

Volum 37

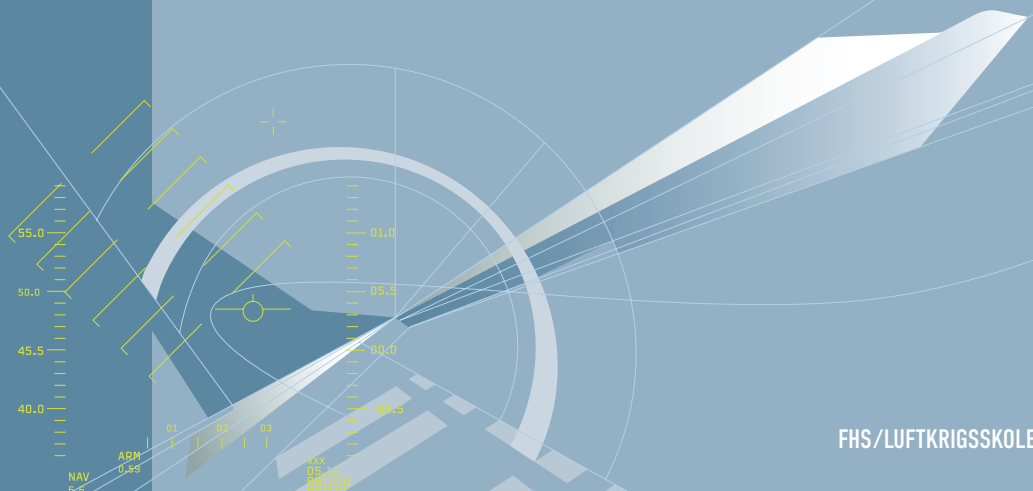
FHS/ Luftkrigsskolens
skriftserie

Alt henger sammen med alt!

Festskrift til Øistein Espenes
på 70-årsdagen

Karl Erik Haug, Ole Jørgen Maaø og Steinar Sanderød (red.)

Alt henger sammen med alt!

**Festskrift til Øistein Espenes
på 70-årsdagen**

Luftkrigsskolens skriftserie Vol. 37

Andre utgivelser i skriftserien

- Vol. 1: Espenes, Øistein og Nils E. Naastad (1999): «Luftforsvaret – et flerbruksverktøy for den kalde krigen?»
- Vol. 2: Fermann, Gunnar (2000): «Aspekter ved konflikt og konflikthåndtering i Kosovo.»
- Vol. 3: Øksendal, Lars Fredrik Moe (red.) (2000): «Nytt NATO – nytt Luftforsvar?: GILs luftmaktseminar 2000.»
- Vol. 4: Rajic, Ljubisa (2000): «Luftkampen sett og vurdert fra Beograd.»
- Vol. 5: Olsen, John Andreas (red.) (2001): «Luftforsvaret i fremtiden: nisjeverktøy for NATO eller multiverktøy for Norge?»
- Vol. 6: Maaø, Ole Jørgen (2001): «Litteraturen om norsk luftfart for 2. verdenskrig: en oversikt og bibliografi.»
- Vol. 7: Jensen, Albert et al. (2002): «A critique of the Norwegian air power doctrine.»
- Vol. 8: Haug, Karl Erik (red.) (2002): «Luftmakt, Luftforsvarets og assymetriens utfordringer. GILs luftmaktseminar 2002.»
- Vol. 9: Karlsen, Morten, Ole Jørgen Maaø og Nils E. Naastad (2003): «Krigen mot Irak: noen perspektiver på bruken av luftmakt.»
- Vol. 10: Selanger, Karl (red.) (2003): «Luftmakt 2020: fremtidige konflikter. GILs luftmaktseminar 2003.»
- Vol. 11: Maaø, Ole Jørgen (red.) (2004): «Luftforsvaret og moderne transformasjon. Dagens valg, morgendagens tvangstrøye? GILs luftmaktseminar 2004.»
- Vol. 12: Smetsrud, Bjørn Magne (red.) (2003): «Luftforsvaret i krig: ledererfaringer og menneskelige betraktninger. GILs lederskapseminar 2003.»
- Vol. 13: Larsen, Steinar (2005): «Strategisk overraskelse sett i lys av Weserübung, Pearl Harbor og Oktoberkrigen.»
- Vol. 14: Schirmer-Michalsen, Ståle (red.) (2005): «Luftforsvaret i Kongo 1960–1964.»
- Vol. 15: Schirmer-Michalsen, Ståle (red.) (2005): «Luftforsvarets helikopterengasjement i internasjonale operasjoner: et historisk tilbakeblikk.»
- Vol. 16: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2007): «Nytt kampfly - hvilket og til hva? GILs luftmaktseminar 2007.»
- Vol. 17: Dyndal, Gjert Lage (2007): «Trenchard & Slessor: On the Supremacy of Air Power over Sea Power.»
- Vol. 18: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2008): «På vei mot en militær bachelor. En antologi av kadetter ved Luftkrigsskolen.»
- Vol. 19: Sæveraas, Torgeir E. og Albert Jensen (red.) (2008): «Norsk luftmakt – tilbake til fremtiden? GILs luftmaktseminar 2008.»
- Vol. 20: Henriksen, Dag (red.) (2009): «Wilhelm Mohr. On World War II.»
- Vol. 21: Frost-Nielsen, Per Marius og Torgeir E. Sæveraas (red.) (2009): «Luftmakt og teknologi – realisme eller overmot? Hvilken effekt har moderne teknologi i krig? GILs LUFTMAKT SEMINAR 2009.»
- Vol. 22: Sandnes, Hans Ole (2010): «The 1970–1974 Combat Aircraft Analysis. Priority to Defensive Counter Air and Anti-Shipping Operations. How optimizing defence resources altered the use of RNoAF fighters.»
- Vol. 23: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2011): «8 år i Afghanistan, Quo Vadis? Et seminar om militær maktanvendelse. GILs LUFTMAKT-SEMINAR 2010.»
- Vol. 24: Lindgjerdet, Frode (2011): «Norske luftmaktstolkere 1926–1940. En presentasjon av fem sentrale skribenter og deres arbeid.»
- Vol. 25: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2012): «Etter Afghanistan – ny strategisk virkelighet? GILs LUFTMAKTSEMINAR 2011.»
- Vol. 26: Espenes, Øistein og Ole Jørgen Maaø (red.) (2012): «Luftmakstenkningens 'enfant terrible'. Festskrift til Nils E. Naastad på 60-årsdagen.»
- Vol. 27: Sæveraas, Torgeir E. og Vidar Low Owesen (red.) (2012): «Norsk luftmakt over Libya – suksess uten innflytelse? GILs luftmaktseminar 2012.»
- Vol. 28: Frost-Nielsen, Per Marius (2013): «Norske kamphvy i Operation Enduring Freedom, Afghanistan 2002–2003. Politisk kontroll og engasjementsregler.»
- Vol. 29: Sæveraas, Torgeir E. og Marianne Eidem (red.) (2013): «UAV - bare av teknologi eller en ny strategisk virkelighet? GILs LUFTMAKT-SEMINAR 2013.»
- Vol. 30: Torgeir E. Sæveraas og Dag Inge Korstad (red.) (2014): «Ledelse av norsk luftmakt: En alliert eller norsk oppgave? GILs LUFTMAKTSEMINAR 2014.»
- Vol. 31: Hybertsen, Ingunn Dahler & Trygve Jakobsen Steiro (red.) (2016): «Endringskapasitet og lederskap. Luftkrigsskolens lederskapseminar 2013.»
- Vol. 32: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2017): «A New Russia? Consequences for Norway and the Royal Norwegian Air Force?»
- Vol. 33: Sæveraas, Torgeir E. (red.) (2017): «NATO: Challenges and Solutions – GILs luftmaktseminar 2016.»
- Vol. 34: Larssen, Ann Karin (red.) (2017): «Evolution to a 5th Generation Air Force – Norway's Shield and Sword? Sjef Luftforsvarets luftmaktseminar 2017.»
- Vol. 35: Larssen, Ann Karin (red.) (2018): «Air Power in Future Joint Operations – A Multi-Domain Battle? Sjef Luftforsvarets luftmaktseminar 2018.»
- Vol. 36: Larssen, Ann Karin (red.) (2019): «From Cold War to Hot Peace? Debating 'Near-Peer Competitor War', and the Role of Air Power. Sjef Luftforsvarets luftmaktseminar 2019.»

Alt henger sammen med alt!

Festskrift til Øistein Espenes på 70-årsdagen

Karl Erik Haug, Ole Jørgen Maaø og Steinar Sanderød (red.)

FHS/LUFTKRIGSSKOLEN

Copyright © 2020
Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen
All Rights Reserved
ISBN 978-82-690521-7-6

Det må ikke kopieres fra denne boken ut over det som er tillatt etter bestemmelser i lov om opphavsrett til åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.

Grafisk produksjon: 07 Media
Trykk: 07 Media
Innbinding: Bokbinderiet Johnsen AS

Forsidebilde: Øistein Espenes etter mottagelsen av Luftforsvarets fortjenestemedalje, 5. februar 2020
Fotograf: Martin Giskegerde/Forsvaret

Formål med skriftserien

Med Luftkrigsskolens skriftserie tar Luftkrigsskolen sikte på å synliggjøre skolens virksomhet og gjøre den mer allment tilgjengelig. I serien publiseres studier, seminar-rapporter og lignende, hovedsakelig innenfor fagfeltet luftmakt og ledelse.

Synspunktene som kommer til uttrykk i Luftkrigsskolens skriftserie, står for forfatterens egen regning, og er således ikke uttrykk for et offisielt syn fra Forsvarets eller Luftkrigsskolens side. Gjengivelse av innholdet i skriftserien, helt eller delvis, må kun skje med forfatterens samtykke.

Redaksjonskomite for skriftserien

Professor Karl Erik Haug, professor og oberstløytnant Dag Henriksen, oberstløytnant Bjørn Olav Heieraas og førstelektor Ann Karin Larssen (redaktør).

Henvendelser om skriftserien kan rettes til:

Luftkrigsskolen
Persaunvegen 61
7046 Trondheim
Tlf. 73 99 54 74

Innhold

Hilsen fra Sjef Luftforsvaret	7
Forord.....	9
Øistein Espenes – pedagog, institusjonsbygger og skribent.....	11
Akademisk lederskap ved militære høgskoler.....	35
Luftmaktseminarets historie	51
Statens naturhistorie på (Kjell)én, to, tre. En kort innføring i geopolittikk.....	65
Geografiens betydning for Luftforsvarets utvikling	89
Luftforsvaret i kald krig	107
Offiseren og kunnskapen – et historisk tilbakeblikk i lys av utdanningsreformen.....	125
Læreren som teoribygger – Carl von Clausewitz	141
Om rådgivere, premissleverandører og militær innsikt	157
Krigsmakta og kulturminna	173
Hva skal en luftvingsjef med sikkerhetspolitisk kompetanse?	189
Fotball og krig – to sider av samme sak?	205
Bibliografi over Øisteins arbeider.....	223
Kilder	227
Presentasjon av bidragsyterne.....	237

Hilsen fra Sjef Luftforsvaret

Kjære Øistein

Sjef Luftforsvarets fortjenestemedalje er en sterk og velfortjent anerkjennelse for hva du har betydd for dannelsen av flere hundretalls offiserer i Luftforsvaret, en av dem er meg. Tusen takk for kunnskap, entusiasme og refleksjon om luftmakt og livet i min tid som student, kollega og leder. Jeg ønsker deg en god pensjonisttilværelse og at du fortsatt kikker innom storfamilien i framtiden.

Med respekt,

Tonje Skinnarland
Sjef Luftforsvaret

Sjef Luftforsvaret, generalmajor Tonje Skinnarland, Øistein og Luftforsvarets sjefssersjant, sersjantmajor Christian Aage Olsen ved medaljeoverrekkelsen.

Forord

Dette er tradisjonsbygging. Dette er det andre festskriftet i Luftkrigsskolens historie. Det første ble blant annet redigert av mottakeren av dette – og gikk til Øisteins gode kollega Nils E. Naastad på 60-årsdagen tilbake i 2012. Noen vil kanskje si at to festskrift er et litt vel tynt grunnlag for å hevde at en tradisjon er etablert – men vi satser på at det er riktig!

I andre deler av norsk militærakademia kjenner vi bare til festskrifter hos forskere som har vært tilknyttet Institutt for forsvarsstudier. Luftkrigsskolen er dermed først ute blant Forsvarets skoler med å etablere en tradisjon for festskrift. Det er den naturligste sak i verden. Årsaken ligger i at Luftkrigsskolen hele tiden har vært i front av akademiseringen av Forsvarets utdanningssystem.

Det er særdeles symboltungt at det nettopp er Øistein som hedres med dette festskriftet. Ingen – og da mener vi ingen – har vært i nærheten av å være så betydningsfull for Luftkrigsskolens faglige utvikling på 2000-tallet. Øistein har vært lokomotivet i en utvikling som blant annet har medført at Luftkrigsskolens ansatte er på toppen kompetansemessig blant Forsvarets skoler. Det er ingen tilfeldighet at de tre første professorkompetente offiserer i Forsvaret alle hadde lyseblå uniform og regner Luftkrigsskolen som sitt militære *alma mater*.¹

Ingunn Økland har hevdet at festskriftet er «litteraturens mest forfengelige sjanger».² Øklands poeng er at gratulantene egentlig gratulerer seg selv. En slik tilnærming håper vi at vi har unngått. Her har vi etter beste evne forsøkt å holde Øistein og hans faglige interesser i sentrum. Derfor er en del av tekstene skrevet for å vise frem hvilken sentral posisjon Øistein har hatt. Andre tekster omhandler ulike faglige interesser Øisteins har. De fleste kretser derfor omkring sikkerhetspolitikk; kanskje med et ekstra blick mot geopolitikken og den kalde krigen. Noen av tekstene er faglig tunge og forskningsbaserte, andre mer lettbeinte i stilen.

Til sammen er tekstene ment som en honnør til en ekte engasjert hedersmann – Øistein Espenes. Vi håper og tror at tekstene ikke bare vil fange Øisteins interesse, men også mange andre som er interessert i norsk sikkerhetspolitikk og militærakademia.

1 Høiback og Maaø (2019): *Lufthforsvarets historie – fortalt gjennom 75 gjenstander*, 249.

2 Økland (2012): «Æres den som æres tør».

Alt henger sammen med alt!

Vi takker alle forfatterne for ivrig og engasjert skriving, Luftkrigsskolen for økonomisk bistand og tid, og ikke minst Øistein Espenes for hans mer enn tretti år ved skolen. I denne sammenheng kan vi trygt slå fast at uten han hadde det ikke blitt noe festskrift.

Gratulerer med dagen!

Luftkrigsskolen 17. mars 2020

Karl Erik Haug, Ole Jørgen Maaø og Steinar Sanderød

Øistein Espenes – pedagog, institusjonsbygger og skribent

Av Karl Erik Haug, Ole Jørgen Maaø og Steinar Sanderød

Generelt skal man være forsiktig med å bygge monumenter over mennesker som fortsatt er i live. Det er en tid for alt.¹ Men Øistein Espenes er en bauta ved Luftkrigsskolen. Både i kraft av sitt langvarige virke som pedagog, og i kraft av sin evne som institusjonsbygger. Han har tilført læring til Luftforsvarets offiserer i over 30 år, og da Forsvarets krigsskoler ble akkreditert som høyskoler med rett til å utstede bachelorgrader, spilte han som dekan ved Luftkrigsskolen en avgjørende rolle. I tillegg har han hatt en sentral rolle i å utvikle Luftmaktseminaret til en av de fremste fagmilitære konferansene i Europa. Han har således utviklet mennesker og utdanningssystemet til Luftforsvarets og Forsvarets beste. Hele tiden med en kritisk og akademisk tilnærming som utgangspunkt. Monumentet – bautaen – kan altså forsvares.

Utgangspunktet

Øistein Espenes er læreren og lektoren som tok steget over fra videregående skole til Luftkrigsskolen omkring 1990. Først som timelærer fra 1987, deretter som fast ansatt fra 1991.

I utgangspunktet var det kanskje ikke åpenbart at Luftkrigsskolen skulle bli hans arbeidsplass. Da han byttet beite hadde han allerede mange år bak seg som lærer ved Ringve videregående skole, skolen hvor han selv tok artium i 1970. Han underviste også en liten periode ved Sunnland ungdomsskole i starten av lærergjerningen. Fagkretsen hans inneholdt samfunnsfag, norsk og historie (Cand.mag. 1975), og interessen for historie førte til videre studier. Hovedfaget ble påbegynt på tampen av 1970-tallet, men med full jobb og små barn, skulle det gå enda noen år før lærer Espenes kunne titulere seg lektor

¹ Det var jubilanten selv inne på da han i et festskrift til en tidligere kollega understreket at når hans tekst vekslet mellom preteritum og historisk presens (noe som jo er en dødssynd blant historikere), så skyldtes valget at «jubilanten ikke under noen omstendighet skal kunne assosiere skriftet med en nekrolog».

Espenes. Men heller ikke hovedoppgaven om lønnsoppgjør og norsk økonomisk politikk i perioden 1945–1953, tilsa i grunnen at han skulle komme til å bruke om lag tretti år av sitt yrkesaktive liv på studiet av sikkerhetspolitikk – krig – samt det å utdanne offiserer. Hvor gikk det galt?

Det er ikke enkelt å gi et entydig svar på det spørsmålet. Erfaringen med Forsvaret begrenset seg i stort til førstegangstjenesten,² samt de obligatoriske repetisjonsøvelsene man var pålagt under den kalde krigen. Man kan anta at samfunnsengasjementet var tilstede, og gitt en hovedoppgave om lønnspolitikk var det kanskje ikke overraskende det nettopp var Øistein – i rollen som tillitsvalgt – som gikk til *Adresseavisen* og klagde over avlønningen i forbindelse med repetisjonsøvelser: Etter en repøvelse i 1986 hvor det 500 mann sterke regimentet hadde øvd fra Fremo Leir og skutt skarpt på Hjerkin, gikk tillitsvalgt Espenes ut i *Adresseavisen*.³ De som hadde jobb i staten beholdt nemlig sin lønn mens de var på *rep*, mens andre tapte store summer på det hele. Om saken fikk sin løsning vites imidlertid ikke.

Kanskje er det i samfunnsengasjementet vi finner svaret på hvorfor Øistein havnet på Luftkrigsskolen? Det tidligste eksemplet vi har kommet over peker

² Øistein er feltartillerist fra det for lengst nedlagte Feltartilleriregiment nr. 3 som hadde standkvarter i Trondheim.

³ Okstad (1986): «Repsoldater uten lønn under øvelse».

riktignok i en helt annen retning enn Forsvaret, men som en kuriositet bør det likevel nevnes. Det er en gladnyhet i *Adresseavisen* fra juni 1959. Etter at Øistein sammen med tre andre barn hadde arrangert tombola i oppvekstgata Klæbuveien i 1959, ble det donert hele 11 kroner og 9 øre til *Tempe og Valene småkirke*.⁴

Skal man være litt uærbødig, så peker begge våre eksempler på at den unge Espenes på et tidlig tidspunkt hadde sans for penger. Ikke sine egne, men penger i betydningen økonomisk politikk. Det er kanskje mest synlig i hans hovedoppgave fra 1985, men også i hans utsyn som pedagog spiller pengene – økonomien – en rolle i sikkerhetspolitikken. Økonomiske interesser har sikkerhetspolitiske konsekvenser. Men heller ikke dette forklarer hvorfor Øistein søkte jobb ved Luftkrigsskolen.

Svaret er vel at det ikke bare er en enkel forklaring på hvorfor han søkte. Det var sikkert flere faktorer som spilte inn. Han underviste i samfunnsfag på Ringve og hadde bygd opp faglige opplegg for tredjeåret, hvor man fordypet seg i internasjonale forhold og sikkerhetspolitikk. Interessen var tilstede, og etter om lag åtte år i videregående skole var han ikke fremmed for å prøve noe nytt. Hovedfaget var dessuten på plass, og det var en nødvendig forutsetning. Så da Luftkrigsskolen vinteren 1985–86 lyste ut en stilling som høyskolelektor, søkte – og fikk – Øistein stillingen. Likevel startet høstsemestret 1986 uten Øistein Espenes ved Luftkrigsskolen.

Det finnes flere mulige forklaringer på hvorfor det ble slik. Den mest sannsynlige handler om at Luftkrigsskolen ganske enkelt somlet. Uker ble til måneder uten at Øistein hørte noe. Da Luftkrigsskolen endelig i løpet av sommeren 1986 omsider ga lyd fra seg, var det for sent. Øistein var på repetisjons-

⁴ Se *Adresseavisen*, 25. juni 1959, 3.

øvelse,⁵ og hadde allerede forpliktet seg for kommende skoleår ved Ringve. Og forpliktelser tuller man ikke med. Den alternative forklaringen tar utgangspunkt i den samme repetisjonsøvelsen. Ifølge denne forklaringen hadde Øistein fått en overdose av Forsvaret etter en lengre og regnfull periode i telt på Dovre. Han var ganske enkelt lei. Derfor takket han også nei da skolens nestkommanderende, oberstløytnant Stammes, ringte og tilbød ham jobb i Forsvaret.

Om det var forpliktelsene eller regnværet som avgjorde, er det vanskelig å skape konsensus om godt over tretti år senere. Resultatet ble uansett det samme. Det ble den to år yngre lektoren Nils E. Naastad som fikk tilbudet. Han hadde bodd under tak hele sommeren, og hadde således ikke noe problem med å takke ja.

Der kunne historien om Øistein og Luftkrigsskolen ha stoppet. Men året etter hadde Luftkrigsskolen behov for en timelærer. Øistein ble kontaktet og sa seg villig, og kombinerte dette med stillingen ved Ringve. Når så en av Luftkrigsskolens ansatte tok permisjon fra sin stilling i 1990, gikk tilbudet til Øistein. Varslingstiden var heller ikke denne gangen all verden, men Øistein takket ja og rykket inn på Kuhaugen. Da året var omme ble vikariatet permanent. Ansettelsen av Øistein ble sammen med ansettelsen av Nils Naastad – som en forhenværende skolesjef uttrykker det senere i dette festskriftet – begynnelsen på en ny tidsregning for Luftkrigsskolen. Radarparet «Nils og Øistein» var født.

I boken *De nasjonale strateger* tilbyr Rune Slagstad en ny historisk syntese over den politiske og kulturelle utviklingen i Norge fra 1814 og frem til 1990-tallet. Gjennom å legge vekt på enkeltpersoner – eller «moderniseringsagenter» – tilbyr han en analyse av hvordan fagkunnskap har formet statsutviklingen, herunder hvordan utdanningseliten benyttet sin fagkunnskap til å styre utviklingen. Boken representerte en nyfortolkning av det norske moderniseringsprosjektet, altså hvordan Norge fra 1800-tallet og frem til 1990-tallet ble et moderne samfunn.

Det er muligens litt pretensiøst å dytte Slagstads analyse av Norge over på Luftkrigsskolen, men samtidig gir det mening å bruke noe av Slagstads analyse- og begrepsapparat. For Luftkrigsskolen har Øistein vært den sentrale moderniseringsagenten, samtidig har Luftkrigsskolen også vært hans (moderniserings-)prosjekt. Han benyttet sin fagkunnskap til å styre utviklingen slik de

5 Ref. innlegget i *Adresseavisen* om manglende lønn i forbindelse med repetisjonsøvelser.

sentrale moderniseringsagentene gjorde det hos Slagstad. Vi kan gjenfinne Slagstads faseinndeling eller ulike «nivå» i utviklingen, selv om fasene speiles i individet og ikke nasjonen (og nasjonen er altså i denne sammenhengen Luftkrigsskolen). Øisteins utvikling som *pedagog, institusjonsbygger* og *skribent* gir oss tre tilnæringer til Øistein, og tre faser i Luftkrigsskolens utvikling. La oss gjøre et forsøk.

Pedagog – lærer

Da Øistein kom til Luftkrigsskolen, brakte han med seg mange års erfaring som lærer i både grunnskole og videregående skole. Han hadde imidlertid ikke bare papirer på at han kunne undervise (han tok Pedagogisk seminar i 1976), han hadde sågar hatt et deltidsengasjement ved Pedagogisk seminar, Universitetet i Trondheim, siden 1984, for å være med og utdanne kommende lærere. Det fortsatte han også med frem til 1992, og det var således en tung og ikke minst faglig oppdatert pedagogisk kompetanse som inntok Kuhaugen med Øistein. Det kunne saktens trengs, for Luftkrigsskolen omkring 1990 var fortsatt en undervisningstung og ikke altfor akademisk institusjon. Det skulle endre seg i årene som fulgte.

Gulfkrigen i 1991 fremstår – som flere vil komme innpå i de påfølgende kapitlene – som selve vannskillet for Luftkrigsskolen. Luftforsvaret ble avkledd både kunnskaps- og mediemessig som Geir Kjøsnes skriver. Fiaskoen var total da det var en hærgeneral og tidligere forsvarssjef som doserte om luftkrigen i beste sendetid på NRK. Det fantes ingen egnet kompetanse om luftmakt i Luftforsvaret, men gjennom nederlaget – fiaskoen – åpnet deg seg et handlingsrom hvor radarparet Nils og Øistein flyttet inn.

Pedagogikken ble fornyet, pugging av prosedyrer og gjengivelse av militære manualer forsvant ut, til fordel for en mer seminarbasert undervisningsform. Riktignok var fortsatt KS-I undervisningstung og i hovedsak klasseromsbasert, men for KS-II tillot man seg en vesentlig mer akademisk tilnærming. Undervisningen ble et verktøy som hadde flere funksjoner. Utover på 1990-tallet ble det opprettet valgemenner hvor hensikten ikke bare var å tilføre kadettene kunnskap, men også å bygge ny kunnskap hos lærekraftene. «Krig i begrensede konflikter» og «informasjonskrig» var blant emnene det ble undervist i. Når man mente at man hadde skaffet seg et godt faglig grunnlag innenfor et tema, gikk man i en del faglige sammenhenger rett og slett videre. Nye emner ble satt på timeplanen, gamle tatt ut. Men ett emne som bestod hele perioden igjennom var Øisteins svært populære grunnemne «Norsk sikkerhetspolitikk».

Her ble norsk sikkerhetspolitikk satt inn i en internasjonal og nasjonal politisk ramme, med et spesielt blikk på militærmaktens funksjon til ulike tider.

Man lærte sammen i mindre grupper. Slik bygde man kompetanse. Det didaktiske grepet var en kombinasjon av foredrag, samtale, diskusjon og provokasjon. Sistnevnte var det i første rekke Nils som stod for, men for alle formål var de enige om hvilken retning Luftkrigsskolen burde gå. Det var ikke uten motstand, ei heller fra interne krefter i kollegiet. Det hjalp å kunne sin skolehistorie, og med et faglig fundert utgangspunkt hvor «studentinvolvering» stod sentralt, kunne skuta sakte dreies inn på en ny og mer fremtidsrettet kurs. Kadettene skulle ganske enkel settes i stand til å tenke og lære selv. Det høres kanskje ikke spesielt progressivt eller revolusjonerende ut, men pedagogisk og didaktisk representerte det et langt sprang for en militær utdanningsinstitusjon som tradisjonelt sett hadde vært mer opptatt av svarene enn av spørsmålene.

Det er grunn til å anta at det er mange som har inspirert Øistein opp gjennom årene og dermed lagt et grunnlag for hans lærergjerning. Hvem de er, er imidlertid mer uvisst. Han har uansett evnen til å la seg begeistre over nye ideer, nye tanker, gode samtaler, og ikke minst – de gode historiene. Selv fremhever han bestandig timene med professor Gunnar Bøe. Ikke fordi Bøe fremstod som et pedagogisk fyrtårn med en stringent plan, snarere fordi professoren i sosialøkonomi tilbød læring i kombinasjon med gode historier. Da Øistein av skoleavisa JetSet for noen år tilbake ble spurt hva som var hans beste minne fra studietiden, svarte han at «det er nok når jeg studerte sosialøkonomi og vi var to studenter i klassen. Under forelesningene satt vi på foreleserens [Gunnar Bøe] kontor og hørte på historiene hans fra da han var statssekretær for Einar Gerhardsen, mens han røket en 20-pakning i løpet av en time».⁶ Her kan det tilføyes at Gunnar Bøe på det tidspunktet ikke bare var en (forhenværende) sentral politiker innenfor Arbeiderpartiet, han hadde også vært rektor ved Norges Tekniske Høgskole (NTH) (og senere plassert i eksil på Lade). Det var for øvrig ikke uvanlig at hans studenter ble sendt på Vinmonopolet for å sikre at man ikke gikk tom i løpet av ettermiddagen. Men kunnskapsrik – og fargerik – det var han.

De gode historiene til side. Øisteins kunnskapssyn var nok både formet av erfaringer fra egen oppvekst, samt det forhold at Øistein «ble voksen» på 1970-tallet. Oppveksten ga ham nok en form for klassebevissthet gjennom at han tidlig mistet sin far. Det ble dermed hans mor som måtte forsørge både Øistein og hans litt eldre bror. Det var ikke materiell overflod som preget hverdagen, og det er lett å projisere hans verdigrunnlag – og derigjennom hans lærergjerning

⁶ Hoel (2016): «5 på Haugen», 41.

– ut fra dette. Hva 1970-tallet angår, så tok han eksamen artium helt i starten av tiåret, og han studerte både i Bergen og Trondheim i årene som fulgte. Han begynte å undervise, og han opplevde blant annet hvordan AKP-ml både satte sitt preg på studietiden, samt hvordan de rykket inn og med varierende hell forsøkte å skaffe seg kontroll over ulike studentforeninger og lærerforeninger. I vår sammenheng er det interessant fordi Øistein gjennom dette trolig ble vaksinert mot enhver form for dogmatisme og forsøk på å kuppe «sannheten».

Øisteins verktøykasse som pedagog og lærer er ganske omfattende, men alt bygger på to grunnleggende premisser: Det ene er faglig nysgjerrighet og engasjement, det andre handler om det å bry seg om mennesker uansett hvilket utgangspunkt og hvilke forutsetninger de kommer med. De henger jo også sammen – engasjementet gjelder både faget og mennesker, og det favner bredt. Her må det nevnes at Øistein bestandig har en åpen kontordør og en stol for dem som trenger litt mer oppfølging og støtte enn andre. Det være seg faglige utfordringer eller at livet ganske enkelt ikke bestandig er så lett. Det siste er samtidig et lite paradoks, ettersom Øistein selv ikke nødvendigvis er like meddelsom på det private plan, og tidlig kom med innvendinger mot det han oppfattet som den «emosjonelle inkontinensen» som preget deler av lederskapsfaget. «Føling» var ikke det samme som å vise genuin medmenneskelighet. Men nærheten til – og omsorgen for – kadettene er gjerne et forhold som trekkes frem når hans tidligere elever skal beskrive Øistein.

I den faglige nysgjerrigheten ligger det dessuten en vilje til læring som kan beskrives som dannelse. Kadettene skulle ikke bare lære, de skulle også utvikles som mennesker, ikke bare som offiserer. Her kom Øisteins brede tilnærming til faget til sin rett. For så vidt på godt og vondt ettersom fortellergleden og begeistringene lett kunne misbrukes – den som ønsket kunne alltid legge inn et agn som avsporing. Få lurt inn et oppspill til en digresjon som kunne bli lang (og som fortsatt kan bli lang). Men digresjonene inneholdt samtidig mye kunnskap. Evnen til å sette ting inn i en større sammenheng, trekke opp de lange linjene som forklarte hvorfor verden faktisk så ut som den gjorde, var avgjørende for den utviklingen Luftkrigsskolen gjennomgikk fra 1990-tallet og utover. I så måte representerte også Øistein en slags motkraft mot Nils Naastads ambisjon om å bruke historien – og ikke minst militærhistorien – som en databank ut fra en prediktiv ambisjon. Nå har Øistein selv påpekt at også Nils etter hvert modererte seg noe,⁷ men forholdet til historien og spørsmålet om dens anvendbarhet i offisersutdanningen, er fortsatt en levende dis-

7 Espenes (2012): «Nils Edward Naastad», 24.

kusjon i fagmiljøet ved Luftkrigsskolen. I dag vil vel Øistein kanskje mene at man i for liten grad spiller på lag med den historiske kunnskapen. Kravet eller ønsket om å være «current» i offisersutdanningen, gir ikke nødvendigvis god læring i betydningen større og bredere forståelse. Noe blir – som tidligere – redusert til et spørsmål om matematikk. Hva skal ut når det skal undervises mindre og utdanningen blir kortere?

Øistein har kanskje vært den som har vært mest opptatt av fagdidaktiske spørsmål ved Luftkrigsskolen. Hvorfor underviser vi i akkurat det vi gjør? På hvilken måte mener vi denne kunnskapen er nyttig for fremtidens offiserer? Hvordan kan de ferske offiserene ta kunnskapen til seg og eventuelt anvende den? Og hvordan kan vi forsikre oss om at læring skjer? Øistein er på sitt beste når slike spørsmål reises og kollegiet ender opp med å diskutere selve grunnlaget for offisersutdanningen: Hvorfor mener vi at våre kadetter blir bedre offiserer av å tilbringe tre år ved skolen?

Etter millenniumskiftet fikk Øistein etterhvert stadig flere og større administrative oppgaver. Undervisningstimene ble færre, noe som kanskje kostet mer enn omgivelsene forstod. Han bidro for så vidt ikke med dypere innsikter om dette selv heller, utover at han ikke helt var villig til å slippe taket i undervisningen. For det er i undervisningssituasjonen Øistein henter energi og inspirasjon, ikke omgitt av administrative oppgaver. Studieturene med buss til Belgia og Tyskland representerte i så måte en kjærkommen mulighet både til å få formidlet grunnleggende kunnskap om norsk sikkerhetspolitikk og NATO. De startet gjerne i Brussel hvor kadettene sammen med Øistein besøkte den norske EU-delegasjonen før man fortsatte til NATO-hovedkvarteret i Shape. NATOs luftbase i Geilenkirchen ble besøkt på hjemveien, alt ispedd en god dose europeisk kulturhistorie. Her utviklet han et pedagogisk verktøy som også handlet om å sette pensum inn i en større sammenheng. Man skjønnte mer når man hadde besøkt – «kjent og luktet på» – de institusjonene man ellers bare leste om.

På ett punkt var han imidlertid klar, man drar ikke på tur for turen sin del. Det skal være en klar og tydelig faglig målsetting med turen – her skal det ikke være militærturisme! Det var en suksessoppskrift, og mer motstandsdyktig mot budsjettkutt enn andre alternativer som dukket opp senere. Det at denne delen av Europa – i tillegg til et tydelig fotavtrykk fra NATO – også har vært slagmark i hundrevis av år, var i så måte mer som en «bonus» å regne. Da kunne man for eksempel vekselvis besøke Meuse, Ardennene og Waterloo. Også det som en del av et dannelsesprosjekt og en god unnskyldning for å male historien med en bred (krigshistorisk) pensel for kadettene. Men samtidig kunne ingen hevde at det var en ulempe at fremtidens offiserer har innsikt i og kunnskap om NATO.

Øistein og resten av Luftmaktsavdelingen på studietur til USA i 2010.

Institusjonsbygger – dekan

Den første Gulfkrigen samlet for en stakket stund verden bak en USA-ledet koalisjon med mandat fra FN, og man kunne få inntrykk av at «alle» var med. Etter hvert som 1990-tallet gikk og avstanden til den kalde krigen økte, økte også troen på at verden skulle bli et vesentlig bedre og fredeligere sted. Sovjetunionens oppløsning i 1991 bidro til at det ble stilt spørsmål ved NATOs eksistensgrunnlag. Noen mente at «fred, demokrati og frihandel» hadde seiret en gang for alle,⁸ Francis Fukuyama proklamerte sitt berømte «The End of History»,⁹ men var det virkelig «Mission Accomplished» slik en amerikansk president senere skulle hevde i en helt annen sammenheng?

Man fikk riktignok noen påminnelser om at så ikke nødvendigvis var tilfellet gjennom oppløsningen av det tidligere Jugoslavia, men det ble samtidig tydelig at det «gamle» Forsvaret ikke var egnet til å løse fremtidens oppgaver. Forsvaret måtte omstilles, og i tråd med tidsånden også trekkes tettere inn i sivilsamfunnet. Det var i så måte ingen bombe at Forsvaret også valgte å henge seg på

⁸ Mandelbaum (2002): *The Ideas That Conquered the World*.

⁹ Fukuyama (1989): «The End of History?».

de endringene som var på gang innenfor universitets- og høyskolesystemet. Her leverte det såkalte Mjøs-utvalget sin innstilling *Fribet med ansvar* i mai 2000,¹⁰ en innstilling som bar tydelig preg av deklarasjonen fra det europeiske utdanningsministermøtet i Bologna i 1999. Bologna-prosessen innebar blant annet at det gamle gradssystemet innenfor høyere utdanning forsvant ut. Det ble erstattet av nye bachelor- og mastergrader samtidig som utdanningsordningene i Europa skulle harmoniseres.

Øistein tilbrakte første halvdel av 2001 som elev ved det sagnomsuste Hovedkurset (i dag Sjefskurset) ved Forsvarets høgskole. Tilbake fra hovedstaden hadde han ikke bare med seg nyervervet kunnskap om det norske totalforsvaret og sikkerhetspolitikk i stort, han «var også blitt orientert om de planene man hadde for den fremtidige officersutdanningen i Forsvaret. Forsvarets skolesenter skulle etableres med en ny utdanningsmodell, og målet var å få krigsskolene akkreditert som høgskoler med rett til å gi akademiske grader».¹¹

Hvordan dette rent praktisk skulle gjøres var ikke like klart, verken fra sentralt hold eller lokalt. Om man bare forholdt seg til Luftkrigsskolen, kan man med en viss rett hevde at det avhengig av Bolognaprosessen, eksisterte lokale forhold som tilsa at det var behov for endring. Tiden var egentlig overmoden for å få på plass en faglig ledelse basert på faktisk akademisk kompetanse og ikke utelukkende militær grad.

Internt ved Luftkrigsskolen var det to forhold som fremstod som drivkrefter i denne prosessen. For det første opplevde mange ansatte en kamp om kadettenes tid. Det var spesielt undervisningstid gitt til det enkelte fag som var stridsspørsmålet. Hvor mye tid skulle gå med til studier av de enkelte fag? Og hvem skulle fatte beslutningen om akkurat dette? Kollegiet? Avdelingsjefer? Skolesjefen? Det andre forholdet var tildelingen av midler til forskning og utvikling (FoU) og kompetanseheving. Her kunne man påberope seg en viss presedens for at det viktigste finansieringskriteriet var et godt forhold til skolesjefen. Det resulterte ikke nødvendigvis i at de «riktige» prosjektene ble prioritert, og med tanke på at skolesjefene ikke representerte kontinuitet – de satt i militære karrierestillinger med en forventet omløpshastighet – var det heller ikke enkelt å drive nødvendig akademisk utvikling.

Flere ansatte ønsket seg derfor mer åpne og mer demokratiske prosesser knyttet til begge disse to forholdene. Og de indre kreftene som krevde åpenhet og demokratisering fikk moment gjennom de ytre kreftene, som trakk skolen i

10 NOU 2000: 14: *Fribet med ansvar. Om høyere utdanning og forskning i Norge*.

11 Espenes (2009): «Takk for meg – så langt», 33.

retning av å bli en akkreditert høyskole. I langtidsproposisjonen for Forsvaret fra 2001, skrev Forsvarsdepartementet at målet var at krigsskolene skulle bli akkreditert. Det ville i så fall medføre at man måtte underlegge seg det samme kvalitetssikringssystemet som gjaldt for universitets- og høyskolesektoren.

Et virkemiddel for å få til dette, kunne være å innføre et faglig styre ved skolen. Dette ville i så fall være en nyvinning i Forsvarets utdanningssystem. Tanken var at styret skulle ha delegert myndighet fra skolesjefen hva skolens faglige utvikling angikk. Dette ble uttrykt gjennom beslutningsmyndighet om to viktige forhold. For det første skulle styret ha myndighet til å beslutte innholdet i utdanningen; det var dermed styret som skulle avklare maktkampen mellom lærekreftene. Styret skulle ikke bare godkjenne hele studieprogrammet, det skulle også godkjenne hver enkelt fagplan. Dermed ble det ikke lenger opp til den enkelte lærer å bestemme hvilket innhold de ulike fagene ved skolen skulle ha. I tillegg skulle styret tillegges beslutningsmyndighet over midler avsatt til FoU og annen kompetanseheving. Dette var «viktige områder for

utviklingen av skolen, ikke minst at disse prosessene nå ble åpne for innsyn og kontroll».¹²

Hvem skulle så lede dette styret? Det var her de første tankene om en dekan kom opp, og i 2001 valgte skolen å opprette en stilling som dekan for å lede Luftkrigsskolen inn i det som på mange måter fremstod som ukjent terreng. Og ikke bare opprettet man denne stillingen, man åpnet også for at dekanen skulle velges blant skolens faglige ansatte! Her skulde man til praksis ved universitetene (som fortsatt ikke hadde begynt å ansette dekaner). Det var et relativt dristig grep, ingen andre av Forsvarets utdanningsinstitusjoner valgte en slik løsning. Det var tross alt tryggere å kunne peke på den man ønsket fremfor å utsette seg for synspunkter fra så vel ansatte som kadetter.¹³ Luftkrigsskolen adopterte således den klassiske universitetsmodellen som den eneste institusjonen i Forsvaret. Dernest så måtte det på plass reglement, styringsverktøy og beslutningsprosesser for å kunne tilfredsstille de lover og krav som ble stilt til høyere utdanning.

Med etableringen av et faglig styre ledet av en dekan, tok Luftkrigsskolen relativt tidlig et helt avgjørende grep. Og med valget av Øistein som skolens dekan, ble Luftkrigsskolen ledende blant krigsskolene i «akademiseringen» av utdanningen, i betydningen tilpasse den et sivilt lovverk (Universitets- og høyskoleloven), samt etablere et kvalitetssikringssystem i tråd med de krav NOKUT stilte. Bieffekten av denne prosessen var at det ble en større vektlegging av den akademiske formalkompetansen blant de faglig ansatte. De militære burde være på masternivå, mens det på sivil side ble fokusert på at en viss andel av de ansatte skulle ha førstekompetanse. Det ble også stilt større krav om forskning og utvikling (FoU) blant de ansatte. Dette medførte at en andel av arbeidstiden måtte dedikeres til FoU, noe som også – slik intensjonen var – resulterte i at Luftkrigsskolen faktisk produserte egen forskning. Det var et kvantesprang sammenliknet med da man ble avkledd i full offentlighet i forbindelse med Gulfkrigen i 1991.

Proessen gikk egentlig svært raskt, og som dekan øvde Øistein stor innflytelse. Han hadde både støtte og tillit fra skolesjefen, og han fikk det stort sett som han ville – også i møte med egne kollegaer som enten ønsket å beskytte egne kongedømmer eller erobre nytt land. Samtidig bidro hans innsats ikke

¹² Ibid.

¹³ Luftkrigsskolen hadde dekan fra 2001 til stillingen ble avviklet som en konsekvens av den såkalte utdanningsreformen i 2018. Øistein bekledd stillingen fra 2001–2009, samt deler av våren 2011. Valget var for øvrig et «vektet valg» med utgangspunkt i tre kategorier: Faglig ansatte, administrativt ansatte og kadetter.

bare til at Luftkrigsskolen tok store steg, han «løftet» også det felles prosjektet som handlet om at det var tre krigsskoler som skulle akkrediteres. Selv har han understreket at samarbeidet mellom skolene var godt, men det er ingen tvil om at Øistein hadde en stødig hånd på rattet. Han var også den eneste av de tre dekanene med førstekompetanse, det bidro muligens, men Øistein hadde nok en relativt klar tanke om hvor man burde gå, og hvordan man skulle komme dit. De andre satte muligens også pris på at han ikke bare inntok førerretet, men også tok den største arbeidsbelastningen i prosessen. Høsten 2003 ble de tre krigsskolene akkreditert som fullverdige høyskoler gjennom kongelig resolusjon, og i januar 2005 godkjente NOKUT en felles rammeplan for utdanningen.

Arbeidet var riktignok ikke ferdig med NOKUTs godkjenning, rammeplanen skulle jo også ha et innhold. Fristen var allerede høsten 2005, og som Øistein selv har påpekt, her «gikk de tre skolene noe ulike veier, gitt de spesielle krav og forutsetninger de tre skolene hadde».¹⁴ Men hva hadde man ifølge Øistein mistet med omleggingen?

I den gamle utdanningsmodellen var KS-2 skolens flaggskip. Etter manges mening var dette den beste utdanningen vi noensinne har hatt. Så sent som i 2002 hadde vi revidert innholdet i den utdanningen, med en klar baktanke om at vi kanskje kunne etablere et mastergradsprogram på det KS-fundamentet vi etablerte. Mye av fagutviklingen ved skolen var knyttet nettopp til denne delen av krigsskoleutdanningen, og en kortvarig depresjon rammet kollegiet da det i Forsvarets ledelse klart ble slått fast at Krigsskolens anliggende var bachelornivået. Noen mastergrad var det ikke snakk om, den skulle legges til Forsvarets skolesenter knyttet til en ny felles stabsskoleutdanning.¹⁵

Luftkrigsskolens «våte drøm» om å kunne omforme KS-II til en masterutdanning forble en drøm,¹⁶ men intensjonen var at krigsskolene skulle tilby emner på masternivå i samarbeid med Forsvarets høyskole og stabsutdanningen. Den intensjonen ble i liten – om noen – grad oppfylt. Det er først etter den siste utdanningsreform (fra 2018) at dette har kommet på plass.

Poenget er uansett at Øistein manøvrerte med kløkt i et meget ukjent farvann da han gikk på som Luftkrigsskolens første dekan i 2001. Målet var å akademisere den militære utdanningen, ikke å sivilisere den. Det prosjektet

¹⁴ Espenes (2009): «Takk for meg – så langt», 34.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Det var Luftkrigsskolen selv som ønsket en akkreditering av skolens utdanning. Denne prosessen eller visjonen kom i gang under skolesjef Tom Henry Knutsen omkring 1997, og endte altså opp med akkreditering og retten til å gi en bachelorgrad få år senere.

fremstår for ettertiden ikke bare som et massivt dokumentasjons- og utviklingsprosjekt, men også som en svenneprøve i det å bygge opp en organisasjon og et kvalitetssikringssystem som skulle tåle tilsyn fra NOKUT.

En av de første svenneprøvene for Øistein som dekan var å designe en helt ny utdanning ved Luftkrigsskolen, en treårig Bachelor. Denne skulle være modulbasert. I tett samarbeid med skolens øvrige faglige ansatte, ledet Øistein prosessen med å utforme en utdanning med åtte moduler som både skulle være akademisk og profesjonsnær. Det var viktige valg for fremtiden. Ambisjonen var å ta vare på det beste fra KS-II, samtidig som man måtte tenke nytt rundt innhold og oppbygning. Resultatet stod seg godt, og måten prosessen ble ledet på, innga tillit både internt på skolen og eksternt i Luftforsvaret.

Øistein var også avgjørende da han fremstod som garantisten for at det nye styret fikk den rollen det var tiltenkt. Det ble etablert gode rutiner for godkjenning av fagplaner og for søknad om etterutdannings- og forskningsmidler. Målet om transparente prosesser ble nådd fullt ut; ingen kunne lenger løpe til skole- eller avdelingssjefer og få midler til dette og hint. Den faglige virksomheten ved skolen ble nå underlagt et kollektivt råd ledet av skolens primus inter pares; dekan Øistein Espenes.

Skribent – formidler

For den som er vokst opp under og med den kalde krigen, gjorde omveltningene i 1989 et enormt inntrykk. I alle fall dersom man har et minimum av interesse for internasjonale forhold og sikkerhetspolitikk. Øistein er mer enn middels opptatt av sikkerhetspolitikk, og omveltningene internasjonalt falt på mange måter sammen med Øisteins inntog på Luftkrigsskolen. De faglige spørsmålene stod nærmest i kø, statsvitenskapen hadde ingen forklaring på det som hadde skjedd, hva kunne en nyansatt historiker bidra med?

Svaret var nettopp historiske kunnskaper som kunne sette norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk inn i en større kontekst. På Luftmaktseminaret i 1997 åpnet Øistein med å vise til Magnus Lagabøte og hærreformen av 1273.¹⁷ Magnus påla leidangen å delta i «operasjoner» utenlands, og NATOs endrede

¹⁷ Luftmaktseminaret er ellers ett tema vi ikke behandler i dette kapitlet. Øistein har – sammen med Dag Henriksen – vært sentral i utviklingen de siste 15–20 årene. Det er egentlig misforstått å kalle det et seminar, det er en konferanse, men navnet har blitt hengende ved og ingen tør å endre det. Av mange regnes luftmaktseminaret som den fremste fagmilitære konferansen ikke bare i Norge, men kanskje i Nord-Europa, og Øistein skal ha en stor del av æren for dette. Dette kommer imidlertid til å bli særskilt kommentert senere av nettopp Dag Henriksen i dette festskriftet, og vi kommer derfor ikke til å dvele noe nærmere om det i denne teksten.

strategi hadde initierte en debatt om nasjonale versus internasjonale prioriteringer i en verden hvor det ikke lenger eksisterte entydige trusselbilder. Det grunnleggende spørsmålet var hvilken rolle militærmakten skulle ha i fremtiden, det eneste som syntes sikkert var at pengesekken ville bli mindre. Derfor måtte også Forsvaret innrette seg slik at det i fremtiden kunne håndtere et variert spekter av oppgaver innenfor begrensede økonomiske rammer.¹⁸

I dette lå det en avveining. Allerede Forsvarskommisjonen av 1990 hadde diskutert problematikken knyttet til spørsmålet om endrede betingelser for forsterkningsstyrker til Norge. Endringer som medførte en svekket garanti for allierte forsterkninger. Det var derfor maktpåliggende for Norge å vise solidaritet og troverdighet *både* ved å vise vilje til deltakelse i NATOs utrykningsstyrker, og ved å opprettholde et troverdig nasjonalt forsvar. Allerede på dette tidspunktet ble det argumentert for sikkerhetspolitikk som «bankinnskudd» (jf. norsk deltakelse i Afghanistan), eller det forhold at Norge måtte vise vilje til å eksportere sikkerhet – bidra internasjonalt – for derigjennom å kunne importere sikkerhet om behovet oppstod. Det var ut fra et slikt synspunkt derfor ingen konflikt mellom en internasjonal NATO-deltakelse og rene norske forsvarsinteresser.

Spørsmålet var imidlertid hva trusselen mot Norge egentlig bestod i. Skulle forsvaret av Norge primært koples om mot «restfaktoren» etter den kalde krigen – den russiske militærkapasiteten i nordområdene – og var i så fall problemet militært eller miljømessig? Eller skulle forsvaret av Norge basere seg på deltakelse utenlands, og i så fall – hvilke typer utenlandsoperasjoner snakket man om, og hvilket formål skulle de tjene?

Øistein flagget ikke noe tydelig ståsted, han trakk i stedet opp de lange linjene og viste hvordan denne debatten kunne plasseres inn i både en nasjonal og en internasjonal kontekst. Det var kanskje behov for å være pragmatisk – allianseforpliktelsene måtte kunne leses begge veier. I så måte var det ingen åpenbar konflikt mellom en internasjonal NATO-deltakelse og rene norske forsvarsinteresser. Men både hos Øistein og mange av offiserene var det en gryende skepsis til hvordan politikken spilte inn i det som hadde vært en kollektiv forsvarsallianse med et definert ansvarsområde.¹⁹ Dette forholdet ble imidler-

18 Espenes (1997): «Kravene til det fremtidige Forsvaret: Entydige eller motstridende, harmoniske, eller konfliktfylte?».

19 Dette er noe Øistein tok opp i en dobbeltkronikk i *Adresseavisen* i 1999. Her skriver han blant annet i del II at vi vil «kunne komme i den paradoksale situasjon at Norge vil akseptere en amerikansk strategi som nedtoner betydningen av NATOs kollektive forsvarsdimensjon til fordel for økt vektlegging av operasjoner utenfor NATO-området». Espenes (1999): «Forsvaret ved et veiskille (I) og (II)».

tid overskygget av at debatten i hovedsak dreide seg om beordringsplikt og de vernepliktiges rolle i internasjonale operasjoner, og således ikke til rent prinsipielle sikkerhetspolitiske argumenter for internasjonal deltakelse.²⁰

Øisteins foredrag fra februar 1997 peker imidlertid fremover mot det som skulle komme. Kosovokrigen i 1999 representerte på sin side et mellomsteg for Luftforsvaret, all den tid det fremstod som lite bærekraftig å ikke kunne utføre de oppdragene NATO forventet. Fraværet av luft-til-bakke-kapasitet var en hemsko, og norske flygere trivdes dårlig der man så vidt fikk en plass på reservebenken mens «laget» gikk i krigen. Det var imidlertid ikke bare Luftforsvaret og Forsvaret som hadde en bratt læringskurve, også norske politikere «lærte» underveis.

I så måte bidro krigen i Afghanistan (fra årsskiftet 2001/02) til en grunnleggende endring av norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk. Fra en litt nølende start hvor enkelte politikere tok til orde for å hente norske styrker hjem etter at de første bombene var droppet, vente man seg gradvis til å bruke makt. Militær-makt var ikke lenger noe fremmed og noe som var forbeholdt forsvaret av Norge. Tvert om, den kunne brukes til å fremme – ikke bare norske verdier – men også norske interesser. Den instrumentelle tankegangen kom kanskje tydeligst til uttrykk i Sverre Diesens periode som som forsvarssjef med konseptet «Styrke og relevans».²¹ Her havnet blant annet Øistein i februar 2005 i klinsj med Diesens våpendrager Janne Haaland Matlary, og Øistein reagerte sterk på dette synet hvor våpenmakt nærmest var noe man uten videre kunne bruke i det godes tjeneste:

Det er mulig vi ser et paradigmeskifte i *troen* på hva militær maktbruk kan utrette for menneskerettighetene. Men vi har neppe bivånet et paradigmeskifte når det gjelder å forklare hvordan militær maktbruk kan realisere de politiske målene en setter seg, uansett hvor gode intensjonene er. Det viktigste militære paradigme som vi kjenner står fortsatt ved lag: usikkerheten om krigens utfall og politiske resultat. Denne usikkerheten er også kan hende den viktigste bremsemekanismen for militær maktbruk.²²

Gleden av å kunne bruke «militær-makt som et stadig mer normalt utenrikspolitisk verktøy» var det ifølge Øistein all grunn til å advare mot.²³ Ikke minst fordi nytteverdien av Forsvaret da ble knyttet til bidrag i internasjonale opera-

20 Espenes (1997).

21 Styrke og relevans ble presentert som et «Strategisk konsept som angir det sikkerhets- og forsvarspolitiske grunnlaget for Forsvarets operative virksomhet».

22 Espenes (2005): «Den gode militær-makten?».

23 Matlary (2005): «Når skal Norge bruke makt?».

sjoner, altså at det ble brukt.²⁴ Eller som Matlary skrev, «et helt nødvendig verktøy i en integrert utenrikspolitisk verktøykasse som vestlige land blir bedt om å bruke mer og mer for å 'fikse' failed states».²⁵ Med regjeringsskiftet senere samme år dreide imidlertid fokuset noe. Stoltenberg II-regjeringen satte igjen nordområdene på den politiske dagsordenen, og med Georgia i 2008 og Krim i 2014 ble det stille fra de som få år tidligere hadde hevdet at en krig mellom nasjonalstater fremstod som utenkelig.

Øisteins engasjement knyttet til endringene i norsk utenriks- og forsvarspolitik ble også tatt med inn i undervisningen. Fordypningsemnet «Hvorfor er vi i Afghanistan?» ble tilbudt fra høsten 2007, og handlet i korthet om omleggingen av norsk forsvars- og utenrikspolitikk etter kald krig. Faget søkte riktignok også å trekke linjer som gikk lenger tilbake i tid (norsk utenrikspolitisk tradisjon), men tyngden og fokuset handlet om å få frem hvorfor Norge har foretatt det som fremstod som vesentlige endringer i forsvars- og utenrikspolitikken. Emnet ble senere videreutviklet og tilbudt med en mer spesifikk historisk tilnærming fra høsten 2010, og emnet fikk da betegnelsen «Norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk fra 1905 og frem til i dag», et emne som også ble tatt med til Dragvoll og Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), hvor det i flere år ble tilbudt som masteremne innenfor historie. Synspunktene ble utviklet og formidlet i flere foredrag, kronikker og artikler hvor det sentrale argumentet var at Norge var blitt vant til å bruke militærmakt. Det å bruke norsk militærmakt i en internasjonal kontekst fremstod ikke lenger som noe oppsiktsvekkende eller særlig problematisk, ei heller for «fredsnasjonen» Norge. Dette var et resultat av den redefineringsprosessen av norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk som har funnet sted etter murens fall, noe som igjen skyldes opplevelsen av at Norges strategiske posisjon gikk fra å være sentral (jf. NATOs nordflanke), til å være mer marginal. Av frykt for å bli overlatt til seg selv, valgte skiftende norske regjeringer å vektlegge internasjonale engasjement hvor utviklingen gikk fra fredsbevarende til fredsopprettende, til mer direkte offensive krigsoperasjoner: Fra Balkan via Afghanistan til Libya. Men hva skal man bruke den nye kunnskapen til? Hvilke verdier er det Forsvaret forsvaret?

Så langt har vi denne delen fokusert på omveltningene og endringene. Omveltninger er selvsagt interessante i seg selv – historikere er gjerne opptatt av dikotomien brudd/kontinuitet. Ofte med et større fokus på brudd enn kontinuitet. Men Øistein har også en forkjærlighet for mer tidløse konstanter i

²⁴ Noe som er et stykke unna dagens kampanje for Forsvaret, «fantastiske ingenting».

²⁵ Matlary (2005).

politikken – geografisens rolle, økonomiske interesser. Geopolitikken som (alternativ) forklaringsfaktor i internasjonal politikk: Norges vestvending er ikke tilfeldig, men et resultat av at vi ligger der vi ligger. Utallige ganger har Øistein brukt Nicolai Wergelands beskrivelse av Norge som en «hyperborøisk afkrog» med et vern av «talløse Klipper».

I dette ligger det implisitt både en forklaring på – og et argument for – hvilken utenriks- og forsvarspolitik som det bør være i norsk interesse å føre. Norge har tradisjonelt ført en politikk basert på at andre har en egeninteresse av å komme Norge til unnsetning om behovet skulle oppstå. Storbritannia før andre verdenskrig, USA og NATO etter. Begrepsparene avskrekking og beroligelse, integrasjon og avskjerming, er uttrykk for denne politikken ettersom de speiler en trusseloppfatning knyttet til vårt nabolik i øst.

Som dekan ivret Øistein for at noen i kollegiet burde fatte interesse for nordisk sikkerhet, gjerne med et blikk på Sverige og Baltikum. Det vil være en overdrivelse å si at responsen blant kollegaene var entusiastisk. Negativt avventende er vel mer dekkende, og i så måte nok et bevis på at forskningsinteresser vanskelig kan initieres ovenfra. Men når ingen fattet større interesse, falt det på Øistein å følge opp sitt eget initiativ. Et forskningsopphold ved Forsvarshøgskolan våren 2014 ga Øistein et etterlengt pusterom og avbrekk fra Kuhaugen, og oppholdet resulterte i flere artikler og kronikker som alle hadde blikket rettet østover. Oppholdet ga ham også rikelig med mulighet til å betrakte Norge «utenfra», samt reorganisere det skandinaviske og nordiske – et tema som hadde sin storhetstid på 1970-tallet og et stykke inn på 1980-tallet, hvor blant andre Arne Olav Brundtland argumenterte for en «nordisk balanse». Eller tanken om at det i den kalde krigens første tiår fantes en intern nordisk balanse innenfor rammene av den globale bipolare maktbalansen. De nordiske land «balanserte» hverandre gjennom norsk og dansk NATO-medlemskap med selvpålagte begrensninger, Sverige holdt seg til nøytraliteten, mens Finland var bundet til Sovjetunionen gjennom den såkalte vennsapsavtalen. Poenget med denne teorien var at påvirkning utenfra på ett eller flere av landene fikk konsekvenser i form av mottrekk som derigjennom kunne øke spenningen i regionen. Økt nærver fra USA/NATO i Norge kunne altså uløste tiltak fra Sovjetunionen overfor Finland, og svensk sikkerhetspolitisk tenkning var – i mye større grad enn den norske – preget av denne tankegangen om en balanse og ønsket eller behovet for å opprettholde denne.

I artikkelen «Den dolda alliansen» ble den svenske NATO-debatten visitert.²⁶

²⁶ Espenes (2015): «'Den dolda alliansen' og svensk Natodebatt».

I artikkelen satte Øistein et kritisk søkelys på karakteristikken av Sverige som et uformelt medlem av NATO under den kalde krigen, og Øistein slo fast at denne oppfatningen ikke nødvendigvis representerte et godt utgangspunkt for en debatt om Sveriges forhold til NATO. Denne debatten blusset opp i Sverige på grunn av Russlands annektering av Krim og krigen i Ukraina. I tid til dels sammenfallende med Øisteins opphold i Sverige. I så måte et eksempel på hvordan historien kunne trekkes inn i en dagsaktuell debatt, ettersom man måtte anta at Sovjetunionen var kjent med at Sverige under den kalde krigen hadde en slags «reserveposisjon», at svenskene – på tross av sin nøytralitet – også hadde foretatt visse forberedelser slik at svenske og allierte styrker i det minste ikke skulle være til hinder for hverandres operasjoner. Noe som kan ha bidratt til sovjetisk tilbakeholdenhet i Norden.

Øistein argumenterte at det var innenfor slike perspektiv at den svenske debatten om et eventuelt fremtidig NATO-medlemskap burde foregå. Diskusjonen burde ikke bare være spørsmål om *enten* alliansefrihet *eller* NATO-medlemskap. Debatten burde være mer nyansert enn et spørsmål om hvor mange dager et svensk forsvar kunne holde ut, og hvor mange flere dagers utholdenhet allierte forsterkninger ville gi:

Like viktig er det å vurdere Sverige og de øvrige nordiske lands handlefrihet mot politisk og økonomisk press i et Europa der det geopolitiske trykket øker. Det er også fortsatt viktig å vurdere behovet for lavspenning i Norden opp mot behovet for en adekvat avskrekking, både for å unngå militær maktbruk, men også for å oppnå politisk og økonomisk handlefrihet så vel for Sverige som for de øvrige nordiske land.²⁷

Utgangspunktet for den svenske diskusjonen – Russlands mer aggressive oppførelsen på den internasjonale arena – ble også gjenstand for en artikkel i *Norsk Militært Tidsskrift*, hvor Øistein rettet blikket mot Norge. Hvilke motiver hadde Putin, og hvilke konsekvenser kunne det få for Norge? Øistein trakk opp et bredt lerret, og mente at vi nå så et «Russland under Putin som gjennom nasjonalistisk retorikk og geopolitiske argument vil gjenreise Russland som stormakt».²⁸ På grunn av NATO-medlemskapet ville konsekvensene av Putins oppførelsen være negative for Norge, målet måtte derfor være «å redusere det området som gjør konflikten for stor for Norge og for liten for NATO».²⁹

For Norge ville det derfor være viktig å sørge for at nordområdene fortsatt

²⁷ Ibid., 148.

²⁸ Espenes (2014): «Putins politikk i det nære utland». Motiver og konsekvenser for nabostaten Norge», 49.

²⁹ Ibid.

var viktige for NATO, samtidig som man måtte styrke den norske forsvarsevnen. Men – understreket Øistein – et økt nærvær av NATO i nord, måtte «balanseres mot interessen av å hindre en militarisering av området som i seg selv øker spenningen, i og for seg et klassisk sikkerhetsdilemma».³⁰

Vi har nå vært innom ulike varianter av norsk og nordisk utenriks- og forsvarspolitik, men Øistein har også vært opptatt av å formidle Luftforsvarets historie. En av de mest brukte pensumartiklene ved Luftkrigsskolen er nettopp et slikt eksempel. I artikkelen «Luftforsvaret – et flerbruksverktøy for den kalde krigen?» som Øistein skrev sammen med Nils Naastad, skisserer de ikke bare Luftforsvarets historie og utvikling på 1950- og deler av 1960-tallet, de plasserer også Luftforsvaret inn i fortellingen om hvordan Norge ble modernisert.³¹ Hvordan Luftforsvaret som en høyteknologisk forsvarsgren fikk en rolle i modernisering av det norske samfunnet etter andre verdenskrig.

Utgangspunktet er spennende. Arbeiderpartiet som i utgangspunktet hadde et anstrengt forhold til deler av Forsvaret, kunne i de første etterkrigsårene benytte Luftforsvaret til å underminere, eller iallfall redusere, Hærens dominerende posisjon i det norske Forsvaret. Et slikt politisk prosjekt var avhengig av at regjeringen kunne støtte seg på militær ekspertise utenfor hærorganisasjonens domene. Luftforsvaret, med sin kamperfaring fra krigen, kunne forsyne regjeringen med militær troverdighet i en slik sammenheng. Ikke bare skulle Luftforsvaret fylle sin funksjon som en militær forsvarsgren som skulle virke avskrekkende på naboen i øst, men forsvarsgrenen sørget også for tydelig allianseforankring ved å være den gren som var tettest integrert med alliansen i fredstid. Forsvarsgrenens tette bånd til Forsvarets forskningsinstitutt og tidvis også til norsk industri, signaliserte også at Luftforsvaret ble sett på som teknologisk moderniseringsagent i det norske samfunnet av myndighetene. I tillegg ble plasseringen av forsvarsgrenens ulike baser delvis et uttrykk for distriktspolitiske hensyn. Her var det masse å ta tak i.

Artikkelen ble publisert som det første nummeret av *Luftkrigsskolens skriftserie*. Skriftserien ble etablert oppunder jul i 1999, og var i seg selv et forsøk på å få til et «lavterskeltilbud» for å publisere forskning utført ved Luftkrigsskolen. Men denne artikkelen markerte på et vis også at Luftkrigsskolen mente alvor med akademiseringen ettersom den senere også ble publisert på engelsk i *Air Power History*.³²

30 Ibid.

31 Espenes og Naastad (1999): «Luftforsvaret – et flerbruksverktøy for den kalde krigen?».

32 Espenes og Naastad (2000): «The Royal Norwegian Air Force: A Multipurpose Tool during the Cold War».

Øisteins interesse for Luftforsvarets historie inkluderer selvsagt også en interesse og et engasjement for historien om Luftkrigsskolen og det å utdanne offiserer. Pedagogen har hele tiden hatt et ønske om å forklare fremtidens offiserer hvordan officersutdanningen er blitt til, og hvordan den har tilpasset seg det samfunn den er en del av. Ingen kan Luftkrigsskolens historie bedre enn Øistein, og gjennom korte artikler i *Norsk Militært Tidsskrift* og *JetSet* har han sørget for å dele noe av den kunnskapen.³³ Her må også hans portrett «Nils Edward Naastad – den norske luftmaktstreprenøren» nevnes.³⁴ Det er et sjeldent eksempel på hvordan man gjennom en biografisk fremstilling også kan få dype innsikter i utviklingen av en institusjon og en derigjennom også faget, samtidig som man fikk gode refleksjoner omkring «forsvarsutvikling og sikkerhetspolitikk» som Håvard Klevberg skrev i sin anmeldelse av boken i *Norsk Militært Tidsskrift*.³⁵ Klevberg understreket spesielt Øisteins talent som biograf.³⁶ Så kan man tillate seg å påpeke at det fortsatt gjenstår å lage en mer omfattende fremstilling, Luftkrigsskolens historie er fortsatt ikke skrevet. Oppfordringen er herved gitt.

Den gjennomgangen vi nå har foretatt, er selvsagt ikke dekkende for Øisteins virksomhet som skribent og formidler. Han har et utall bokmeldinger på samvittigheten, og han har også vært opptatt av andre ting som for eksempel beredskap og krisehåndtering.³⁷ Likevel er det en fellesnevner som peker seg ut: Øistein har hele tiden brukt historien. Han har satt begivenheter, personer, sikkerhetspolitikken eller hva det måtte være, inn i en kontekst. Kontekstens oppgave har vært å gi en bedre forståelse – pedagogen møter skribenten – og man blir bestandig litt klokere av å lese det Øistein har skrevet. Utstrakt lesning over mange tiår har sørget for den dannelsen Øistein så gjerne ønsker å formidle til sine lesere.

For Luftforsvarets fremtid

Øistein Espenes var – sammen med Nils E. Naastad – helt avgjørende for utfallet da Luftkrigsskolen tok steget inn i høyskolesystemet og samtidig etablerte et fagmiljø som i løpet av få år faktisk lyktes med å oppfylle ambisjonen

33 Espenes (2009): «Fra 'Monkey College' til Luftforsvarets høyskole»; Espenes (2019): «Luftkrigsskolen – en vital 70-åring»; Espenes (2009): «Takk for meg – så langt».

34 Espenes (2012).

35 Klevberg (2013): Anmeldelse: «Øystein [sic!] Espenes og Ole Jørgen Maaø. Luftmaktstenkingens enfant terrible – Festskrift til Nils E. Naastad på 60-årsdagen».

36 Ibid.

37 Se f.eks. Espenes (2010): «Forsvaret og Politiet – lovhjemler og 'bistandsinstruksen'».

om å bli et faglig kraftsentrum for luftmaktstenkning. Ikke bare i Norge, men også internasjonalt. De to utfylte hverandre, men mens det er lett å peke på Nils som en sentral drivkraft, er det litt vanskeligere å få øye på Øistein. Nils publiserte og provoserte, inspirerte og pirret den faglige diskusjonen. Øistein plukket ned mange av de ballene som ble spilt opp og sørget for at mye faktisk ble realisert.

Øistein var sparringpartneren som fra et trygt faglig ståsted bidro med ideer og innspill, men som samtidig ikke hadde noe problem med at andre «frontet» utviklingen. Den beste illustrasjonen på det har han selv besørget gjennom den allerede nevnte artikkelen «Nils Edward Naastad – den norske luftmaktsentrepreøren» fra festskriftet til Nils. I denne artikkelen beskrives nemlig den utviklingen som Øistein så definitivt bidro til – som ett av de to medlemmene i det berømte tospannet Nils og Øistein – uten at han en eneste gang trekker frem sin egen rolle. Han blir ganske enkelt ikke nevnt, noe som gjennom en nylesning av artikkelen fremstår som ganske besynderlig. Men det er slett ikke tilfeldig, det er bare slik det er.

I artikkelen om Nils avslutter Øistein med å stille et spørsmål om hvorfor Nils fikk en «så stor og avgjørende betydning for utviklingen av Luftkrigsskolen? I hans virke på Kuhaugen gikk skolen fra å være en lite påaktet etatsutdanningsinstitusjon til å bli en vel respektert høyskole og forskningsinstitusjon både i inn- og utland».³⁸ I fortsettelsen argumenterer han for at enkeltpersoner kan ha avgjørende betydning for utviklingen gitt at det finnes et handlingsrom og at enkeltpersonene besitter evne og vilje. Nils hadde både evne og vilje samtidig som de «avgjørende egenskapene var argumentativ kraft basert på en faglig tyngde det var umulig ikke å forholde seg til og å ta på alvor».³⁹ Det interessante er imidlertid avslutningen av dette avsnittet, hvor han – etter å ha understreket Nils' innflytelse som pedagog, inspirator, faglig nyskaper og fagmenneske – også skriver at byråkratisk «institusjonsbygging hadde han mindre interesse for, og langt mindre tålmodighet til».

Dette var Øisteins arena, han hadde både evne og vilje – og han hadde tålmodighet. Uten forkleinelse for Øisteins faglige bidrag, er det nettopp som institusjonsbygger at han spilte en helt avgjørende rolle. Øistein bidro til den faglige utviklingen, men det er udiskutabelt at det var i rollen som dekan han «bygde» høyskolen. Uten Øistein er det vanskelig å se for seg hvem som skulle ha tatt den rollen, langt mindre fylt den, og ikke minst – ha den nødvendige

³⁸ Espenes (2012): 42.

³⁹ Ibid., 43.

politiske kløkt til å håndtere et militært system som slett ikke syntes det var naturlig å åpne opp for økt sivil innflytelse. Det er vanskelig å overvurdere Øisteins rolle i det å ta Forsvarets utdanningssystem inn i akademia, få etablert de nødvendige kvalitetssystemene, få på plass dokumentasjonen, og ikke minst – geleidet organisasjonen igjennom en søknadsprosess som ga NOKUT-godkjenning og derigjennom retten til å utstede studiepoeng og en bachelorgrad i militære studier.

Øistein Espenes har gjennom mer enn tretti år nedlagt et enormt arbeid ved Luftkrigsskolen, for Luftforsvaret og for Forsvaret. Og ikke minst for alle de kadetter som har hatt ham som lærer, og for alle oss ansatte som har hatt den store glede og inspirasjon å ha ham som både mentor og leder. Øistein har vært og er en fantastisk ressurs for en så liten utdanningsinstitusjon som Luftkrigsskolen faktisk er. I Slagstads verden – som i vår – fremstår Øistein som en sentral moderniseringsagent. *Pedagogen* ble *institusjonsbyggeren*, og da han gikk av som dekan syntes det som også *skribenten* ble forløst.⁴⁰ Han har bidratt til at Luftkrigsskolen tok steget inn i akademia. I hans tid ble pugging erstattet med involvering, og Luftkrigsskolen bygde opp en kompetanse både rent faglig og ikke minst personellmessig. Alt var ikke bedre før, selv ikke for en historiker.

Mange har kommet til Øisteins kontor for å diskutere en eller flere faglige utfordringer. Det er ikke alltid man forlater det med svar på de spørsmål man gikk inn med. Av og til kommer man ut med flere nye spørsmål, og svar på helt andre spørsmål enn de man kom for å snakke om. Ingen har vært lettere å spore av enn Øistein. Men avsporingene er strengt tatt ikke avsporinger. I samtaler med Øistein løper samtalen langs flere spor; noe foregår på hovedsporet, men ikke sjelden tas det i bruk både ett, to og tre sidespor. Til slutt ankommer man kanskje en annen perrong enn man hadde tenkt, men reisen bidro til læring. Fordi i Øisteins verden – som i den virkelige verden – så henger alt sammen med alt.

40 Det er blitt flere publikasjoner de siste ti årene enn i de foregående tjue.

Akademisk lederskap ved militære høyskoler

Av Geir Olav Kjøsnes

Tittelen på dette kapitlet – sammen med detaljerte instruksjoner – landet i innboksen for en tid siden. Gitt bokens edle formål hadde jeg på generelt grunnlag takket ja til å bidra, og når det hele ble konkretisert, ble prosjektet lagt til modning et sted i hjernen hvor det er tilløp til restaktivitet. Håpet var at minner og erfaringer skulle dukke opp, de gode assosiasjonene komme sigende, og at de elegante formuleringene skulle formes. Det slo meg etter hvert at det hadde vært på sin plass med en cerebral software-oppdatering.

Men ett sted skal man begynne, og derfor skal det som seg hør og bør starte med en akademisk tilnærming, nemlig en forsiktig analyse av oppgaven. Det skal være bra. *Akademisk lederskap ved militære høyskoler*. Redaktørene har nok humret godt når tittelen ble formulert. En enkel definisjon på lederskap er det å påvirke noen for å nå et gitt mål. Akademisk lederskap på en skole kan følgelig – for skolesjefen – bli å påvirke (det akademiske) personalet og elevene i retning av gitte (akademiske) utdanningsmål. Det ligger i sakens natur at de sistnevnte er vesentlig mer påvirkelige enn de første. Heldigvis, for akademikere kan være noen stabukker. Uansett, her går man seg fort vill, og forsøket på definisjon står laglig til for hogg. Begrepet kan også forstås som *akademikernes* lederskap, og det er jo en interessant side av saken som ikke bør forbigås i stillhet. Noen grunnleggende spørsmål blir: Hvordan har den akademiske aktiviteten blitt håndtert og ledet opp gjennom årene? Hvilke forhold har den foregått under, og hvilke konsekvenser har dette «akademiske lederskapet» fått? Hvordan har de ansatte i akademiske stillinger påvirket skolenes hverdag og utvikling, formelt og uformelt? Dette er problemstillinger jeg skal svinge innom på de neste sidene – pluss nogo attåt.

Så til en viktig presisering: offiser, dog pensjonert, og ikke akademiker. Jeg har arbeidet i og blitt påvirket av det akademiske miljø, men har ikke konvertert eller lidd annen nevneverdig overlast. Hangen til sarkasme er sannsynligvis medfødt. Jeg skriver dette hovedsakelig i kraft av min tjeneste ved Luftkrigsskolen; tre år som kadett, to år som hovedlærer og vikarierende NK og

snau fire år som skolesjef, samt godt og vel to år som sjef ved Forsvarets stabsskole.

Meningene og vurderinger som framkommer er mine egne, basert på tidsriktige, subjektive fakta og høyst personlige erindringsforskyvninger, følelser og fordommer. De som vil ha objektive eller alternative fakta får søke trøst andre steder. Så bør det spørres: Med hvilken rett gjør denne Kjøsnes dette, begår en slik kardinalsynd mot den akademiske lov og orden som jo hersker i bøker som denne? Svaret er enkelt: Jeg gjør det nettopp fordi jeg *er* offiser og *var* militær sjef! For når sjefen gjør sine vurderinger og tar sin beslutning, er det basert på summen av hans kapital av presumptiv sunn fornuft, summen av all (akademisk) utdanning og ikke minst trening, erfaringer og råd fra stab og medarbeidere. Slik er offiserens virke i bunn og grunn innrettet. Dette kommer klarest til uttrykk i 5-punktsordren, hvor ett punkt rett og slett heter Sjefens vurdering. Og det er nettopp det det er – hans beste skjønn, basert på det han klart å kare med seg i den mentale ryggsekken.

Jeg vil takke redaktørene for omtanken ved å sende meg de seks tettskrevne, høyst akademiske instruksene om fotnote-systemer og den slags. Det er spilt møye siden de ikke vil bli benyttet. Dette er sjefens vurdering.

Det er grunn til å minne om det åpenbare: Militære høyskoler skal utdanne offiserer, militære ledere. De skal ikke utdanne historikere, filologer eller personlige trenere. De skal utdanne og forberede kvinner og menn til å kunne takle en travel og komplisert hverdag i et stadig foranderlig og forunderlig system av lover, regler og såkalte pålegg som den militære verden styres av. Offiserene skal utdanne og ta vare på vernepliktige inne til førstegangstjeneste, betjene våpensystemer, operere kampfly som koster nesten like mye som fotballspillere – kort sagt forvalte de menneskelige og materielle ressurser og verdier som samfunnet avser til Forsvaret. De skal forholde seg til fredens tette nettverk av forordninger, og til krigens krav. Det er dette spennet som gjør officersyrket så utfordrende og givende, og det er dette som gjør at det å utdanne militære ledere er en balansekunst hvor det ikke finnes noen fasit. Uansett skal Forsvarets høyskoler utdanne offiserer som er godt nok rustet til sine mangslungne oppgaver i fred, og som er robuste nok til å løse oppdrag i krise og krig. Den akademiske biten av dette, og de akademikere som er involvert underveis, er kun midler på veien mot dette målet.

Begrepet *akademisk lederskap* fordrer at det finnes et akademisk innhold og/eller holdning i den militære utdanningen. Når man ser tilbake på debatten om og prosessen rundt den såkalte akademiseringen av krigsskolene, kan man fristes til å tro at officersutdanningen før i tiden ikke var av akademisk art. Krigs-

skolen, den med stor K, regner sin historie tilbake til 1750. *Den frie matematiske skole i Christiania* het den, og navnet sier sitt. Det hersker ikke tvil om at den var akademisk i sitt innhold, i sin innretning. Den våpentekniske utviklingen krevde en slik vinkling. Dersom for eksempel kanonene skulle utnyttes maksimalt, måtte man være i stand til å utføre de nødvendige kalkulasjoner av kulebaner, rekkevidde, ja saker som den gemene hop verken da eller nå forstår noe av. De første ingeniørene var militært utdannet, sivilingeniørene kom senere. Militærkunsten, offisersutdanningen og academia og har gått hånd i hånd opp gjennom tidene.

De tre norske krigsskolene har tradisjonelt hatt forskjellig innretning og for så vidt forskjellige roller i respektive forsvarsgrener, og det er Luftforsvarets modell som i størst grad har avveket. Mens både hær og sjø i vesentlig grad har integrert fagutdanning på taktisk nivå i utdanningen, har dette i liten grad vært tilfelle i luft. Sjøkrigsskolen tok kadettene rett fra gaten og utdannet navigatører og andre skipsoffiserer. Derfor ligger den der den ligger – ved sjøen. Krigsskolen har – litt ondsinnet sagt – drevet med flankemarsj og ildoverfall, og har derfor nærhet til skog og annet øvingsterreng. Luftkrigsskolen har ikke drevet med pilotutdanning, og har dermed hatt et noe friere forhold til utdanningens innhold enn de to andre. Det har vært færre bindinger til det stridstekniske nivået, og valgmulighetene for faglig innhold og akademisk nivå har vært større. Noen av luftmaktens karakteristika – så som stor rekkevidde og ildkraft – medfører at løytnanten bak stikka har strategisk potensial, noe som iallfall delvis har blitt vektlagt i den utdannelsen vedkommende har fått på veien opp i cockpit.

Den opprinnelige, toårige Luftkrigsskolen var klasseromsorientert, og ble etter hvert et yndet habitat for akademiske lærekrefter. Skolen holdt rett nok til på Fornebu i noen år, det ikke på grunn av flyplassen, men fordi det var ledige, militære lokaler der. For hva var det egentlig disse luftens baroner og etter hvert deres bakkebaserte kolleger behøvde å kunne ved siden av sitt håndverk? De behersket sine våpen, var dugende soldater som forsto krigens alvor, det var bare noen år siden fredsslutningen. Jo, har kadettene som for lengst er pensjonerte generaler fortalt; man skulle kunne snakke med hvem som helst om hva som helst. Allmennkunnskap trumfet dybdestudier, med leseplanen fylt opp av samfunnsfag, språk, realfag og fysisk trening. Den akademiske målsettingen – selv om det neppe ble uttrykt slik – var å gi offiserene en bred kunnskapsplattform slik at man var i stand til å konversere kunnskapsrikt og dannet med høy og lav, med politikere, vitenskapsmenn, Kongen og mannen i gata. Videre måtte man forstå Forsvarets rolle og militærmaktens potensiale og

begrensninger. Og så måtte man kunne føre seg på en måte som var standen verdig.

Skolen flyttet fra Oslo til Trondheim, og det, ifølge general og hedersmann Wilhelm Mohr, var for å få større avstand til Hæren. Hæren var jo en av to aner, og når luftvernartilleriet ble tilbakeført fra Hæren til Luftforsvaret, var det for så vidt ikke unaturlig at diskusjonen om en samlokalisering og eventuelt en sammenslåing av krigsskolene ble satt på agendaen igjen. Der har det blitt satt med jevne mellomrom fra fredsslutningen og frem til i dag. Luftforsvarets regionale struktur ble nedlagt, og Kuhaugen leir ble beleilig nok ledig. Det var gode argumenter for at Norges tredje største by også ble vertskap for en krigsskole siden Bergen og Oslo hadde sine. Et hovedargument i så henseende var at Trondheim gjennom Norges tekniske høyskole (NTH) var landets sentrum for teknisk forskning og utdanning. Man så det som naturlig at Luftforsvaret som den mest høyteknologiske av forsvarsgrenene søkte dit. Luftforsvarsstaben viste *strategisk akademisk lederskap* ved å gå inn for denne relokaliseringen. Slikt burde det vært mer av.

For realfagene sto sterkt i denne perioden. Artillerister måtte kunne regne på indre- og ytreballistikk, og radar-ligningen ble stadig mer aktuell ettersom radarene ble introdusert på plattformnivå. På 50- og 60-tallet var flygingen manuell. De fysiske lovene holdt flyene i lufta, og det var ingen computere om bord som kunne redde piloten dersom han slurvet med marginene. Bernoullis ligning gjaldt fullt og helt, og det å forstå de aerodynamiske lovene var en fordel for å utnytte redskapen maksimalt, eller rett og slett for å overleve. Mange gjorde ikke det, men endte sine liv i F-84 og F-86 som amerikanerne forsynte oss med i store antall. Det er likevel noe søkt å si at realfagene reddet liv, mange vil hevde at det faktisk var motsatt. Å sitte på skolebenken i to år med kun et fåtall flytimer i sommerperioden bidro ikke til å øke de praktiske flyferdighetene, og offisers(ut)dannelsen og Luftkrigsskolen sto ikke høyt i kurs i skvadronmiljøene.

Men forsvarsgrenen trengte ledere, og da var det nødvendig med flere holddepunkter enn stikka i en trang jagerfly-cockpit. Men at motstanden i flygermiljøet var stor da det ble besluttet å forlenge utdannelsen til tre år, er til å forstå. Enkelte kull var uten flygere, noe som var uholdbart. Men på skvadronen så man gjerne på seg selv først og fremst som flygere, knapt nok sekundært som offiserer og ledere. Man var i Luftforsvaret for å fly, ikke for å sitte bak et skrivebord i Tåkeheimen. Tåkeheimen var – og er? – fellesbetegnelsen på alt over skvadronnivå, steder der tilværelsen var traurig og livet bortkastet, og hvor utsikten og ikke minst innsikten var lik null. Akademisk påfyll gjorde bare

at et slikt miserabelt liv rykket nærmere. Det var flyet, piloten og adrenalinet som gjaldt.

Utvidelsen til tre år var likevel en uunngåelig konsekvens av den generelle samfunnsutviklingen. Verden ble mer kompleks, og endringene skjedde i økende tempo. Det var stadig flere emner som kadettene måtte kjenne til. De fleste høyskoleutdanningene var minimum tre år, og de andre krigsskolene hadde allerede tatt skrittet. Forsvaret kunne ikke bli stående igjen på perrongen når det akademiske utviklingstoget gikk.

Den skolen undertegnede begynte på i 1979, var et ektefødt barn av den som ble etablert i 1949. På 30 år hadde flygerlinje og artillerilinje blitt erstattet med engelsk- og reallinje, det var lagt på ett år, men utviklingen var lineær. Det var egentlig en fortsettelse av gymnasutdannelsen, bare med en del mer sprengkraft. Ikke dermed sagt at skolen og utdannelsen vår dårlig – snarere tvert imot – men det var litt av alt, en generalistutdanning i ordets rette forstand.

Skolestaben besto av en håndfull kapteiner og sivile lektorer, og over disse kneiste skolesjefen assistert av NK. De militære rullerte i takt med de ordinære beordringsrundene. De stelte i stort med de rent militære sidene ved skolegangen som fagkurs, øvelser og ekskursjoner. En av kapteinene drev etter sigende kun med føring av skytebaneresultater, og med merkekrav og utregning av bestemannspremie både for gevær og pistol var det nok til å fylle dagene. Det var rikelig tid til å drive fysisk trening, noe som da også ble gjort. Skole-tjeneste hadde sine lyse sider, da som nå. En programoffiser på 80-tallet uttalte at skolesjefen kunne kvitte seg med resten av den militære skolestaben. Det var han og lektorene, godt assistert av mange og stort sett sivile timelærere, som holdt hjulene i gang og drev skolen. Den luftmaktsfaglige utviklingen som foregikk ute i den store verden gikk hus forbi. Det var lite akademisk sult, man var seg selv nok.

Lektorene sto for kontinuiteten. De hadde historikken, visste hvor fallgruvene lå og kunne å navigere i miljøet. De var enerådende innen sine fag, lagde sine egne leseplaner, sine egne eksamensoppgaver. Det var riktig nok et skole-råd som sto for en del formaliteter, men i praksis hadde de bukta og begge endene. De svarte kun til skolesjefen, og i møtet mellom en fersk sjef og en erfaren lektor var svaret som oftest gitt. Skolesjefen var «sitting duck». Det var det akademiske personalet, lektorene og amanuensene som i praksis sto for det akademiske lederskapet i denne perioden. De hadde liten formell makt, men stor innflytelse. Det gjaldt ikke bare i faget, men på skolen generelt. For når lektor Jahren som hadde vært med fra Fornebu-tiden tok ordet i møter og råd, noe han ikke gjorde i utide, ble han lyttet til. Det skulle da også bare mangle.

Alt henger sammen med alt!

Skolesjefene kom og gikk, det samme gjorde skolestaben – den gang. Dersom man ikke likte sjefens meninger, var det bare å vente på nestemann og begynne å bearbeide ham.

Samtidig som lektorene i praksis hadde stor makt, holdt de også hverandre i sjakk. Skoleåret var et slags nullsumspill – skulle et nytt emne inn, måtte et annet lide. Den enkelte lektor vaktet selvsagt sitt fagområde, sitt revir, med argusøyne. Dette gjorde at endring ikke var lett. Et område sto dog laglig til nedskjæringer: Fysisk trening. Selv om idrettsoffiserene sto sterkt i skolestaben, måtte timetallet ned fra nærmere 40 prosent (!) av totalen. Faget måtte reformeres. Mens fokuset i dag ligger på å bygge kultur for livslang trening, var det på 60- og

70-tallet løping med blodsmak i munnen som gjaldt. Joggeskoene ble brent ved graduasjon, og mange svor på at de aldri mer skulle løpe en eneste unødvendig meter. Mange timer med svette måtte vike for mer studietid og boklig lærdom, men i det lange løp har det nok likevel bidratt til et sunnere officerskorps.

Hvor tilfeldig og mangelfull den faglige/akademiske styringen var, kan illustreres med følgende historie fra mitt eget kull: 20 timer i faget Meteorologi ble gjennomført av timelærer og statsmeteorolog Haakon Melhuus, den gang ansatt ved værtjenesten på Værnes og senere kjent og kjær TV-meteorolog som stadig lot det «slæng ein og ainna rægnbyge» over indre strøk av Trøndelag. Han var en flink pedagog, og faget var – overraskende nok for de fleste av oss – interessant. Overraskende var det også, når eksamen var avholdt, at en beskjemmet kaptein i skolestaben meddelte klassen at dette faget hadde blitt fjernet fra leseplanen i siste skoleråd før sommeren! Da høstsemestret startet, var det glemt. Bunkene var blitt snudd, vedtatte endringer glemt. Over skyene er himmelen alltid blå, men noen solskinnshistorie er dette ikke.

Som tidligere nevnt sto realfagene sterkt ved Luftkrigsskolen i mange tiår, og Ole Henrik Jahren og Knut Jostein Knutsen var faglærerne som nesten fra tidens morgen drev den grunnleggende undervisningen. Jahren var matematiker, og la stor vekt på sannsynlighetsregning. Begrunnelsen for det var blant annet at man skulle kunne beregne hvor mange frittfallende bomber man måtte slippe for å være rimelig sikker på å treffe et mål. Knutsen på sin side var fysiker, og hadde som livsoppgave å få tungnemme kadetter til å forstå hvilke fysiske krefter som virker på alt og alle. Han havnet som regel på skråplanet, iallfall fikk han lagt en kloss der som noen hadde festet en snor eller fjær i. Så var det å dra denne ekvipasjen oppover skråplanet og prøve å finne ut hvilke krefter som var i spill, hvor store de var og i hvilken retning de virket. Som regel var timen slutt før svarene var klare, og så var det samme eksersis i neste time. Uke etter uke, semester etter semester, kull etter kull. Et sant Sisyfosarbeid – i dobbelt forstand.

Den løpende, teknologiske utviklingen ble dekket på utmerket måte gjennom innleide timelærere fra UNIT, som NTH da var blitt hetende. Laserteknologi og EDB var i ferd med å få praktisk anvendelse, det ble eksperimentert med fiberkabler, og datamaskinene ble spådd en lys framtid.

Etter hvert tapte de rene realfagene terreng, og det skyldtes tre faktorer som uavhengig av hverandre virket i samme retning: Før det første ble våpen og systemer stadig mer automatisert, hvor svarte bokser med kunstig intelligens gjorde de beregningene som før var manuelle. Kadettenes realfaglige bakgrunn ble for det andre stadig svakere, og man spurte seg om det var hensikts-

messig å fortsette med fag som av den grunn måtte gjennomføres på et stadig lavere nivå. For det tredje: Kulturbærerne Knutsen og Jahren nærmet seg pensjonsalder, og innså etter hvert at de kjempet et tapt slag. Det var derfor en gradvis og ubønnhørlig utvikling som førte til at realfagene, slik de engang var, ble borte. Det akademiske lederskapet i denne sammenhengen besto egentlig i å forrette ved bisettelsen.

Et annet akademisk veivalg måtte tas innen språkfagene. Engelsk sto da som nå sentralt siden det er operasjonsspråket, og dyktige lærere – som storviltjege- ren og globetrotteren Tormod Skagfjord – kombinerte selve det språklige med internasjonal politikk og andre relevante områder gjennom å bruke artikler fra magasiner som Newsweek og Time i undervisningen. Meget formålstjenlig akademisk sambruk, og understreket med det at språk er et redskap, og ikke et mål i seg selv. Tysk og fransk var i mange år valgfag, man valgte ett av de to. Disse ble ofret under tilpasningen til Bologna-prosessen – som omtales senere – da antall undervisningstimer måtte ned for å gi plass til mer studietid. Den utmerkede fransklærer Einar Tore Larssens gode og kraftfulle argumenter for språkernes viktighet ble lyttet til, men ikke funnet tunge nok når de akademiske valg for etatsutdannelsen skulle tas. Dette ble gjort med tungt hjerte fra min side, men veivalget var riktig.

Luftforsvaret ble kunnskaps- og mediemessig avkledd under Gulfkrigen i 1991. Luftmakt – Air Power – spilte en avgjørende rolle, og de norske mediene lette etter fagfolk som kunne kommentere og forklare krigens gang, sette ting i sammenheng og problematisere det som utspant seg. Luftforsvaret manglet så å si alt som skulle til. Det var generelt liten interesse for å problematisere det man holdt på med, og det fantes ikke noe miljø som studerte luftmakt og luftkrig på et overordnet nivå. Luftforsvaret hadde ikke fulgt med i timen, den akademiske siden av bomber og granater var neglisjert. De lyseblå falt gjennom på TV og i kommentarspaltene, og ble raskt erstattet av fremadstormende hæroffiserer med glatt tunge og begrepsapparatet i orden. De fremsto som luftkrigsekspert. Det var et sviende og nærmest katastrofalt nederlag, slått av Hæren på det som skulle være Luftforsvarets hjemmebane. Fiaskoen var total.

Hvordan havnet man i et slikt uføre? Hvordan kunne det ha seg at Luftforsvaret ikke var i stand til å si noe fornuftig om det som våre våpenbrødre i USA og alliansen drev med, de som vi samarbeidet tett med og fikk vår utdanning hos? Først og fremst på grunn av et nesten altoppslukende fokus på plattform-er og det stridstekniske/taktiske nivået i Luftforsvaret generelt, og for det andre en tilsvarende neglisjering og delvis forakt for det akademiske, som jo hører Tåkeheimen til. Mens Hæren hadde kultur for å sette sine beste menn

som instruktører på sine skoler, var ikke det alltid tilfellet i Luftforsvaret. Det var lite drahjelp å få fra Luftforsvarsstaben sin side, og Luftkrigsskolen med sjef og stab var i praksis overlatt til seg selv. En nytilsatt skolesjef spurte en gang generalinspektøren om hvilken retning han ville at skolen skulle utvikles i, og fikk til svar at det måtte han jo selv vite, han som var sjef der! Men tiltakslysten og evnen til faglig utvikling og innovasjon var og hadde vært lav. Man evnet ikke å utvikle det som utvilsomt var skolens hovedinnhold – Air Power, luftmakt – til å bli et akademisk høyverdig fagområde. Man endte opp med å snu bunken fra forrige skoleår. Det måtte et havari til før man våknet.

Hva studerte så luftkadettene innen det fagfeltet som etter hvert ble hetende Luftmakt? På 70-tallet var fagområdet delt i to; en militærhistorisk del inklusive strategi, og luftoperasjoner. Det første faget var hovedsakelig historie, og med pensumlitteratur signert Liddell Hart og Schnitler ble det fokus på landkrigen og de klassiske slag – fra den andre puniske krig til de to verdenskrigene. Faglæreren bestemte som tidligere nevnt hva som skulle vektlegges, og sto dermed for den akademiske ledelsen – av seg selv og av kadettene. Lektor Stein Fredrik Halden må nevnes i denne forbindelse. Han var en akademisk fargeklatt med sjatteringer fra de mørkere delene av spekteret, og med første verdenskrig som hovedinteresse. Særlig vekt ble lagt på innføringen av maskingeværet og mitraljøsen, samt på panseravdelingenes fremragende og bokstavelig talt grensesprengende egenskaper. Han var en god pedagog, kunnskapsrik og underholdende, hadde meninger om det meste og lot seg lett avlede til lange utredninger om alt fra norsk (mangel på) byggeskikk, til arabisk drikkekultur og sine årlige studieturer til Finland. I likhet med de krigførende partene kom vi oss aldri opp fra skyttergravene ved Marne og Verdun, og måtte derfor haste gjennom nyere kriger og konflikter hvor luftmakten og dens vesen var mer fremtredende. Det tyske felttoget i Norge ble viet et par timer, mens de norske luftstyrkenes innsats knapt ble nevnt. At krigsveteraner som for eksempel Wilhelm Mohr og Werner Christie ikke ble dratt inn i skolemiljøet før i 90-årene, fremstår i dag som merkelig. Som elev ved den danske stabsskolen måtte jeg senere beskjemmet innse at mine danske kolleger kunne vel så mye om det tyske felttoget i Norge enn hva jeg selv gjorde. Midt-Østen-krigene og Vietnam mente Halden det ikke var noe vesentlig å lære av, og da ble det som det ble. Ingen – verken i skoleledelsen eller i Luftforsvaret for øvrig – brydde seg om at det i Luftkrigsskolens krigshistorie ikke var funnet plass til luftkrig.

Luftoperasjonsfaget besto av lesing i NATOs taktiske prosedyrer for luftoperasjoner, med pugging av definisjoner som hovedsak. Dette særs tørre stoffet ble frisket opp med videofilm fra Vietnamkrigen, noe faglæreren på mystisk

vis fikk skaffet til veie. Det gikk mye i gun-film som viste MIG-er som ble skutt i fillebiter, og napalm som brant lystig i jungelen og i landsbyene der fienden etter sigende holdt til. Det større perspektivet, bakgrunnen for valg av strategi og begrunnelsen for operasjonene hørte vi lite om og diskuterte sjelden. Militærmaktens rolle og funksjon ble i altfor liten grad problematisert.

Ansettelsen av høyskolelektorene Nils Naastad og Øistein Espenes i andre halvdel av 80-tallet var på mange måter starten på en ny tidsregning. De begynte straks å stille spørsmål ved en del grunnleggende trekk ved Luftkrigsskolen. Det ene var lederskapsutdannelsen, som de mente var alt for sivil-preget, og det andre var samfunnsfagene som ikke var kalibrert for å utdanne luftforsvarsoffiserer. Godt hjulpet av Gulfkrigen og den selvransakelse den medførte ble lektorene

Naastad og Espenes sammen med jagerflypiloten Arent Arntzen fanebærerne for etableringen av luftmaktsavdelingen ved skolen, for Luftforsvaret. Denne satsingen ble båret fram av skolesjef Trond Moltzau og generalinspektør Olav Aamoth som begge hadde erkjent at et krafttak måtte tas. Dette ble den største akademiske oppgraderingen i Luftkrigsskolens historie. Luftkrigsskolen og Luftforsvaret erobret endelig luftmakten – sent, men meget godt.

Bologna-prosessen som startet rundt tusenårsskiftet innebar en standardisering av sivil universitets- og høyskoleutdanning og av akademiske grader i hele Europa. Brikkene i utdanningspuslespillet skulle passe sammen på en helt annen måte enn før. Skulle de norske, militære skolene bli en del av et slikt større hele? Skulle man ta skrittet fullt ut og innordne Forsvarets høyere utdanning under *Lov om universiteter og høyskoler* (LUH), så langt det var mulig? Dette var spørsmål som medførte stor debatt og sterke følelser rundt tusenårsskiftet. Skulle man la en sivil institusjon som NOKUT (Nasjonalt organ for kvalitet i utdanningen) få avgjørende makt over den militære utdannelsens innhold og innretning? Skulle man akademisere utdannelsen for akademias skyld? Måtte vi slutte med rene militære disipliner som skyting med håndvåpen fordi det ikke var å anse som akademisk aktivitet? Hvor akademisk må man egentlig være for å bedrive krig og forårsake død og fordervelse? Ville NOKUT forholde seg til krigens krav? Spørsmålene var mange, skepsisen stor.

Fra departementets side var dette en ønsket utvikling og del av en strategi for å få bedre kontroll på utdanningsvirksomheten som de mente var for omfattende og kostbar. På sikt var målet å etablere en egen utdannings søyle i Forsvaret, en monolitt. Mer om det senere. Luftforsvarstaben mente som før antydnet lite, og der innså man nok at dette toget ikke lot seg stoppe, enten man ville eller ikke.

LUH (med noen tilpasninger) og håndheveren NOKUT viste seg å være en langt mindre trussel enn fryktet. Dette var hjelp til selvhjelp, og helt på sin plass. Etter en del famling ble det klart at mesteparten av det skolen brukte tid og ressurser på faktisk tilfredsstilte lovens krav. Etatens behov var styrende. Hovedsaken var å få på plass et kvalitetssystem som sikret systematikk i alle prosesser som utdanning innebærer. Videre var det formalkrav til underviserkompetanse som måtte oppfylles, men med et stigende antall offiserer med mastergrader og mere til, ville det løse seg selv over tid.

Ved Luftkrigsskolen valgte vi å følge loven så langt som mulig. Det ble opprettet et faglig styre valgt blant ansatte og kadetter, og det samme ble gjort når rollen som dekan skulle fylles. Dette vakte en smule oppsikt ved de andre skolene, hvor sjefen på tradisjonelt vis utpekte vedkommende, men litt tiltro må man da ha til sine undergitte! Det var flere dugende kandidater, men Øistein Espenes ble det lykkelige valg som Luftkrigsskolens første dekan. Han hadde nedlagt en betydelig innsats og engasjement i diverse utvalg som hamret ut innholdet i den fremtidige skolemodellen, i bachelorgraden, og hadde vært med på å ta noen tøffe avgjørelser i den sammenheng. Øistein hadde likevel ikke gjort seg til uvenn med så mange, i motsetning til enkelte andre mulige kandidater. Dette skyldtes hans personlige egenskaper: Over en kjerne av god faglig tyngde har han – før som nå – et lag av lun humor ispedd finurlige sarkasmer. Trøndersk omgjengelighet gjør at han snakker godt med alle, samtidig som hans vennlige, sobre og ytterst diplomatiske fremtoning ikke forhindrer at grepet kan strammes når det er nødvendig. Han fant fort ut av rollen som skulle fylles, og spilte den på utmerket vis. Han bidro sterkt til å avdramatisere den såkalte akademiseringen av luftoffisersutdannelsen, og var en suksessfaktor i en omskiftelig tid. Han er per i dag den fremste kulturbæreren ved skolen, og vil bli savnet når pensjonisttilværelsen slår inn for fullt.

Tidligere skolesjef og nå avdøde Hans Dramstad syntes dette med en dekan var noe tull – dette gjør du da selv! sa han med sedvanlig fynd under et besøk – men den tiden var forbi. Med dekan og faglig styre på plass hadde vi endelig fått etablert et system for ledelse av den akademiske virksomheten som skolen sårt trengte. Undervisnings- og leseplaner fikk en mye grundigere gjennomgang og behandling enn det som tidligere hadde vært tilfelle, og den enkelte fagansvarlige – sivil eller militær – ble kikket i kortene på en sunn måte. Dramstad mente at skolesjefen ga fra seg for mye makt, men slik var det ikke: Nå kunne sjefen føle seg trygg på at han og hans gode hjelpere sto for en god akademisk ledelse som igjen betød undervisning og studiehverdag av god kvalitet. Og det trumfer den cæsariske allmakt.

Ifølge LUH skal akademisk frihet fremmes og vernes. I akademisk frihet ligger det at forskere og studenter skal kunne undersøke ethvert område og fritt gi uttrykk for sine synspunkter uten å bli utsatt for represalier. Akademisk ledelse og akademisk frihet kan derfor sies å være motpoler i den forstand at en akademiker som utsettes for ledelse gjennom føringer og pålegg, kan hevde at det er friheten som berøves eller innskrenkes. Og det er det jo for så vidt, men når man er ansatt for å gjøre en jobb på en høyskole som driver profesjonsutdanning definert ut fra profesjonens behov, må man også forholde seg til de faglige grenselinjene som finnes. Noe annet ville være absurd. Forskning på mobilteknologi og avansert metallurgi er eksempler på områder som befinner seg utenfor det profesjonsmessig interessante ved Luftkrigsskolen.

Akademisk frihet har tidvis og av noen blitt tolket til å kunne komme og gå som man selv ønsker det. Det har ført til konflikter og splid både i forhold til skoleledelsen og ikke minst til internt opprør i lektorlauget. Særlig pikant har dette vært når borte-tiden har blitt brukt til lukrative sidesysler. Enkelte onde tunger har hevdet – uten at det skal tillegges vekt – at opprøret skyldtes ren sjalusi, i og med at det er vesentlig større sivil etterspørsel etter for eksempel klinisk psykolog-timer enn forelesninger om luftkrig. Uansett ble det fokusert på at den militære profesjonsutdanningen er et større hele enn summen av de enkelte skoletimene, og at et godt lærings- og utviklingsmiljø krever tilstedeværelse fra lærekreftenes side; det være seg sivile eller militære.

Innen det profesjonsfaglige domenet skal, etter mitt syn, akademisk frihet i begrepets rette betydning gjelde relativt uinnskrenket, selv om den til tider kan oppleves som belastende for myndigheter, etater eller andre som måtte bli utsatt for ettersyn eller kritikk. Det kreves stor respekt for yttringsfriheten og generelt stor takhøyde for at presumptivt ubehagelige tanker og meninger skal kunne fremsettes. Hvordan passer slikt inn i den tradisjonelt noe strenge og hierarkiske militære struktur og kultur, eller er dette inkommensurable størrelser? Må ikke også denne siden av den akademiske tradisjon ledes, og det ovenfra?

For Luftforsvarets del har takhøyden generelt og historisk sett vært stor. Generalene har fått høre det fra de lavere – men som oftest svært kompetente nivå – når avgjørelsene har vært uforståelige – når Tåkeheimen har overgått seg selv. Utviklingen i sektoren generelt er imidlertid ikke spesielt bra, hvor karriere i større og større grad betinger politisk korrekthet. Det er svært sjelden man hører kritiske røster blant høyere offiserer. Man forholder seg i stedet til fremherskende vindretning, og høres mer og mer ut som yrkesbyråkratene i departementet. Denne tendensen begynte før den integrerte ledelsesstrukturu-

ren ble implementert, men den har så menn forsterket det hele. Dette, kombinert med god, gammeldags selvhøytidelighet fra forsvarstoppers side, gjør at korrekativene uteblir. Da en sentralt plassert admiral ble karikert nokså uskyldig i Krigsskolens avis, ble hele opplaget forlangt inndratt, noe det også ble. Man spøker ikke med sjefene! Hoffnarrene er avskaffet, man tror på sin egen udødelighet. Glemte er *memento mori*.

Ved Forsvarets høyskole har dette dilemmaet, dette skismaet – akademisk frihet vs. politisk korrekthet – kommet klart til uttrykk. Der har flere av skolens forskere og lærerkrefter – militære akademikere – over tid vært kritiske til både forsvarspolitiske disponeringer og utviklingslinjer innen Forsvaret. Dette har ikke gått upåaktet hen, verken i skoleledelsen eller i departementet. Verst har det gått ut over medforfatter og oblt/ph.d. Harald Høiback som har blitt utsatt for slett akademisk lederskap. Høiback er luftforsvarsoffiser, og etter mitt syn en av de aller fremste blant mange svært dyktige offisersakademikere. Han har forskerens skarpe blikk på omverdenen, er notorisk uredd med hensyn på hva hans meninger og ytringer måtte avstedkomme, og skriver med en formidlingsevne og et vidd som få gjør ham etter. Når disse egenskapene kombineres, gjør ikke Høiback det lett for seg selv, det må innrømmes, men i stedet for å sette pris på en velklingende stemme som innbyr til gode diskusjoner og analyser, sendes han bokstavelig talt på museum. GULag holder vi oss jo ikke med her til lands. Ikke ennå.

Hvilke synder har han så begått som gjør ham til en utstøtt, en spedalsk? Han har for det første stilt seg svært kritisk til restruktureringen av Forsvarets utdanningsvesen, en prosess som etter sigende skal spare inn 500 millioner årlig, og hvor kvaliteten skal være «god nok». Slikt gjør man ikke ustraffet. Videre har han påpekt at det er en biologisk forskjell på menn og kvinner, hvori inngår at menn er generelt fysisk sterkere og mer utholdende. Dette er egenskaper som (fortsett) er viktige i for eksempel markstrid – bare spør de som har deltatt. Derfor vil for mange kvinner i hæravdelinger medføre lavere stridsevne – hevdet Høiback, og har sannsynligvis et poeng. Han har samtidig hevdet at hvis det skulle herske tvil derom, burde man ikke da forske på dette for å undersøke om det stemmer? Ville ikke det være betimelig på en akademisk institusjon som burde søke den objektive sannhet? Svaret var et rungende nei, den slags spørsmål skal ikke stilles: Skaff oss ikke kunnskap vi ikke liker, sannheten kan bli for tung å bære. Det er noe Ibsensk over det hele. Enkelte høyere offiserer tok «Makten» i forsvar, og en tidligere skolesjef ved Luftkrigsskolen fikk seg til å karakterisere Høibacks utspill som «akademisk vrøvl». Det beste som kan sies om en slik reaksjon må være at den var politisk korrekt.

Høy kvinneandel er viktigere enn potensielt lavere stridsevne. Krigen vil som før være en fortsettelse av politikken, men nå med andre og likestillingspolitiske korrekte midler.

Tilbake til innspareingsmålet for Forsvarets utdanningsvesen. I departementet var det en utbredt oppfatning at det var for mange skoler, og at de samlede kostnadene til utdanning var for høye. Man mente det kunne knipes inn 500 millioner kroner årlig og fortsatt ha en utdanning som var like god, om ikke bedre. Prosessen ble faktisk forsøkt solgt som en kvalitetsreform. Forsvarsdepartementet støttet seg på en rapport utarbeidet av unge og flinke konsulenter fra McKinsey. Den ble brukt for det den var verdt, og man så glatt bort fra en viktig forutsetning som konsulentene selv faktisk trakk frem: Rapporten vurderte ikke *kvaliteten* på utdanningen eller *produktet* – offiserene. Rasjonaliseringsforslagene tok kun hensyn til økonomi, og imøtekom dermed Forsvarsdepartementets hovedanliggende. I løpet av prosessen ble ambisjonsnivået for officersutdannelsen nedjustert til å skulle være «god nok». Hva det er, får vi først vite i den krigen vi håper aldri kommer. Det blir den endelige eksamen for den nye, forkortede utdanningsordningen. Og karaktersetningen er enkel: Bestått eller Ikke bestått.

Man kan – i likhet med Høiback – mene mye om både målsettingen og prosessen, men mange med meg mente at en viss tilpasning og rasjonalisering av Forsvarets utdanning var uunngåelig. Spørsmålet blir hvor langt en slik prosess skal gå, hvor omfattende den skal være og hva som er formålstjenlig. En sammenslåing eller samlokalisering av krigsskolene spøker som så mange ganger før i det fjerne, men det er heller tvilsomt om det er politisk vilje til å ta slike grep. Om det er regningssvarende hva angår både kvalitet og ren økonomi er tvilsomt. På den annen side er det ingen naturlov som sier at man må uttrykke seg på en eller annen midtnorsk dialekt for å være luftmaktsekspert. Dagens ordning med en del felles funksjoner og ressursbruk blir en prøvesten på om en distribuert skolestruktur overlever. Vil for eksempel en sentralisert dekan med adresse i Oslo dekke alle behov? Mange spør seg også om de grep som nå er tatt faktisk fører til økonomiske innsparinger, eller om utgiftene bare overføres til andre kontoer. Og dersom forsvarsgrensne finner at utdanningsløpen ikke leverer etterspurt officerskvalitet, vil de iverksette tiltak for å bøte på dette. Det vil koste.

Det var sjefen for det som etter hvert ble hetende Forsvarets høyskole som ledet prosessen mot «utdanningsmonolitten» og som etter hvert fikk større og større myndighet over all utdanning i Forsvaret. Dette var en gradvis prosess som pågikk i en 20-årsperiode og er et eksempel på strategisk akademisk leder-

skap – fra Forsvarsdepartementets side. Da skolene i 2005 ble underlagt LUH, var det egentlig bare et tidsspørsmål om når generalinspektørene måtte gi fra seg krigsskolene sine. Det samme hadde skjedd med de grenvise stabsskolene som i 1995 ble samlet til den felles Forsvarets stabsskole. I en operativ virkelighet hvor «joint» var det nye credo, var dette et svært så logisk og riktig grep å ta. Ulempen var at forsvarsgrenene mistet mye av interessen for og kontakten med stabsutdannelsen. Den ble noe andre drev med. Særlig i Hæren hadde de dyktigste og mest ambisiøse offiserene søkt seg til Hærens stabsskole fordi det var et utstillingsvindu mot ledelsen. Nå er det mer for en blindvei å regne. Akademikerne har overtatt mye av butikken. Det er en viss fare for at utdannelsen tilpasses det akademiske miljøets egne interesser mer enn den fyller de rent militære behov. Sjansen er nok mindre for at krigsskolene skal gli i samme retning i og med at de fortsatt er grenvise, men det krever at grensjefene følger med og stiller krav.

Et fremragende eksempel på lederskap *utøvd* av akademikere finner man ved IFS – Institutt for forsvarsstudier. Der har man på en beundringsverdig måte visst å manøvrere slik at instituttet har ekspandert og tilegnet seg makt. Det har vært mulig gjennom solid ryggdekning fra de grå eminenser i Forsvarsdepartementet som ønsket å etablere et eget utenriks- og forsvarspolitisk fagmiljø som motvekt til Utenriksdepartementet og NUPI, og ikke minst gjennom solid faglig arbeid og en dyktig og ambisiøs ledelse. Instituttet har i løpet av et par tiår vokst fra nærmest å være et enkeltmannsforetak til en organisasjon med over 50 tilsatte. Da instituttet ble en del av FHS, var veien kort til sjefens kontor og øre. IFS hadde mye av den formalkompetansen som LUH krever, og ble raskt den reelle maktbasen ved FHS. Med undervisning og andre skolerelaterte oppdrag som en del av jobb-beskrivelsen kunne forskerne også smykke seg med nye titler og mer lønn. At man i farten – sikkert oppglødd av suksessen og i overkant mye Møllers tran – kom til å kalle seg selv for en «merkevare» i Forsvarets utdanningsøyel, må ha vært en glipp. Krigsskolene, med aner flere hundre år tilbake og med et utmerket renommé, er og blir merkevaren.

Noen betraktninger på fallrepet: Den akademiske ledelsen av de militære høyskolene har gått fra temmelig dårlig til temmelig bra. Akademias bidrag i militær utdanning er og må alltid være et middel på veien mot å skape gode offiserer, og ikke et mål i seg selv.

Ved Luftkrigsskolen skal Øistein Espenes ha en stor del av æren for at den såkalte akademiseringen gikk temmelig smertefritt for seg, og at den ble en berikelse for offisersutdannelsen. Ved Forsvarets høyskole slo pendelen ut for

langt i sivil-akademisk retning, men har justert seg noe etter hvert. Stabsskolen er tilbake som navn etter først å ha blitt skrotet, som det heter i tabloidene. Et stort ansvar hviler på Sjef FHS sine skuldre for å vise at de store endringene som er gjort i struktur og innhold holder det som er lovet – at de holder mål.

Og som alltid er det av avgjørende betydning å finne rette personer til lederstillinger, personer som forstår den militære utdanningens mål og vesen, som har den nødvendige tyngde og bakgrunn og som vet å utøve lederskap på en klok måte. Og da er det ikke militært eller akademisk, men GODT lederskap det handler om.

Helt til slutt et forslag på nytt visdomsord: Akademikere bør tidvis kunne være som vannblemmer på den militære hæl, være til en smule irritasjon. Men irriterer de hele tiden, blir de til gnagsår.

Luftmaktseminarets historie

Av Dag Henriksen

Det er en sensommerdag i slutten av august 2019. Øistein står og venter på meg øverst i trappa med hvitt vannkjemmet hår, hvit bart, høyhalset sort genser og dressjakke. Det aristokratiske ytre balanseres av dressjakken, hvis bakdel har fått en absurd brett oppover. Han har registrert oppbretten kan det virke som, men bryr seg fint lite. Engasjert møtes jeg med følgende: «Jeg har lest masteroppgaven til Tørrisplass, og har skrevet ut artikkelen hans i den skandinaviske militærjournalen.¹ Jeg skal lese artikkelen også, men tror han kan passe utmerket til luftmaktseminaret.» Under armen har han en stor bunke notater og papirkopier med gult omslagspapir rundt. Han har det ansiktsuttrykket hvor vi begge vet at han skal si noe mer, men hvor det går noen sekunder før det faktisk uttales: «Jeg tror tirsdagen sitter bra nå. Med Tørrisplass på onsdag, sammen med de andre foredragsholderne, begynner brikkene å falle på plass. Har du tid til et møte senere i dag?» «Selvsagt», svarer jeg, og blir stående og reflektere over engasjementet i det han sier «da snakkes vi», og jeg ser etter ham der han haster rødusset på sedvanlig Øistein-vis rundt hjørnet inn i gangen mot lunsjrommet og kontoret sitt. Han er i sitt syttiende år. Mon tro om jeg bevarer engasjementet like lenge, tenker jeg, og tasser litt mindre målbevisst tilbake til mitt kontor.

Hvordan luftmaktseminaret ble etablert er litt uklart. Det var en prosess. Øistein Espenes beskriver utviklingen av luftmaktseminaret som en del av den store faglige omstillingen ved Luftkrigsskolen som startet i siste halvdel av 1980-tallet.² Den nye utdanningsordningen og etableringen av en todelt krigsskole bestående av KS I og KS II skapte en faglig dynamikk som representerer en viktig grunnstein knyttet til etableringen av luftmaktseminaret. Første KS II-kull startet på Luftkrigsskolen i 1984,³ og med etableringen av KS II kom det elever med mer erfaring, det ble et krav om høyere akademisk nivå, og i kraft av å være en ny utdanningsordning måtte nye fag utvikles. Seminarets forløper startet en dag hvor generalinspektøren i Luftforsvaret (GIL) kom opp

1 Tørrisplass (2018): «Deterrence and Crisis Stability – The F-35 and Joint Strike Missile's Effect on the Norwegian Security Policy Toward Russia».

2 Espenes (2019): Samtale med Dag Henriksen, Luftkrigsskolen, 26. november 2019.

3 Espenes (2019): «Luftkrigsskolen – en vital 70-åring», 10.

og redegjorde for ulike prosesser i Luftforsvaret.⁴ I perioden frem mot 1990 ble det videreutviklet til «Luftoperativt kurs», som en del av utdanningen på fjerde skoleår (KS II/2), og dette kurset skulle danne kimen til det som senere skulle bli luftmaktseminaret.

En annen viktig drivkraft for denne omstillingen var daværende generalinspektør i Luftforsvaret (1985–1991) Olav F. Aamoth som ivret etter å akademisere luftmaktsfaget og etablere en egen luftmaktsavdeling ved Luftkrigsskolen.⁵ I 1986 ble Nils E. Naastad ansatt, og med det kom en mer utfordrende og kritisk reflekterende tilnærming til fagporteføljen på Luftkrigsskolen:

Forsvaret og forsvarspolitikken ble satt inn i en bredere samfunnsmessig sammenheng. Ved inngangen til 1990-tallet ble derfor norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk et sentralt undervisningsfag på alle nivå i utdanningen på Luftkrigsskolen.⁶

Jeg velger å gjengi innholdet i et skriv Nils Naastad utviklet høsten 1990, da dette på en god måte representerer den tenkning og idégrunnlag som lå til grunn for etableringen av luftmaktsavdelingen og en tydeligere akademisk, faglig retning ved Luftkrigsskolen:

Å skulle begrunne at man ved Luftkrigsskolen har behov for omfattende kunnskaper om luftkrig, blir omtrent som å begrunne at man ved en medisinsk høyskole har behov for kunnskaper innen medisin. Og allikevel; så besnærende er det nok ikke, hvordan skal man ellers forklare at man ikke bruker mere tid på luftkrigføringens mange sider her på bruket?

Forklaringen er trolig enkel; Mens den nyutdannede legen skal praktisere medisin, er det langt i fra sikkert at den nyutdannede offiseren skal praktisere luftkrig. Så fokuserer man heller på de mest nærliggende gjøremål, han skal administrere bedriften, lære opp mannskaper etc. Luftforsvaret – og dermed også Luftkrigsskolen – *lider av en utdanningsmessig nærsyntbet*. [...]

(...) Vår oppgave skal være å minne offiserene på hvilket yrke de har valgt; krigerens. Dernest skal vi lære dem om det samme; krigen. Endelig skal vi studere utviklingen av luftkrig over tid. Dette skal vi gjøre for å se hvilke prinsipper som endrer seg og hvilke som ligger fast. Skal man mene noe fornuftig om fremtiden, må man ha forståelse av utviklingen over tid. Makter vi å oppfylle disse målene vil vi i tillegg – gratis så å si – bidra til å gi kadettene yrkestilhørighet. Man er en del av en tradisjon. Man er offiser.

Skal Luftkrigsskolen undervise i luftoperasjoner og utviklingen av disse, må vi kunne dette. Vi må ha kunnskaper, metode og litteratur. Vi burde bygge opp et

4 Aamoth (2020): Samtale med Dag Henriksen, Luftkrigsskolen, 5. februar 2020; Espenes (2019): Samtale.

5 Espenes (2019): Samtale.

6 Espenes (2012): «Nils Edward Naastad – den norske luftmaktentreprenøren», 19.

institutt som beskjeftiget seg med luftoperasjoner i videste betydning. Dette instituttet, denne kunnskapsbanken, kunne gjerne være Luftforsvarets jubileums-gave til seg selv.

Nå har vi ikke sagt at der ikke finnes kunnskaper om luftkrig i Luftforsvaret. Men den er spredt og fragmentarisk, her er mange som vet noe og her er mange som har noe av historiske erfaringer og objekter. Men her er ingen som vet alt og her er ingen som har alt. Luftkrigsskolen bør bli Luftforsvarets kunnskapsbank. Dette vil ikke hindre spissforskning i å foregå i de rette kompetansesentra, hva enten dette gjelder kampflyanalyser ved FFI eller doktrinearbeid ved stabsskolen.

Skal Luftkrigsskolen bli en kunnskapsbank på området, bør vi også pålegges å drive forskning med derpåfølgende publikasjonsplikt. Så kunne vi bruke slike publikasjoner som en rosin i pølsen ved de Luftoperative seminarer.⁷

Ifølge Naastad var skrevet en del av ideen om en luftmaktsavdeling (institutt) som skolesjef Trond Moltzau presenterte for generalmajor Aamoth, en idé som Aamoth umiddelbart likte. I følge Naastad svarte Aamoth: «Jeg ble så glad da jeg skjønnte hva dere ville.»⁸

Mot slutten av 1980-tallet ble Øistein Espenes ansatt som timelærer, med fast stilling fra 1991, og på begynnelsen av 90-tallet ble Arent Arntzen ansatt. Sammen skulle de tre spille en helt sentral rolle i den faglige omstillingen ved Luftkrigsskolen og etableringen av luftmaktseminaret i 1994.

Den internasjonale konteksten skulle også bidra til å forme den faglige dynamikken ved Luftkrigsskolen. Den 17. januar 1991 startet en av de mest omtalte og innflytelsesrike luftkampanjer etter andre verdenskrig. Den USA-ledede koalisjonsstyrken iverksatte *Operation Desert Storm*, som inkluderte luftkampanjen *Instant Thunder*, hvor bruk av presisjonsvåpen og stealth (F-117) ble vist direkte på CNN og andre TV-kanaler. En hel verden satt og så på det mange opplevde som en oppvisning i teknologisk presisjon og overlegen luftmilitær maktanvendelse. Krigen representerte på mange måter starten på et tiår (1990-tallet) hvor luftmakt ble Vestens foretrukne militære maktmiddel (Irak, Bosnia, Kosovo), og selv om luftmaktens reelle betydning for utfallet av denne krigen kan diskuteres, så hadde Gulfkrigen i 1991 stor betydning for synet på luftmakt i etterkant. Mange politikere, kanskje spesielt i USA, anså luftmakt som et vesentlig mer anvendelig politisk instrument etter 1991, og for en hel generasjon amerikanske luftforsvarsoffiserer representerte anvendelsen av luftmakt i denne krigen selve «gullstandarden». Som luftkommandøren under Kosovo-krigen i 1999, Michael C. Short, uttalte i et foredrag på Luftkrigsskolen kort tid etter krigen:

⁷ LMArkiv: Naastad (1990): «Luftoperasjoner/luftoperasjonshistorie ved LKSK».

⁸ Naastad (2020): E-post til Henriksen, 13. februar 2020.

I am told that you are studying air power theory, and have studied air power history. My hope is that air power theory has told you that there is a right way to use air power. At least I believe there is a right way to use air power [...] «Operation Desert Storm» was an aberration as far as I am concerned, because that was in my mind a perfect example of how air power should be used.⁹

Gulfkrigen i 1991 skulle få stor betydning også for tenkningen ved Luftkrigsskolen. På dette tidspunktet hadde den faglige omstillingsprosessen pågått i flere år, og Gulfkrigen gjorde behovet for en omlegging enda mer eksplisitt. Luftkrigsskolens kompetanse ble ikke etterspurt av norsk media for å forklare den luftmilitære maktanvendelsen i Irak. Snarere var det offiserer fra Hæren som stod frem og forklarte den norske opinionen hvordan og hvorfor luftmakten ble benyttet på den måten den ble. For fagmiljøet ved Luftkrigsskolen ble dette en grunnleggende kilde til selvransakelse. Det fagligakademiske kompetansenivået var for svakt, og faget *luftoperasjoner* «slik det var blitt undervist, kunne ikke karakteriseres som et fag, men snarere en samling informasjon om planverk, militær organisering og luftmilitære kapasiteter».¹⁰ Det trengtes en substansiell akademisering av luftmaktsfaget og utover høsten 1991 kom en rekke betenkninger fra Naastad, Espenes og Arntzen knyttet til det nye fagområdet *luftmakt*.

Høsten 1991 reiste Naastad og Luftkrigsskolens nestkommanderende, Geir O. Kjøsnes, til *US Air Force Academy* i Colorado og *Air University* ved Maxwell Air Force Base. De returnerte med bøker, faglitteratur og et kontaktnett som skulle påvirke den faglige utviklingen ved Luftkrigsskolen.¹¹ I mars 1992 kom den nye doktrinen til US Air Force,¹² men et utkast var tilgjengelig allerede høsten 1991 og denne doktrinen fikk stor oppmerksomhet på Luftkrigsskolen.¹³ Forløperen til luftmaktseminaret – *luftoperativt kurs*¹⁴ – fikk da også i januar 1992 tittelen *Luftoperasjoner og Gulfkrigen* og innebar en økt grad av internasjonalisering av foredragsholderne. Britiske og amerikanske foredragsholdere ga både sitt perspektiv på og sine erfaringer *fra* luftkampanjen. Oberst-

⁹ Short (2001): «An Airman's Lessons from Kosovo», 257 og 260.

¹⁰ Espenes (2012).

¹¹ Ibid.

¹² United States Air Force (1992): *Air Force Manual 1-1, Vol I and II, Basic Aerospace Doctrine of the United States Air Force*.

¹³ Espenes (2019): Samtale.

¹⁴ Luftoperativt kurs ble etablert som en del av faget «luftoperasjoner» på KS II (2/2). I programmet for luftoperativt kurs i 1991 står følgende i forordet: «Velkommen til Luftkrigsskolens luftoperative kurs 1991. Dette tradisjonelle kurset er en del av undervisningen i faget luftoperasjoner for LKSK 2/2, men har i tillegg vokst frem som et nyttig forum for debatt rundt Luftforsvarets operative virksomhet.» LMArkiv: Luftkrigsskolen (1991) Luftoperativt kurs ved Luftkrigsskolen, 29 januar–1. februar 1991 – Program.

løytnantene Kjell Grandhagen og Arnvid Løvbukten ga sine betraktninger knyttet til hvilke lærdommer Gulfkrigen burde få for det norske Forsvaret. Man begynte å se konturene av en profesjonalisering av luftmakt som fagområde og et faglig bredere og mer internasjonalt preg på Luftoperativt kurs.

På dette tidspunkt ble det klart at Norge hadde behov for en ny luftmilitær doktrine, og at USAF hadde førstehånds erfaring med en større luftkrig som hadde manifestert seg i en ny amerikansk luftmilitær doktrine. Fokuset for luftoperativt kurs i 1993 ble derfor *noen utvalgte aspekter ved doktrine og doktrineutvikling*, og man fikk en av de fremste akademiske ekspertene i USA, professor Dennis M. Drew fra Air University, School of Advanced Airpower Studies ved Maxwell Air Force Base til å holde foredrag om den nye amerikanske luftmakt doktrinen. I tillegg til å snakke om den nye amerikanske luftmakt doktrinen, hadde han et foredrag med tittelen: *Professional military education: from doers to thinkers*. Drew poengterte at luftkrig endrer den tradisjonelle måten å tenke krig på, og at luftmakt gradvis ville få en mer dominerende rolle. Når det gjaldt anvendelsen av luftmakt snakket han om at man har behov for å definere tydelig hvem fienden er, og hvordan denne kan nedkjempes. Disse to spørsmålene må blant annet besvares med tidligere erfaringer (som ofte har et begrenset utvalg og er lite sammenliknbare), i tillegg må man definere hvilken type krig doktrinen er ment å basere seg på (konvensjonell-, gerilja-, eller atomkrig). I alle tilfeller må doktrinen være basert på forskningsresultater og fakta.¹⁵ Høsten 1992 ble forløperen til Luftmaktsavdelingen etablert (Avdeling for luftoperasjoner) ved Luftkrigsskolen, og i 1993 var luftmakt etablert som eget fag for alle årskull ved skolen.¹⁶

De faglige grunnsteinene var lagt. Fagmiljøet hadde gjennomgått en fagdidaktisk transformasjon som resulterte i en faglig grunnmur. Man hadde allerede etablert et kurs som i kvalitet, format og internasjonal deltakelse hadde vokst seg til å gjenspeile Luftkrigsskolens faglige utvikling. Barnet skulle nå konfirmeres og tre inn i de voksnes rekker.

Luftmaktseminaret

Det første luftmaktseminaret ble gjennomført i 1994, med tittelen: «Kontra-luftkampanjen». Det interessante med prosessen rundt det første luftmaktseminaret er i hvor stor utstrekning seminaret allerede da hadde funnet den

¹⁵ LMArkiv: Arntzen (1993): *Referat fra Luftoperativt kurs 1993*.

¹⁶ Espenes (2012).

form som skulle prege seminaret siden. I skolens invitasjon til seminaret skriver skolesjef, oberst II Knut M. Waage: «som 'overskriften' viser har Luftkrigsskolen valgt å bruke betegnelsen 'Luftmaktseminar'. Dette gir et mer riktig bilde av hensikt og innhold med seminaret, enn hva tidligere betegnelser har gjort». ¹⁷ Seminaret ble gjennomført første uke i februar slik kutyme siden har vært, deler av seminaret ble gjennomført på engelsk, og den tradisjonelle messemiddagen ble gjennomført onsdag kveld. Det var nødvendig å opplyse om begrensede plasser i skolens aula, eget seminarkontor ble etablert for administrativ assistanse, det ble opplyst om avtale med lokale hotell for besøkende og oppsatt transport for gjestene. Og selv om påmeldingen måtte «skje pr. skriv, melding eller telefax», så måtte disse – som på smarttelefonen i dag – anmerke navn, grad og avdeling, samt hvorvidt man ønsket å delta på messemiddag. ¹⁸ I 1994 varte seminaret en hel uke, fra mandag til fredag. På talerlisten stod den smått legendariske oberst Phillip S. Meilinger fra US Air Force, men også foredragsholdere fra Storbritannia, Sverige og Tyskland. I maskinskrevne, interne notater om seminarets intensjon står det:

Hva er den røde tråden, konseptuelle sammenhenger, peker historien på noe varig utover betydningen av luftherredømmet. Vil for eksempel fremveksten av begrepet «romherredømmet» forandre betydningen av luftherredømmet på samme måte som begrepet sjøherredømme ble modifisert med fremveksten av flyet. Er dette bare tull? Eller skal vi nøye oss med å belyse ett tema fra forskjellige perspektiver: historisk, teknologisk, rent konseptuelt, politisk (nasjonalt, geografisk, kulturelt), praktisk, andre [...] Nils/Arent – må [i åpningsforedrag] klare å vise frem vesentlige aspekter, sammenhenger, utviklinger osv. ¹⁹

Men enda viktigere var beskrivelsen av de mer overordnede intensjonene med seminaret, og jeg velger å gjengi et lengre sitat fra skolesjefens utkast til velkomst i programmet:

Velkommen til Luftkrigsskolens Luftmaktseminar 1994. Hensikten med seminaret er gjennom foredrag, diskusjoner og gruppearbeid å belyse den luftoperative virkelighet sett i lys av konsepter for luftmakt [...]. Seminaret er også blitt et viktig forum for debatt omkring anvendelse av luftstridskrefter, både i Luftfor-

17 LMArkiv: Luftkrigsskolen (1993): *Invitasjon til Luftmaktseminar ved Luftkrigsskolen 1-4 februar 1994*.

18 Som en kuriositet kan nevnes at prisen på enkeltrom ved Scandic Hotell var 500 kr inkludert frokost, messemiddagen ved Luftkrigsskolen kostet 150 kr, og den som ønsket tilgang på kaffe gjennom hele seminaret måtte punge ut med svimlende 20 kroner, se LMArkiv: Luftkrigsskolen (1993): *Invitasjon til Luftmaktseminar ved Luftkrigsskolen 1-4 februar 1994*.

19 LMArkiv: Usignert, maskinskrevet arbeidsdokument. Arbeidsdokumentet er hentet fra ringpermen som har samlet informasjon, invitasjoner, program, skriftveksel og arbeidsnotater knyttet til luftmaktseminaret i 1994. Denne permen er tatt vare på og er forvart ved Luftkrigsskolen. Arbeidsnotatet er høyst sannsynlig skrevet på høsten i 1993.

svaret og i et større perspektiv. For å understreke det konseptuelle, forbindelsen til faget luftmakt og ønsket om debatt, har vi fra i år av skiftet navn til Luftmaktseminar [...]. Vårt håp er at foredragene skal være både opplysende og tankevekkende, og føre til debatt omkring temaene [...]. Under Luftmaktseminaret bør det være høyt under taket, hvor alle er meningsberettiget om alle sider av det som har med kontraluftoperasjoner å gjøre. Det er lov til å «prøve» sine meninger, og gruppearbeidet vil forhåpentligvis stimulere til dette. Forhåpentligvis vil alle forlate Luftkrigsskolen, etter endt seminar, med økt forståelse for, og synspunkter omkring luftmakt. Dette kan igjen føre til økt diskusjon og kunnskap ute ved avdelingene.

Vi har i år satsset på et større antall utenlandske foredragsholdere. Deler av seminaret vil derfor foregå på engelsk. Luftmaktseminaret er også en sosial begivenhet. I tillegg til muligheten for sosial kontakt under selve seminaret, vil spesielt bransjevis kontaktaften og messemiddagen gi mulighet til kontakt med gamle og nye kjente, både i og utenfor eget fagfelt. Mange offiserer i Luftforsvaret har til daglig en noe snever, bransjerelatert horisont på hverdagen. Forhåpentligvis vil seminaret være med å gjøre denne horisonten bredere og gi en større forståelse for sitt eget bidrag til løsningen av Luftforsvarets oppgaver. Mottoet for seminaret er: «Luftmakt for alle» (Alt: «Luftmakt gjelder alle»).20

Med andre ord var både de administrative rammer og sosiale- og faglige grunnsteinene langt på vei etablert allerede ved første gangs gjennomføring i 1994. Det etter hvert faste formatet med tredagers seminar (tirsdag – torsdag) ble etablert allerede påfølgende år (1995, «Anti overflatekampanjen»).21 Internasjonaliseringen av seminaret fortsatte med foredragsholdere fra USA (Richard Hallion), Storbritannia og Nederland. I 1996 («Stridsstøtteoperasjoner») fikk kadettene ansvar for å følge opp de utenlandske foredragsholderne, samt sørge for å introdusere alle foredragsholdere under seminaret. Den faglige intensjonen med seminaret ble ytterligere spisset og formulert i åpningsforedraget: «For det første ønsker vi å ta opp problemstillinger eller spørsmål som er aktuelle for Luftforsvaret og Forsvaret for øvrig i dag. For det andre ønsker vi å gi et bredere perspektiv på hva luftmakt er. For det tredje vil vi gå mer i dybden på et mer avgrenset område av luftmakt.»²² I 1999 («Luftmakt i internasjonale operasjoner») begynte den typiske strukturen med politikk/strategi på tirsdag, operasjonelle problemstillinger på onsdag og taktisk utsyn på torsdag (hva betyr tirsdagens og onsdagens tematikk for oss i Luftforsvaret?) å etablere seg. For første gang fikk man foredrag fra norske politikere. Dagrunn Eriksen (KrF) holdt foredraget «Norsk deltakelse i internasjonale operasjoner: motiv, interes-

20 LMArkiv: Waage (1994): *Luftmaktseminar 1994* [utkast til velkomst i programmet].

21 Unntaket er 1996, hvor seminaret kun varte i to dager (onsdag–torsdag).

22 LMArkiv: Bjerkås (1996): *Åpningsforedrag* [ifm Luftmaktseminaret 1996].

Fra Luftmaktseminaret 2020.

ser og omfang», og Erik Solheim (SV) holdt foredraget «Maktbruk i internasjonale operasjoner: prinsipielle betraktninger».²³ Dette ble fulgt opp i 2000 («Nytt NATO – nytt Luftforsvar?») hvor statssekretæren i utenriksdepartementet, Jarle Skjørstad, holdt foredrag om «NATOs strategiske konsept: sikkerhetspolitisk bakgrunn og konsekvenser».

Tradisjonen med å invitere pensjonerte generaler var etablert fra starten. Når seminaret i 1995 gikk over til å vare fra tirsdag til torsdag, ble fredagen benyttet til å la deltakende pensjonerte generaler som Wilhelm Mohr, Werner Christie, Alf Granviken, m.fl. møte kadettene på KS II. På seminaret i 2000 dokumenteres for første gang denne tradisjonen med å invitere pensjonerte offiserer for å utnytte kompetanse/erfaringer på tvers av alder og gradsnivå. I reiserapporten fra FFIs representanter på seminaret, står det om seminaret:

I tillegg til kadetter og offiserer fra Luftforsvaret er det verd å nevne at både krigsveteraner og pensjonerte generaler i Luftforsvaret var til stede under seminaret. Dette er et tegn på engasjement blant tidligere offiserer i Luftforsvaret og en innebygd vilje til at erfaring skal kunne utveksles mellom eldre og yngre generasjoner.²⁴

²³ Luftkrigsskolen (1999): *GILs Luftmaktseminar 1999: Luftmakt i internasjonale operasjoner 2-4 februar* [Program].

²⁴ Graasvøll og Skaaden (2000): *Nytt NATO – Nytt Luftforsvar? GILs Luftmaktseminar 2000*, 5.

I 2002 holdt forsvarsminister Kristin Krohn Devold åpningsforedraget, og etablerte dermed tradisjonen med at forsvarsministeren holder åpningsforedraget på seminaret. Riktignok måtte ministeren sende sin statssekretær Gunnar Heløe i 2003, men hun returnerte for å holde åpningsforedraget igjen i 2004. Med dette var Luftmaktseminaret slik vi kjenner det i dag etablert.

Luftmaktseminaret i perspektiv

Luftmaktseminaret startet på mange måter med en dag for KS II-elever på slutten av 1980-tallet som Øistein Espenes noe uærbødig (men sannsynligvis presist) omtalte som «siste nytt fra generalinspektøren». Utover på første halvdel av 1990-tallet ble det ofte Øistein Espenes, Nils Naastad og Arent Arntzen som utviklet ideer, avgrenset tema og diskuterte foredragsholdere på tavla i det gamle pauserommet i Luftkrigsskolens D-fløy. Dette omtales som «transformasjonstiden». Det var i denne perioden luftmakt som begrep-, luftmaktsfaget- og Luftmaktsavdelingen ble opprettet. Som en konsekvens av dette ble Luftmaktseminaret etablert i 1994.

Proessen har stort sett vært den samme over tid. Relativt kort tid etter seminarets gjennomføring inviteres det til idédugnad for å diskutere neste års tema. Selv om seminaret er en stor dugnad for Luftkrigsskolen, settes det tidlig ned en liten gruppe som jobber spesifikt med det faglige innholdet. Temaet presenteres for Sjef Luftforsvaret i juni, slik at det ligger en formell godkjenning før ferien. Det innebærer at den konkrete jobbingen med å lage program, invitere foredragsholdere, gjester, og sy sammen hele seminarets små og store deler starter primo august hvert år. Det er i denne lille kjernegruppen som utvikler det faglige innholdet Øistein har vært sentral. Hans brede kunnskapssyn og evne til å knytte nasjonale- og internasjonale politiske strømninger til militær maktanvendelse har bidratt vesentlig til å finne tema og faglige luftmilitære vinklinger som oppleves relevant og fremadrettet. Et godt eksempel er seminaret i 2005 (tema valgt i juni 2004) som fokuserte på nordområdene («Luftmakt i nord: nasjonale interesser og adekvate luftmilitære virkemidler for fremtiden») før Stoltenberg-regjeringens nordområde-satsing,²⁵ og nærområdeinitiativet i NATO. Luftmaktseminaret fokuserer av og til på særrområder som teknologi (nye kampfly i 2007, og UAV i 2013), konsepter («Multi-domain battle» i 2018) og operasjoner (Libya i 2012), men

²⁵ I regjeringens Soria Moria-erklæring høsten 2005 stod det at regjeringen anså nordområdene som Norges viktigste strategiske satsingsområde i årene fremover. Regjeringens nordområdestrategi ble lagt frem 1. desember 2006. Regjeringen.no (2006) «Regjeringens nordområdestrategi».

Daværende forsvarsminister Ine Eriksen Søreide på Luftmaktseminaret i 2017.

hovedlinjen i seminaret har vært å identifisere sentrale nasjonale og internasjonale utviklingstrekk, og deretter debattere hvor norsk luftmakt bør gå, gitt disse utviklingstrekkene.

Et viktig aspekt ved Luftmaktseminaret har vært å bidra til at diskusjoner og perspektiver knyttet til norsk luftmakt kan nå ut til et bredere publikum enn kun vår egen våpengren. Tanken har vært å holde seminaret *ugradert* nettopp for å bidra til diskusjon og økt kunnskap i større deler av det norske samfunnet. I tillegg til å invitere gjester fra academia, politiske miljøer og media – så ble foredragene innledningsvis publisert i Institutt for Forsvarsstudiers (IFS) skriftserie *Forsvarsstudier*, og fra og med 2000 publisert i *Luftkrigsskolens skriftserie*. De siste årene har også seminaret blitt *streamet* (direkteavspilling) og foredrag lagt ut på YouTube i etterkant slik at et bredere publikum (og de som dessverre ikke får plass eller har anledning til å delta) kan ta del i perspektivene.

Et annet viktig aspekt har vært effekten av å ha foredrag på seminaret. Det har vært en viktig utviklende arena for både kadetter, offiserer og andre som

har stått i et fullsatt auditorium og formidlet sine perspektiver. Jeg tror Nils E. Naastad har rett når han skriver:

Jeg er ikke sikker på hvor mye seminaret har betydd for deltakerne. Det har imidlertid betydd en god del for de av oss som har foredratt der. Det er mye oppdragelse i å sette tanker ned på papiret, og i en slik form at salen synes det er til å forstå. Slik sett har seminaret virket oppdragende for store deler av Luftforsvaret.²⁶

Luftmaktseminaret har aldri representert konformitet. Tanken har alltid vært at foredragene skal være opplysende, tankevekkende og føre til debatt. Og selv om den til enhver tids sittende sjef for Luftforsvaret godkjenner tema og retning i juni hvert år, er det liten eller ingen tradisjon for at Sjef Luftforsvaret skal sensurere eller på annen måte legge føringer for seminarets faglige spenst og utfordrende, kritisk tenkende stil. Det skal være høyt under taket, og det er ønskelig at man på solid faglig grunnlag utfordrer det bestående. I dette ligger et ansvar som Luftkrigsskolen må forvalte med skjønn – en utfordrer ikke for å utfordre. Men dyptgående og faglig solide analyser skal drive tenkningen i Luftforsvaret fremover. Jeg tror jeg med sikkerhet kan si at Luftkrigsskolen har forvaltet dette skjønnet på en *meget* god måte.

Å bygge kunnskap er krevende. Å vite hva som er relevant kunnskap er vanskelig. I ettertid ser vi at vi har benyttet F-16 annerledes enn vi trodde da de ankom i 1980. Om noen hadde sagt at de skulle brukes i operasjoner i Europa, over Kosovo knappe 20 år senere, ville mange trukket på smilebåndet. Hadde noen sagt at Luftforsvaret skulle til Afghanistan primo september 2001, ville det blitt latter. Og på Luftmaktseminaret i februar 2011 forutså ingen at norske F-16 piloter kom til å droppe nesten 600 bomber i Nord-Afrika de neste fem månedene. Det er et fint utgangspunkt å ikke anta for mye om hvor eller hvordan Luftforsvaret skal operere i fremtiden. Vi vet ikke hva vi kommer til å bruke F-35 til, og hva blir da egentlig relevant kunnskap? Luftmaktseminaret har aldri handlet om å gi svar på ulike problemstillinger som Luftforsvaret deretter skal implementere. Luftmaktseminaret har snarere handlet om å stille de rette spørsmålene. Skape nye perspektiv. Løfte blikket. Anspore til diskusjon og ettertenksomhet. Kanskje nettopp poengtere at *you don't know what you don't know*. Dersom alle drar hjem litt klokere fra seminaret, så er egentlig målet oppnådd.

Øistein var sentral i den faglige utviklingen av seminaret som gikk av stabelen i februar 2020. Foredraget fra Ole Marius Tørrisplass fungerte utmerket, slik han antydte da jeg møtte ham øverst i trappa på Luftkrigsskolen en sen-

²⁶ Naastad (2020): E-post til Henriksen, 13. februar 2020.

sommerdag i slutten av august 2019. Foredragene fra Luftforsvarets egne offiserer holdt et svært høyt faglig nivå. Det er grunn til å spørre seg om våpengrensens egne offiserer ville evnet å ha like perspektivrike og helhetstenkende foredrag tidlig på 1990-tallet. Jeg tror ikke det.

Onsdag den 5. februar 2020 kommer Sjef Luftforsvaret, generalmajor Tonje Skinnarland, opp på podiet på Luftmaktseminaret for å dele ut Luftforsvarets fortjenestemedalje. Medaljen tildeles de som har gjort en betydelig innsats for Luftforsvaret ut over det som kan forventes av dem eller for samlet og særlig god innsats gjennom flere år. «Kan jeg be førstelektor Øistein Espenes komme frem.» Øistein sitter på første rad i Lille Norge, det som ofte omtales som «geriatribenken». Han er totalt uforberedt. Han er ikke en som fremhever seg selv, eller forventer utmerkelser. Litt forfjanset går hedersmannen opp på podiet. Han har mørk blå dress, lys skjorte, men intet slips. Slips ville vært utypisk for Øistein. Generalmajor Skinnarland forklarer:

Kull etter kull har fått oppleve et brennende engasjement fra Øistein, for å øke kadettenes kunnskap om norsk sikkerhetspolitikk, Luftforsvarets virke og om Luftforsvarets historie. Han er en utmerket formidler som evner å kople store og små ting sammen på en pedagogisk finurlig måte.

Øistein var skolens første dekan og hadde tittelen i over ni år, og var i denne perioden også sentral i endringene av Forsvarets utdanningssystem. Mye takket være Øisteins engasjement, faglige kunnskap og evner som skoleadministrator var Luftkrigsskolen ledende i arbeidet da Forsvarets skoler ble akkreditert som høyskole. I overgangen fra en fireårig krigsskole til en treårig bachelorutdanning var Øistein svært sentral. Han drev prosessen internt på Luftkrigsskolen på en utmerket måte, også med betydelig kopling til Luftforsvaret, resten av Forsvaret og academia. Samt, også, internasjonalt. Dette ble derfor en kvalitets-sikkert ordning som har vært svært vellykket.

I tillegg til et stort engasjement i undervisning og som skoleadministrator, har du, Øistein, også evnet å forske og formidle sentrale tekster og du har vært en premissleverandør for den sterke faglige utviklingen som har funnet sted på Luftmaktavdelingen her ved skolen.

Øistein har vært svært engasjert og sentral i planleggingen og gjennomføringen av flesteparten av de årlige Luftmaktseminarene siden seminarets opprinnelse i dagens hovedform i 1994. Ingen har påvirket utviklingen av seminaret like sterkt som Øistein.

På grunn av hans kunnskap, engasjement og drivkraft som har gjort ham til en premissleverandør for den sterke faglige utviklingen av Luftmaktavdelingen på Luftkrigsskolen, og således vært sentral i dannelsen av flere hundretalls luft-

maktoffiserer og utviklingen av Luftforsvaret gjennom mange år, så har jeg den store glede av å tildele Luftforsvarets fortjenestemedalje til førstelektor Øistein Espenes.²⁷

Trampeklapp. Salen er fylt med venner, kjente, kollegaer og tidligere elever. Litt brydd går Øistein frem til mikrofonen og sier med et lite smil: «Det her kom like brått på meg som angrepet på Norge 9. april. Derfor ber jeg om at en nærmere takketale kommer på et senere tidspunkt ... og, vi vil jo ha fremdrift i seminaret. Men, tusen, tusen takk, jeg er helt overveldet.»²⁸

Det var en spesielt fortjent fortjenestemedalje. Nesten nøyaktig tre måneder før han fylte 70 år blir han hedret for 29 års virke som fast ansatt ved Luftkrigsskolen. Han som mer enn noen annen har bidratt til å etablere og videreutvikle Luftmaktseminaret til det største og mest prestisjetunge militærmakt-seminaret i Norden, og den kanskje fremste enkeltarenaen for kollektiv utvikling av Luftforsvaret.

Luftoperativt kurs 1991–1993

1991: Luftforsvaret mot nye mål – de operative aspekter

1992: Luftoperasjoner og Gulfkrigen

1993: Noen utvalgte aspekter ved doktriner og doktrineutvikling

Luftmaktseminar 1994–2020

1994: Kontraluftkampanjen

1995: Anti overflatekampanjen

1996: Stridsstøtteoperasjoner

1997: Manøverkrigføring og prosjekt Fønix: bærende elementer i norsk luftmakt-doktrine?

1998: Kommando og kontroll: informasjonskrig og situasjonsoversikt inn i det neste årtusen

1999: Luftmakt i internasjonale operasjoner

2000: Nytt NATO – nytt Luftforsvar?

2001: Luftforsvaret i fremtiden: nisjeverktøy for NATO, eller multiverktøy for Norge?

2002: Luftmakt, Luftforsvaret og asymmetriens utfordringer

2003: Luftmakt 2020: fremtidige konflikter og utfordringer

2004: Luftforsvaret og militær transformasjon: dagens valg – morgendagens tvangstrøye?

2005: Luftmakt i nord: nasjonale interesser og adekvate luftmilitære virkemidler for fremtiden

²⁷ Transkribert fra videoopptak, Luftkrigsskolen, 5. februar 2020.

²⁸ Ibid.

- 2006: Luftmakt og spesialoperasjoner – morgendagens normaloperasjoner?
- 2007: Nye kampfly – hvilket, og til hva?
- 2008: Norsk luftmakt – tilbake til fremtiden?
- 2009: Luftmakt og teknologi – realisme eller overmot? Hvilken effekt har moderne teknologi i krig?
- 2010: 8 år i Afghanistan, quo vadis? Et seminar om militær maktanvendelse
- 2011: Etter Afghanistan – ny strategisk virkelighet?
- 2012: Norsk luftmakt over Libya – suksess uten innflytelse?
- 2013: UAV – bare ny teknologi eller en ny strategisk hverdag?
- 2014: Ledelse av norsk luftmakt: En alliert eller norsk oppgave?
- 2015: A New Russia? Consequences for Norway and the Royal Norwegian Air Force?
- 2016: NATO: Challenges and Solutions
- 2017: Evolution to a 5th Generation Air Force – Norway's Shield and Sword?
- 2018: Air Power in Future Joint Operations – a Multi-Domain Battle?
- 2019: From Cold War to Hot Peace? Debating «Near-Peer Competitor War», and the Role of Air Power
- 2020: Norwegian Air Operations: strategy-to-task or task-to-strategy?

Statens naturhistorie på (Kjell)én, to, tre. En kort innføring i geopolitikk

Av Torbjørn L. Knutsen

Well, I don't think it's quite fair to condemn
a whole program because of a single slip up, sir.

Buck Turgidson (i filmen Dr. Strangelove, 1964)

Den viktigste og varigste forestillingen i norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk er ideen om at Norge er innskrevet i et triangel av stormakter, mellom et Russland i øst, USA i vest og Europa i sør. Denne forestillingen ble opprinnelig formulert av Rudolf Kjellén – ‘geopolitikkens far’ og en av de viktigste doldisene i nordisk statsvitenskap. Han hadde stor innflytelse i sin tid. Først og fremst i Tyskland, hvor han satte dype spor. Boken hans om *Stormakterna* ble trykket opp i et dusin stadig utvidede tyske utgaver. *Staten som Livsform* kom i 22 opplag og åpnet opp en ny gren av statsvitenskapen: geopolitikken.

Bøkene hans ga uttrykk for en åpen nasjonalisme og en organisk statsteori som slo uvanlig godt an i mellomkrigstidens Tyskland. Da geopolitikken ble kastet ut av politikkstudiet etter andre verdenskrig, gikk Kjellén med i dragsuget. Svenskene har ikke helt bestemt seg for om de skal være stolte eller flau over ham. Og det har ikke hjulpet på saken at svenske ny-nasjonalister har oppdaget ham i senere år og innlemmet ham i sitt politiske kram. Hans politiske essaysamling, *Nationell samling*, er bl.a. utgitt på nytt av det nasjonalistiske forlaget Logik.¹

Det er derfor en krevende øvelse å skulle kaste en strime lys over Kjellén og hans tilnærming til historie og storpolitikk. Men det er en påkrevd øvelse. For begrepene og argumentene hans lever videre. Ikke bare på høyre fløy. Den populære forestillingen om Nordens strategiske triangel er godt forankret i politikken sentrum. På den brede svenske venstresiden står begrepet hans om ‘*folkhemmet*’ fremdeles støtt.

¹ Kjellén 2016 [1906]: *Nationell samling. Politiska och etiska fragment.*

Dette essayet skal fare med harelabb over svenske affærer. Første halvdel vil rette oppmerksomheten mot Kjellén og hans teorier. Andre halvdel vil gi et riss av Norges historie og av enkelte hovedtrekk ved norsk utenriks- og sikkerhetspolitisk i lys av disse teoriene. Hensikten med denne øvelsen er å undersøke om Kjelléns tilnærming har noe for seg. Om den har forklaringskraft.

Kjellén og hans teorier

Vi farer raskt over begynnelsen – at Rudolf Kjellén ble født ved Vänern (i Mariestad) i 1864 og at han fullførte gymnaset (i Skara, noen mil unna). Vi begynner med at han ble immatrikulert ved universitetet i Uppsala i 1880 og at han, etter ti års studier, tok doktorgraden i statsvitenskap. Avhandling hadde den diffuse tittelen *Studier rörande ministeransvarligheten* (1890). Det talte nok til Kjelléns fordel at han året før hadde skrevet en liten bok *Om Eriks-gatan* (1889) – en bok som drøftet et aspekt av den svenske kongekåringen i middelalderen.

I 1891 ble Kjellén ansatt som dosent i statskunnskap ved Göteborgs högskola – et av Sveriges nyeste universiteter. I 1893 ble han dessuten tilsatt som dosent i geografi samme sted. Denne dobbeltstillingen – denne koblingen mellom politikk og geografi – skulle vise seg å være viktig for den unge akademikerens videre utvikling. Den faller naturlig inn i tre perioder: I) Den unge akademikerens, II) Politikeren og III) Den eldre akademikerens.

Den unge akademikerens

Kjellén var en flittig skribent. Han skrev meningsytringer i svenske dagsaviser – særlig i den konservative *Göteborgs Aftonblad*. Han publiserte også populærvitenskapelige artikler i tidsskrifter og faglige artikler i historiske og samfunnsvitenskapelige tidsskrift. I tillegg skrev han flere faglige studier. Titlene deres viser at den unge statsviteren holdt seg til fagets tradisjonelle fokus og formelle tilnærming: Først kom en bok om *Den nationella karaktären i Sveriges grundlagsstiftning* (1893). Den ble fulgt *Riksrättsinstitutionens utveckling i Sveriges historie* (1895). Deretter kom utredninger om *Utvecklingen av Sveriges regjeringsform* (1896) og en studie av *Den svenske grundlagens anda* (1897). Det var den svenske statens formelle institusjoner som opptok den unge Kjellén.

Kjellén ble imidlertid stadig mer kritisk til både statsvitenskapens institusjonelle fokus og dens formaljuridiske tilnærming. Svensk statsvitenskap kunne ikke gi noen tilstrekkelig forklaring på sitt eget objekt: nemlig staten selv. Faget

drøftet statens opprinnelse og natur på helt utilstrekkelig vis med vage og ahistoriske kontraktteorier.

I 1900 publiserte Kjellén *Innledning til Sveriges geografi*. Her slo han an nye toner i skandinavisk statsvitenskap. Boken drøftet Sveriges utvikling og karakter ut fra en konkret, naturhistorisk tilnærming. Boken var åpenbart inspirert av teoretiske strømninger ute i Europa; av yngre geografer som kritiserte kartografens dominans og som argumenterte for en nyorientering av hele geografifaget.

Kjelléns internasjonale forbindelser

I Storbritannia hadde Halford J. Mackinder vært tidlig ute (1887). Geografifaget måtte omdanne seg fra en kartografisk disiplin til en samfunnsvitenskap, mente han. Geografer måtte analysere forholdet mellom landskap og menneskelig adferd – de måtte utforske hvordan jordens naturlige betingelser (som skoger, fjell, jordsmonn og klima) formet menneskelige samfunn. Det var nettopp dette Kjellén gjorde i sin *Innledning til Sveriges geografi* (1900).

Det er en påfallende likhet mellom Mackinders studier av Storbritannia og Kjelléns studie av Sverige – begge viser hvordan landskapet formet samfunnet. Kjelléns kilder er imidlertid ikke britiske: de er kontinentale. Kjellén trakk særlig på tyske oppdagere, naturvitere, antropologer og geografer som drøftet forholdet mellom geografi, samfunn og politikk. Den tyske drøftingen tok til i årene etter Tysklands samling – etableringen av en ny sentraladministrasjon i Berlin var en viktig impuls for utviklingen av tysk *Staatswissenschaft* og *Realpolitik*. På 1890-tallet, da Keiser Wilhelm II ga uttrykk for internasjonale ambisjoner, skjøt diskusjonen om store politiske spørsmål fart. Kjellén fulgte med på debatten. Han hentet impulser fra diskusjonens sentrale premissleverandører – fra samfunnsfilosofier som Immanuel Kant og naturforskere som Alexander von Humboldt.

Vi kommer ikke utenom Humboldt. Han var en grunnleggende bidragsyter til tyskernes tverrfaglige diskusjon om geografi, samfunn og politikk. I sine yngre år var Humboldt på oppdagelsesreiser, særlig i Sør-Amerika. På sine eldre dager gjennomgikk han sine grundige notater og skrev bindsterke verk om botanikk og naturhistorie. Humboldts studier viste verdens mangfold. De la vekt på den veldige variasjonen som finnes i flora, fauna og menneskelige samfunn. Humboldt introduserte bl.a. ideen om at levende vesener tilpasser seg geografiske og klimatiske forhold; at forskjellige arter har etablert seg i det Humboldt kalte 'nisjer i naturen'. Humboldts observasjoner og argumenter inspirerte forskere og intellektuelle langt utover Tyskland.² Ideene hans om

² Wulf (2015): *The Invention of Nature*.

tilpasning og naturlige nisjer hadde blant annet en betydelig innflytelse på den unge Charles Darwin.

Humboldt inspirerte også den tyske geografen Carl Ritter til å påstå at også menneskelige samfunn tilpasset seg naturlige nisjer og at de dertil er underlagt en organisk syklus – fra fødsel, via vekst, utvikling til forfall. Denne syklusen fant sted innenfor et stort, biologisk system av planetarisk omfang, tenkte Ritter. Det er kun et lite skritt fra Ritters forestilling om det kompliserte samspillet i jordens levende samfunn til Ernest Haeckels begrep om et verdensomspennende økologisk system eller til Mackinders argument om at jordkloden var et eneste stort *politisk* system. Landskap, klima og ressurstilgang bidro ikke bare til å forme menneskelige samfunn, men også til hvordan disse samfunnene forholdt seg til hverandre, mente Mackinder.³

Det er ikke så langt fra Humboldt, Ritter og Mackinder til Alfred T. Mahans studie *The Influence of Sea Power upon History* (1890). Mahan mente også at stater var formet av geografiske forhold, men han la vekt på verdenshavene der tyskerne hadde lagt vekt på landjorden. Han fremholdt for eksempel at Storbritannia er et øyrike og at dets beliggenhet og ressurser har formet både folk og virksomhet – og at det er nøkkelen til veksten av britisk sjømakt. Mahans bok ble straks oversatt til tysk og hadde en voldsom innflytelse i Tyskland på 1890-tallet. Keiser Wilhelm ble svært begeistret for boken – han fant bl.a. støtte i den for sine maritime og koloniale ambisjoner – og sørget for at alle skip i den tyske marine ble utstyrt med minst ett eksemplar hver. Antropologen og geografen Friedrich Ratzel gikk Mahans argument etter i sømmene og ga ham rett. Ratzel argumenterte for at sjømakt var en forutsetning for stormaktsstatus og ble talsmann for en kraftig utbygging av tyske sjøstridskrefter.⁴

På 1890-tallet vokste det med andre ord frem et internasjonalt miljø som drøftet natur, miljø, geografi, samfunn og politikk på nye måter. Miljøets medlemmer tilhørte forskjellige fag, men hadde felles referanser i Humboldt og Darwin. Det var deres bidrag som utgjorde den akademiske konteksten til

³ Se Knutsen (2014): «Halford J. Mackinder, Geopolitics, and the Heartland Thesis». Mackinder fremholdt at samtiden stod overfor et vendepunkt i verdenshistorien: den stod overfor en epoke hvor jordkloden og menneskelige samfunn burde betraktes som et helhetlig system: «Whether we think of the physical, economic, military or political interconnection of things on the surface of the globe, we are now for the first time presented with a closed system... Every shock, every disaster or superfluity, is now felt even to the antipodes, and may indeed return from the antipodes... Every deed of humanity will henceforth be echoed and re-echoed in like manner round the world.» Mackinder 1919: *On the Scope and Methods of Geography*.

⁴ Ratzel (1900): *Das Meer als Quelle der Völkergrösse*. Ratzel mente at Tyskland, liksom USA, måtte utvikle et mektig sjøforsvar. Han sa seg enig med Mahan om at sjømakt i stor grad var selvfinansierende – i motsetning til landmakt som må finansieres av skatter. Han fremholdt at en stor flåte i all vesentlighet ville betale for seg selv.

Kjelléns akademiske vending. Han la den tradisjonelle statsvitenskapen bak seg og knyttet seg opp mot en ny, tverrfaglig og tysk litteratur.

Kjellén var inspirert av Carl Ritter og Ernest Haeckel. Men først og fremst var han imponert av antropologen og geografen Friedrich Ratzel og hans bok *Anthropogeographie*. Dette var et ambisiøst anlagt verk hvor Ratzel la ut om hvordan geografisk beliggenhet, klima og ressurstilgang formet mennesker og samfunn. Det var nok denne boken som først og fremst inspirerte Kjelléns egen *Innledning til Sveriges geografi* (1900).

Kjelléns doble vending

Kjellén fordypet seg i Tysklands antropologiske geografi på 1890-tallet da han underviste statsvitenskap og geografi i Göteborgs högskola. Impulsene som han fikk endret synet hans på både geografi og statsvitenskap. Han forlot den trange, juridiske tilnærmingen til fordel for et bredere, mer organisk tilfang. Han viste så ofte til Ritters planetariske perspektiv at kollegene på Högskolan betegnet ham som ‘den planetariske professor’.⁵

I 1901 fikk Kjellén opprykk til professor i *statskunnskap og statistikk* ved Högskolan i Göteborg. Dette var samme år som Ratzel publiserte et essay som utviklet Humboldts biogeografiske resonnement om artenes naturlige nisjer og benyttet det til å belyse menneskelige samfunn. Essayet hadde tittelen *Lebensraum*.

Innflytelsen fra Ratzel er åpenbar i boken som Kjellén publiserte i 1905: *Stormakternas konturer kring samtidens storpolitikk*. Det var et stort anlagt verk hvor det er lite som minner om statsvitenskapens institusjonelle fokus og juridiske tilnærming. Verket representerte en vending i retning av det internasjonale, mot verdens dominerende stormakter og flere århundrers historiske evolusjon.

I innledningen definerer Kjellén ‘stormakt’ som en ekspanderende stat – en stat som har vilje til ekspansjon og evne til å gjennomføre denne ekspansjonen. Han bemerker først at stormakter som regel vokser frem i den nordlige halvkulens tempererte sone. Deretter drøfter han forskjellige typer stormakter – de som er kontinentale og de som er maritime; de som trekker på hærens styrke og ekspanderer militært, og de som trekker på flåtemakt og ekspanderer økonomisk. Endelig følger kapitler som presenterer samtidens stormakter – den ene etter den andre: Storbritannia, Frankrike, Italia, Tyskland, Østerrike-Ungarn, Russland, Japan og USA. Presentasjonene er systematisk gjennomført langs de samme fire elementer: *geografi, etnisitet, samfunn og styresett*. Disse ele-

⁵ Holdar (1992): «The Ideal State and the Power of Geography», 310.

mentene kan være mer eller mindre i harmoni, skriver Kjellén. Han ser for eksempel Japan og Frankrike som sterke og harmoniske. Østerrike-Ungarn og Russland ser han som etnisk mangfoldige og dermed også sårbar for indre splid, svekkelse og forfall.

Etter denne publikasjonen la Kjellén ned pennen for en stund. Men når han skrev mindre, var det fordi han med ett hadde fått andre ting å gjøre. Kjellén – liksom Mackinder – gikk inn i politikken.

Politikeren

I juni 1905 ble Kjellén valgt inn i den svenske Riksdagen – samme måned som Norge erklærte unionen med Sverige for oppløst.⁶ Han ble valgt inn som representant for Högrepartiet og markerte seg ganske raskt som en tydelig stemme i Riksdagen – en representant for ‘den göteborgska unghögern’, som en god retoriker og kraftig kritiker av liberale reformer.

Det er verdt å minne om at Sverige i 1905 var et land preget av elitisme,⁷ og at politikken var preget av skiftende partier som var trukket mellom en liberal og en konservativ pol. Kjellén lå nær den konservative polen. Han var ikke mot reform, bedyret han. Tvert om; reform var ofte nødvendig. Men han uttalte seg mot ‘äfventyrliga och pietetslösa reformer’.⁸ Han la med andre ord vekt på pietét – på respekt for tradisjon og ‘de historiska institutioner, som tjänat våre fäder’.⁹ Han bygget opp under sitt sosialkonservative poeng ved å vise til Edmund Burke.¹⁰

En illiberal reformist

Kjellén kritiserte sine liberale motstandere for å overse politikkenes realiteter. Han anklaget dem for å være drevet av en humanistisk impuls. De vil utvikle samfunnet ved å forbedre vilkårene for de små og svake, fremholdt han. De har stor tro på at menneskets natur er god og at alle gode ting går sammen. Kjellén berøm-

6 Kjellén ble valgt inn i Riksdagen ved et suppleringsvalg i juni 1905. Han ble flere ganger gjenvalgt, men trakk seg tilbake fra politikken i 1916.

7 Elitismen var åpenbar i Sveriges politiske system. Bengtson skriver at i løpet av 1800-tallets siste halvdel var over halvparten av Sveriges ministre aristokrater (mens aristokratiet utgjorde 0,5 prosent av landets befolkning). I Sverige var stemmeretten svært begrenset (rundt 6 prosent av landets innbyggere hadde stemmerett ved valget i 1896 – en av de laveste prosentene i Europa) og landets rikdom var svært ujevnt fordelt, se Bengtson (2019): «The Swedish Sonderweg in Question: Democratization and Inequality in Comparative Perspective, c. 1750–1920».

8 Kjellén (2016a): «Den konservativa åskådningen», 23.

9 Ibid., 22.

10 Ibid.

met deres idealisme, men kritiserte dem for å være så opptatt av individer at de ikke så helheten.¹¹ De liberale manglet tyngde og historisk perspektiv. De var lett forført av politiske motebølger og preget av det som var øyeblikkets tidsånd.¹² De handlet ut fra følelser og ikke rasjonell analyse. Det 'er et kvinnligt drag' over de liberale, bemerket Kjellén.¹³ Det var neppe ment som et komplement.¹⁴ Han kjempet mot kvinnelig stemmerett så lenge han satt i Riksdagen.

Liberale politikere gir seg over til optimistiske 'kjänslostämningar', hevdet Kjellén. Som kontrast fremhevet han sine egne rasjonalistiske og realistiske analyser. Den som går analysene hans nøyere etter i sømmene vil imidlertid finne at de iblant hviler på kvasireligiøst tåkeprat. Når hans liberale opponenter rettferdiggjorde sine reformkrav med henvisning til fattigdom og folkelig lidelse, kritiserte han de politiske kravene for å være 'mera en hjärte än en förnuftsak', og han møtte dem med en pessimisme som var 'fullt medveten om lidandets uppgift i den gudomliga världsordningen'. Han mente at det 'rätta vapnet i kampen mot lidandet är människans kraft att bära lidandet'. Denne kampen var for ham 'en affär mellan jordens släkte och en objektiv högre makt.'¹⁵

Kjelléns politiske argumentasjon var ikke alltid konsistent. Hans argumenter dekket hele spennet fra rasjonalisme til mystikk. De beveget seg mellom ytterpunktene reform og reaksjon. Begge var i hans syn nødvendige. Moderne og produktive samfunn må gjennomgå perioder med reform – med utvikling, modernisering og sosial endring. Disse periodene er smertefulle. Gamle institusjoner brytes opp når samfunnet tilpasser seg nye tider. Reform innebærer endring, gnisninger, konflikter og uro. Et samfunn vil gå i oppløsning dersom det er i konstant reform, mente Kjellén. Etter perioder med reform vil det derfor være nødvendig å bremse opp og konsolidere de gevinstene som er vunnet gjennom reformperioden. Da må landets ledere mane til felles anstrengelser, enhet, konsolidering og konsentrasjon. Ledere må arbeide for nasjonal samling.

På bakgrunn av dette historiske resonnementet kan man innvende at Kjelléns politiske adferd var basert på en slags historisk-filosofisk analyse og ikke på noen konservativ ideologi. Om man faller ned på politikens liberale eller kon-

11 Liberalismens «typiska perspektiv är *grodperspektivet*», skriver Kjellen (2016b): «Till liberalismens karaktäristik», 46.

12 Kjellén (2016a): 23.

13 Kjellén (2016b): 45.

14 Han bruker «en så typisk liberal som normmännens Björnson» som eksempel og skriver at «plockar man sönder hans stora tal och dunderande artiklar, så finner man mången gång ingen annan kärna än någon skvallerhistoria eller något enstaka yttrande af en enskild person!», se Kjellén (2016b): 47.

15 Kjellén (2016 (1906)): *Nationell samling. Politiska och etiska fragment*.

servative side er et spørsmål om tidspunkt: Dersom en virker i en epoke hvor nasjonen er treg, økonomien stagnant og landet sakker akterut i konkurransen med andre, da er det nødvendig med reform. Men dersom nasjonen er urolig og opprevet av reformer, da er det naturlig å mane til samling, konsolidering og konsentrasjon. Så enkelt er det imidlertid ikke. Argumentet hans trekker inn flere konservative premisser.

I essayet 'Nationalitetsideen' forklarer Kjellén at nasjonen må betraktes som en organisme. Han hevdet den enkelte borger inngår i nasjonen 'liksom cellerna smälta sammen i vår egen kropp'. Politikkens mål er å bidra til denne sammensmeltingen og skape 'folkanlagets fullkomning'.¹⁶ Argumentet hviler på en organisk statsteori og en forestilling om et historisk formet folkelig fellesskap. Begge forestillingene kommer til syne i begrepet han introduserte i 1910 for å betegne sin ideelle visjon av Sverige: '*Folkhemmet*'.

Folkhemmet var for Kjellén et harmonisk samfunn, kjennetegnet av en hierarkisk arbeidsdeling. Det sosial-konservative innholdet er åpenbart i visjonen om et 'ståndsamhälle, i hvilket varje stånd hade sin specifika uppgift'¹⁷ og forankret i et fundament av felles verdier. Denne visjonen av tradisjonell harmoni fremstår som en kontrast til de liberale aktivistenes forestilling om et samfunn av frie individer. Frie, rasjonelle og egoistiske individer ville aldri kunne utgjøre noe samfunn, mente Kjellén; det ville utgjøre en arena preget av konkurranse og kaos.¹⁸

Denne betoningen av det kollektivt organiske samfunnet førte Kjellén bort fra de liberale idealene om individualisme, frihet og fornuft. Men det ga ham også en fot i døren til den sosialdemokratiske bevegelsen som vokste fram rundt århundreskiftet. Sosialdemokratene la også vekt på folkelig fellesskap og solidaritet – skjønt de betonet solidaritet innad i arbeiderklassen; mellom arbeidere og borgerskap så de konflikt og klassekamp. I tillegg så sosialdemokratene for seg en aktiv og omfattende stat. Det er fristende å spekulere om denne affiniteten mellom sosialdemokratene og Kjellén var gjensidig, all den stund Per Albin Hansson snappet opp folkhemsbegrepet i 1928 da han ble leder for Sveriges sosialdemokratiske arbeiderparti og innlemmet det i det sosialdemokratiske partiets politiske retorikk.¹⁹

16 Kjellén (2016d): 131; Kjellén (2016e): 166.

17 Kjellén (2016e): «Fosterlandet. En begreppsanalys», 166f.

18 Kjellén (2016d): «Nationalitetsidén», 146.

19 Dette var imidlertid lenge etter første verdenskrig, da nordiske sosialdemokrater mottok radikale impulser fra Lenins bolsjeviker og den russiske revolusjon, da antikommunistisk nasjonalisme skjøt fart i Europa.

Politisk erfaring og politisk teori

Så kan man spørre: Var Kjellén ledet av sine teoretiske innsikter? Var han påvirket av sine egne teorier om geografi og politikk i sin politiske gjerning i Riksdagen? Det er et vanskelig spørsmål å besvare, for teoriene hans er generelle og anvendelsen er avhengig av den politiske situasjonen de skal anvendes på. Da er det mer nærliggende å foreslå at det omvendte var tilfelle: at Kjelléns politiske aktiviteter formet hans akademiske teorier.

Erfaringer fra Riksdagen bidro til å gjøre Kjelléns politiske teorier fylldigere og mer konkrete. Til erfaringene hørte en fire måneders jordomseiling i 1909. Som en annen Philias Fogg reiste han jorden rundt med klokken. I lys av observasjoner han gjorde i Russland, Kina og Japan, justerte han vurderingene av verdenspolitikken. *Stormakterna* kom ut i en ny, utvidet utgave i 1911 og ble markedsført som ‘porträttstudier och karaktärteckningar’ av åtte sterke stater. Han tilbrakte flere uker i Asia, og dette oppholdet gjorde et åpenbart inntrykk på ham. Etter to fasinerende uker i Beijing besluttet han at Kina ikke tilhørte verdens stormakter. Landet hadde alle tegn på en stormakt, bemerket han; det var bare en sterk og mobiliserende stat som manglet. Japan tok han imidlertid med på listen. Reisen gjennom Asia gjorde ham også bekymret på europeernes vegne. Europa er selvopptatt, arrogant og har lite å stille opp dersom stormaktene i Asia skulle investere ressurser bak ambisjoner om ekspansjon, kommenterte han.²⁰

Analysene som Kjellén publiserte mot slutten av sitt akademiske liv er informert av praktiske forhold fra politisk arbeid. Dette ble mer åpenbart i den tredje perioden i hans intellektuelle biografi.

Den eldre akademikeren

I 1916 vendte Kjellén tilbake til sitt *alma mater*, Uppsala universitet. Han ble oppnevnt til den eldste og mest berømte lærestolen i svensk statsvitenskap: ‘det skytteanske professorat i statskundskap och veltalenhet’. Han hadde knapt fått montert et nytt navneskilt på kontordøren før han ga ut *Staten som livsform*.

Geopolitikk

Kjellén regnet selv denne boken som sitt hovedverk. Det er en ganske tynn bok, til hovedverk å være. Knappe 200 sider. Boken fremholdt at staten er den sentrale aktøren i politikken – både nasjonalt og internasjonalt. Her ga Kjellén

²⁰ Kjellén (1911): *Det stora orienten. Resestudier i Österväg*.

statsvitenskapen den sentrale diskusjonen som faget etter hans mening manglet: en definisjon av staten selv.

Kjellén lanserte en definisjon i lys av de fire elementene han lenge hadde brukt i stormaktsboken sin: *geografi, etnisitet, samfunn og styresett*. Også la han til et femte element: økonomi. Det er fristende å betrakte dette tillegget som et resultat av erfaringene han trakk fra praktisk Riksdagspolitikk, for parlamentarisk arbeid dreier seg ofte om økonomi og budsjetter – eller, mer generelt formulert: om dragkamper om fordelingen av knappe ressurser. Det er av betydning at han betegner dette nye tillegget med den gamle betegnelsen ‘husholdning’ – med et åpenbart nikk til Aristoteles.

Når Kjellén skriver om statens ‘lifsform’, viser han til de to første elementene: *land og folk*. Han ser disse som nødvendige forutsetninger for statsdannelse. De definerer statens natur eller ‘lifsform’. De tre øvrige elementene – *samfunn, husholdning og styresett* – former statens karakter eller ‘kulturform’.

Når vi snakker om stater, så bruker vi territorielle termer, skriver Kjellén. Vi snakker helt konkret om land (*England, Finland, Holland, Russland, Tyskland...*) eller vi bruker et nært beslektet ord (*Danmark, Frankrike, Sverige...*). Vi snakker *velldig* konkret om land: ‘Staten «är af jord»’, skriver Kjellén²¹ og siterer Ratzel. Kjellén fastholdt hans tese om at mennesker blir formet av territoriet de bor på – av jordsmonn, topografi, geologi, klima og andre naturgitte forhold. I løpet av århundrer med felleshistoriske erfaringer blir menneskene som bor på dette territoriet sveiset sammen i et etnopolitisk fellesskap. Til et *folk*.

De to første elementene – land og folk – gir staten dens ufravikelige materielle forutsetninger og utgjør dens livsform. De tre siste – samfunn, husholdning og styresett – formes av geografi, demografi og den historiske utviklingen og får ulike uttrykk på ulike steder og til forskjellige tider. Stater formes forskjellig ut fra geografisk posisjon, territoriets form og innhold, demografi og historie. Forskjellige stater ender opp med store forskjeller i karakter og uttrykker store variasjoner i kapasitet og vilje.

Disse to formene – statens livsform og statens kulturform – er for Rudolf Kjellén bestanddelene i det han fremsetter som en ny akademisk disiplin: Geopolitik, eller ‘läran om staten som geografisk organism eller företeelse i rummet.’²²

Staten som lifsform ble straks oversatt til tysk. Kjelléns argumenter gled glatt

21 Kjellén (1916): *Staten som lifsform*, 47.

22 Ibid., 39.

inn i de politiske diskusjonene i mellomkrigstidens Tyskland. Begrepene hans passet den tyske nasjonalismen som hånd i hanske.

Kjelléns 'land' ble oversatt med den tyske '*Reich*', men også med *Raum* (som i *Lebensraum*).

'Folk' ble oversatt med det tyske *Volk* – og Kjelléns definisjon passet godt til den tradisjonelle tyske forestillingen om et etnisk fellesskap som er skapt gjennom århundrer med historisk utvikling.

Det svenske ordet 'hushaldning' ble oversatt med det tyske '*Haushalt*', og beholdt konnotasjonene til den gammelgreske *polis* om selvberging, selvtilstrekkelighet eller autarki (alle sammen viste til forestillinger som stod i motsetning til de liberale ideene om arbeidsdeling og gjensidig avhengighet).

Kjelléns 'samhälle' ble oversatt med det tyske '*gesellschaft*'. Mens det svenske ordet 'stat' ble oversatt med det tyske ordet 'Regierung' – et begrep som var knyttet opp til embetsverk og ordensskapende institusjoner (med væpnede styrker og politi i spissen). Kjellén var klar på at disse fem elementene var tett integrert, om ikke gjensidig definert. Han avviste den liberale forestillingen om at staten ikke skulle blande seg i økonomien.

Oppgjør med tradisjonen

For Kjellén var stat og økonomi to sider av samme mynt. I *Staten som livsform* tok Kjellén et oppgjør med samtidens liberale økonomer. Han polemiserte mot det han kalte den engelske 'Manchesterliberalismen'. Han kranglet med liberale politikere i Sverige som trakk et skille mellom stat og økonomi – mellom politikk på den ene siden og marked på den andre. Stat og økonomi var uadskillelige, fremholdt han. Og la til at begge to var forankret i samfunnet.

Boken var også et oppgjør med den tradisjonelle statsvitenskapen. Kjellén holdt fast ved den gamle påstanden om at staten er et juridisk subjekt – slik han hadde fremholdt i de tidligste tekstene sine. Men i løpet av årene som riksdagsrepresentant, oppdaget han at staten var så mye *mer*. Staten var ikke bare en passiv juridisk-administrativ enhet. Staten var dynamisk og aktiv. Staten var en aktør som hadde ansvar for lov og orden innad og forsvar utad. I tillegg burde den ha ansvaret for husholdning og samfunn. Den burde regulere økonomien i landet og sørge for utdanning og velferd til folket.

For å vise statens aktive side, begynner første kapittel i *Staten som livsform* med en jordnær og praktisk diskusjon om 'Staten almänna vesen'. Hva er det folk flest møter når de møter staten, spør Kjellén retorisk. Han svarer at de møter landskapet. På land kjører de på veier som staten har laget. Til sjøs følger de fyr og sjømerker som staten har bygget. Gjennom oppveksten møter de

samfunnet. Først møter de skoler og institusjoner for utdanning som sveiser dem sammen i en felles kultur og et åndelig fellesskap. Så møter de lovene – som sørger for orden mellom borgerne. Men de møter ikke bare staten som ‘rett’; de møter også staten som makt. De møter politiet. De tjenestegjør i forsvaret. De bidrar til statens husholdning med sitt daglige arbeid. Noen arbeider i administrasjon og embetsverk og holder staten ved like som byråkrater og tjenestemenn. De møter også statens sosiale garantier – de møter sikkerhetsnett og støtteordninger som fanger opp individer i nød og vanskeligheter. Men først og fremst møter de staten som livsform ‘med livets krav og livets rett’, som han formulerer det.

Kort sagt, staten er en organisme. Den kan ikke reduseres til summen av de borgerne som til enhver tid bor i den. Staten er større enn som så. Og den er kvalitativt forskjellig. For mens individene kommer og går, så vil staten bestå. Den varer så mye lenger. Og den har ansvar over lang tid. Staten er ikke bare et sosialt partnerskap; den er også et partnerskap mellom generasjonene, sier Kjellén – og viser igjen til Edmund Burke.

Lenger ut i boken gjentar Kjellén tanker fra tyske geografer om at stater ekspanderer.

I dette perspektivet blir stormakter å betrakte som stater som har vært særdeles vellykkede med sin ekspansjon.

Når Kjellén drøfter denne ekspansjonen, snakker han sjelden om militær invasjon, okkupasjon og erobring. Han viser til mer subtile former for innflytelse gjennom økonomisk samhandel, politisk koordinering – mer organiske former for utvikling og vekst.

Kjellén skriver at store, ekspanderende stater har hatt en tendens til å knytte til seg mindre stater som allierte – stater som de senere kunne dominere og, på lengre sikt, kanskje absorbere. Fra dette deduserer han logisk flere konsekvenser. For det første at i en verden av flere, vellykket ekspanderende stater så blir stormaktene stadig større. For det andre vil de, ettersom de vokser, også bli stadig mer etnisk sammensatte. For det tredje vil de gjenværende småstatene bli utsatt for et stadig økende press. Og for det fjerde vil disse pressede småstatene verne seg ved å slutte seg sammen i forbund eller allianser.²³ Over tid vil resultatet bli en verden av stormakter og ‘statskompleks’. Kjellén overveide muligheten for at dersom Russland ekspanderte, ville de øve press på småstatene rundt. Som en reaksjon på dette kunne statene i Europa beskytte seg ved

23 Som eksempel nevnte Kjellén hvordan sjømakter som Portugal, Nederland og Norge alle var blitt utsatt for press fra stormakter i sitt nabolag (henholdsvis Spania, Frankrike og Russland) og drevet inn i armene på verdens dominerende sjømakt, Storbritannia.

å etablere et eget 'statkomplex eller en statblock'. Det ville ifølge Kjellén være naturlig at denne statsblokken ville ble dominert av kontinentets mest dynamiske og hurtigvoksende stat: Tyskland.²⁴

Det strategiske triangel

Statens som livsform systematiserte mange av argumentene som Kjellén hadde utviklet i løpet av flere års akademiske studier og politiske debatter. Han hadde lenge betraktet de nordiske småstatene som omgitt av ekspanderende stormakter – Russland i øst, Storbritannia i vest og Tyskland i sør. Unionen mellom Norge og Sverige var et fornuftig arrangement som var holdt sammen av stormaktenes – og særlig Russlands – press. Dersom det russiske presset økte, var det ingen tvil hos ham om at Tyskland var Nordens mest naturlige forbunds-felle og at de nordiske landene burde gå inn i en kontinental statsblokk under tysk ledelse.

En Kjellénsk skisse av Norge og norsk sikkerhetspolitikk

Kjellén formulerte sine først geopolitiske argumenter i tiden rundt 1905 i forbindelse med unionsoppløsningen. Han deltok aktivt i debatten rundt oppløsningen av den svensk-norske union og hadde et klinkende klart standpunkt: han var mot!

Unionen var for ham innskrevet i et strategisk triangel mellom Russland, England og Tyskland. Et samlet Norden ville være bedre i stand til å motstå presset fra stormaktene og navigere i det strategiske rommet mellom dem. Han betraktet unionsoppløsningen som en tragedie for både Norge og Sverige.

Den norske stat

I årene som fulgte utviklet Kjellén et geopolitisk resonnement som ble mer systematisk og komplekst. Dette kom mer fullstendig til uttrykk i *Staten som livsform*. Det er denne boken som danner springbrettet til det spekulative riss som følger. Dette vil først vurdere Norge i lys av de elementene som inngår i statens 'livsform' – dvs. med de to grunnleggende bestanddelene land og folk. Deretter vil det drøfte Norge i lys av de tre elementene i statens 'kulturform' – samfunn, styresett og husholdning.

²⁴ Kjellén (1916): 67.

Den norske livsform

Beliggenhet, topografi og klima har gitt de grunnleggende naturbetingelsene for Norges livsform og har formet folkets karakter. Så langt nord er vinteren lang og vekstsesongen kort. Territoriet har lite jord og den lille som finnes er stort sett mager og av dårlig i kvalitet. Landet er med andre ord karrig. Sammen med det kalde klimaet legger landet selv begrensninger på hva som kan vokse og gro her. Selv de største jordeiendommene i Norge er beskjedne i sammenlikning med store eiendommer i land som Frankrike og Tyskland.

Vind og vær kommer fra havet i vest. Skyene driver inn over en uvanlig lang og opprevet kyst. De presses opp i høyere luftlag av fjellene og avgir der regn som væter skog og som samles i vassdrag, elver, sjøer og fosser. Folket som bor på dette territoriet er preget av det klima, landskap og ressursgrunnlaget som naturen har forsynt dem med. Samfunnet har tatt preg av at jordsmonnet er magert og stort sett samlet i geografiske lommer mellom fjell og fjorder.

Slike forhold har formet en særegen sosial utvikling. Med dyrkbar jord som har vært konsentrert i geografiske lommer i daler og langs elver og fjorder, har det vært grenser for hvor mye land som kunne legges under én enkelt jordeier og samles i én enkelt slekt. Geografien har ikke bare invitert til spredt bosetting, den har også gitt et dårlig utgangspunkt for en sentralisert og effektiv statsdannelse.

I oldtiden bestod landet av flere regioner, dominert av lokale høvdingeier. I løpet av middelalderen ble jordeiere en økende maktfaktor, men det var grenser for hvor mektige de kunne bli. De kunne på ingen måte måle seg med jordherrene på Kontinentet. Norge ble senere samlet enn landene rundt. Den norske geografien ga dårlige betingelser for føydalisme og aristokrati. Istedenfor bidro den til utviklingen av et betydelig antall regionale jordeiere og til selveiende bønder. Landet var langt og smalt og det aller mest av bosettingen lå nær kysten. Bøndene drev med flere sysler enn bare jordbruk, skogbruk og husdyrhold. De ernærte seg også av havet.

Norge som kulturform: samfunn, styresett og husholdning

Den norske staten ble utviklet i de 400 årene Norge var i union med Danmark. Den administrative utviklingen hadde utgangspunkt i det norske riksrådet. I løpet av 1500-tallet bidro reformasjonen til å utvikle både styresett og samfunn.

Under reformasjonen ble Kongen rik og mektig på konfiskasjon av kirkegods. Kongemakten økte. Først ble riksrådet avskaffet og Norge innlemmet i den nyrike og mektigere kongemakten i København. Deretter ble eneveldet

introdusert i 1660 og Norge redusert til en provins i det danske rike. Kongen etablerte administrative institusjoner etter kontinentalt mønster i Norge og fylte dem med danske embetsmenn. Blant dem var den reformerte kirkens prester. De etablerte skoler hvor alle sosiale lag lærte å lese, slik at de kunne lese Bibelen og Luthers katekisme, bli konfirmert og redde sin sjel.²⁵

Norge fikk politiske institusjoner av dansk og kontinental modell. Det norske samfunnet utviklet likevel særegne trekk. Disse ble mer åpenbare med utviklingen av teknologi og næringsvirksomhet. I tidlig moderne tid utviklet det seg lokalsamfunn langs kysten i vest og sør som, vernet av øyer og skjærgård, handlet med fisk og trelast og som bygget skip. I sør og øst fløtte bønder og skogeiere tømmer til sagbruk og til trelasthandlere som utvidet sine virksomheter langs elvemunningene fra 1600-tallet av. Skipsbygging og skipsfart ble ekspanderende næringer gjennom 1700-tallet. I tillegg til en dansk-fundert embetsmannselite vokste det nå også frem nye, lokale eliter. Helt i sør utviklet det seg uthavner, stimulert av kontinentale skip i østersjøfart som styrte langt unna det grunne farvannet nord for Danmark og ankret opp langs norskekysten for å søke ly, reparere eller proviantere. I nord og vest ekspanderte fiskeeksporten til kontinentet.

Denne utviklingen stoppet brått opp da Napoleonskrigene brøt ut og Storbritannia blokkerte skipsfarten i Nordsjøen og Skagerrak. Krigene brøt ikke bare forbindelsen mellom Norge og kontinentet, den førte også til at Norge ble overført fra Danmark til Sverige. Overføringen medførte en justering i styresett. Justeringen innebar en større grad av norsk selvstyre, noe som kom til uttrykk i den norske grunnloven av 1814.²⁶

Etter Napoleonskrigene ekspanderte trelasthandel, skipsbygging og skipsfart kolossalt. I løpet av 1800-tallet utviklet utenlandshandelen seg bl.a. på salg av fisk til katolske land som opprettholdt forbudet mot å spise kjøtt på fredag, og på eksport av tømmer og props til England og Holland – en takknemlig eksportvare fordi transporten kunne foregå på ferske og utette skip som holdt seg flytende på lasten. Ekspansjonen skjøt ytterligere fart etter at Storbritannia opphevet navigasjonslovene på 1830-tallet. Norske redere kunne nå få kontrakter om transport på det verdensomspennende britiske koloniveldet. Skipsverftene kunne knapt levere nye skip hurtig nok. I stedet for betaling kunne skogeiere få part i skipene som ble bygget av tømmeret de leverte. Denne eks-

25 De norske bøndene var ikke bare mer selveiende enn bøndene i land med føydal arv, de var også langt mer lesekyndige – i motsetning til bøndene i katolske land.

26 Norge ble likevel innlemmet i union med Sverige, men Sveriges nye konge, Carl Johan Bernadotte, innrømmet Norge selvstyre. Den norske staten ble ikke integrert inn i den svenske.

pansjonen førte til at flere kystnære bygder fikk skogeiende bønder som, teknisk sett, ble skipsredere på dette viset. Utviklingen førte også til at flere kystbyer fikk bankdirektører, skipsredere, trelastbaroner og handelsmenn som dannet kjernen i et voksende byborgerskap.

Innenrikspolitiske og storpolitiske faktorer

Norges elite var ikke aristokratisk som i Frankrike eller Storbritannia (eller Sverige); den var administrativ og kommersiell. Norge hadde dessuten en stor andel selveiende, lesekyttinge bønder. Da Norge ble overført fra Danmark til Sverige, økte elitens innflytelse. I 1814 hadde dens representanter utarbeidet en grunnlov for et nytt og uavhengig kongerike. I årene som fulgte var det embetsmenn, byborgere og bønder som styrte det nye kongerikets husholdning.²⁷

Norges politiske utvikling ble annerledes enn utviklingen i land som hadde et aristokratisk innslag i sin styrende elite. Norges utvikling skilte seg fra Tysklands og Sveriges, hvor industriherrer i løpet av 1800-tallet allierte seg med kongemakt og adel – en allianse som forberedte grunnen for en autoritær og reaksjonær regimetype.²⁸ Norges utvikling var også annerledes enn Storbritannias, hvor utviklingen ble preget av en allianse mellom kongemakt og et liberalt byborgerskap – en allianse som la betingelsene til rette for et parlamentarisk demokrati. Norge hadde ingen store jordeiere som la føringer på landets politiske økonomi; landet hadde ikke noe aristokrati som kunne utgjøre en militær elite. Norge skilte seg ut med at storbønder og selveiere på landsbygda spilte en politisk rolle gjennom 1800-tallet sammen med landets embetsmenn og et voksende handelsborgerskap. De holdt forsvarsbudsjettene lave og infrastrukturinvesteringene høye. De forstod også viktigheten av å holde seg til venns med verdenshavens hersker: England.

Norden lå geografisk plassert mellom Russland, Storbritannia og Tyskland. Tradisjonelt var både nordmenn og svensker engstelige for stormakten i øst – en angst som ble forsterket av Russlands territoriale og demografiske størrelse, dets betydelige kapabiliteter, uforståelige språk og uutgrunnelige kultur. Angsten var særlig sterk i kjølvannet etter Napoleonskrigene – etter at Finland var blitt erobret av og innlemmet i tsarriket. Utenriks- og forsvarspolitikken i den svensk-norske unionen gikk i betydelig grad ut på å ruste seg mot press fra Russland. Sverige og Norge reagerte imidlertid forskjellig på dette presset.

²⁷ Slagstad (1998): *De nasjonale strateger*.

²⁸ Moore (1966); Bengtson (2019).

I løpet av 1800-tallet drev Sverige mot Kontinentet, oppmuntret av økonomiske forbindelser og politiske sympatier med et ekspanderende Tyskland. Norge utviklet derimot bindinger og sympatier med Storbritannia i vest.

Så lenge Russland fremstod som en sterk stormakt ble den svensk-norske unionen holdt ved like. Men da Russlands stormaktsstatus med ett kollapset, endret situasjonen seg så å si over natten. Kollapsen var en følge av Russlands nederlag i Den russisk-japanske krigen. Krigen i Asia fikk den norsk-svenske unionen til å bryte – og bekreftet Mackinders observasjon om at verden i løpet av 1800-tallet var blitt et globalt politisk system hvor alt hang sammen. I løpet av et avgjørende sjøslag utenfor Tsushima i 1905 ødela japanske styrker den russiske flåten for andre gang. Russland fremstod med ett som inkompetent og svakt. Storbritannia endret straks sitt trusselbilde: de betraktet ikke lenger Russland som sin fremste motstander, men rettet isteden bekymrede blikk mot Tyskland. Britiske ledere, liksom franske, observerte Tysklands økonomiske og politiske ekspansjon med stigende uro. Samtidig betraktet de også Sveriges tyske bindinger med økende skepsis. I dette nye strategiske bildet ble Norges krav om selvstendighet plutselig møtt med sympati av Europas stormakter. Dette åpnet i sin tur et mulighetenes vindu for Norge som, med britisk velsignelse, brøt ut av unionen med Sverige i juni 1905 – få uker etter Russlands andre flåtenederlag i Asia.

På egen hånd: Norge mellom stormaktene

Etter unionsoppløsningen tok både Sverige og Norge mål av seg til å fortsette unionens sikkerhetspolitiske orientering: alliansefrihet i fred og nøytralitet i krig. Norges første utenriksminister, Jørgen Løvland, holdt en linjetale i Stortinget i oktober 1905. Her var han tydelig på at Norge måtte ha to utenrikspolitiske mål.

Det ene målet ‘som vi maa legge hovedvekten paa’, var av handelspolitisk art:

For os, som er saa lidet selvhjulpne, har netop de internasjonale forbindelser ... den aller største betydning, og her har vi en udenrikspolitikk, som det maa bli Norges selvstendige regjerings sag at føre med al den indsigt og kraft og med den støtte og hjælp fra udlandet, som kan opnaaes’. Utenrikspolitikkenes viktigste oppgave var ‘at sikre saavidt mulig vore internationale materielle forbindelser.’²⁹

Utenrikspolitikkenes andre mål kunne Løvland oppsummere i ett ord: alliansefrihet: ‘Opgaven maa være at holde os udenfor deltagelse i de kombinationer og alliancer, som kan drage os ind i krigseventyr sammen med nogle af de

²⁹ Løvland sitert i Knutsen et al. (2016): 128.

europæiske krigerstater', sa Løvland.³⁰ Alliansefrihet kunne være vanskelig nok i fredstid. Å 'holde sig neutral lige overfor de politiske kombinationer mellem magterne' i krigstid kunne være enda vanskeligere, mente Løvland. Det skulle vise seg å være umulig.

Nøytralitetsdrømmen

Det var stor enighet om de to målene som Løvland trakk opp for Norges utenrikspolitikk. Linjetalen hans avspeilte den politiske elitens holdninger. Alle ønsket handel og velstand – ikke minst borgerskapet. Embetsmennene trengte velstand for å effektivisere den nye statens administrasjon og bygge ut samfunnets infrastruktur. Bøndene ville ha penger til å investere i utviklingen av kommunikasjon og landbruk. Alle betraktet krig som ødeleggende for handel og forsvarsutgifter som penger tapt for produktive investeringer. De aller fleste stortingsrepresentantene var skeptiske til stormaktene, deres krigseventyr og politiske spill. Så å si alle var engasjert i fredssaken.³¹

Løvlands nøytralitetslinje ga uttrykk for et naturlig ønske hos en ny, liten stat med skinn jord, åpen økonomi og en stor handelsflåte. Som sikkerhetspolitisk doktrine var den imidlertid uholdbar. Den norske husholdning var altfor tett bundet opp til Storbritannia. Det lå i de realpolitiske kortene at Norge umulig kunne føre noen nøytralitetspolitikk all den stund den britiske flåtemakten kontrollerte verdenshavene og dermed garanterte den norske husholdningens velferd og samfunnets orden. Det ville være en katastrofe for Norge å gli inn i en allianse med Storbritannias rivaler.³²

Nøytralitetspolitikk var ganske urealistisk i en situasjon hvor Norge for enhver pris måtte holde seg til venns med britene. Det tok ikke engang ti år før dette ble åpenbart. Da verdenskrigen brøt ut i 1914 og Storbritannia og Tyskland var i krig, var Norge i utgangspunktet knyttet opp til den europeiske maktbalansen med britiske barduner. Både gjennom husholdning, styresett og dynastiske bånd var Norge knyttet opp mot Storbritannia. Som en jolle hang Norge på slep i den britiske statsskutas kjølvann.

Drømmen om kollektiv sikkerhet

Den norske elitens interesser gjorde seg gjeldende også etter første verdenskrig. De var fortsatt skeptiske til stormaktenes alliansepolitikk. Mange av dem

³⁰ Ibid., 127.

³¹ Ibid.

³² Dette skjedde, som antydnet ovenfor, hundre år tidligere da Danmark/Norge havnet på Frankrikes side under Napoleonskrigene.

innså at nøytralitetspolitikken ikke var noe bærekraftig valg. Da Norge straks etter første verdenskrig mottok invitasjon til medlemskap i Folkeforbundet, grep den norske eliten denne muligheten med begge hender; de så i folkeretten og i Folkeforbundets doktriner om kollektiv sikkerhet et alternativ til både alliansepolitikk og til den tradisjonelle maktbalansen.

Denne doktrinen var også ønsketenkning.³³ Dens manglende realisme burde ha blitt åpenbar i løpet av 1930-tallet da Norge kom under økende press fra de omliggende stormaktene og kom til klart uttrykk i tre konkurrerende ideologier – kommunisme fra Russland i øst, liberalt demokrati fra Storbritannia i vest og rasistisk fascisme fra Tyskland i sør. I den tyske ambassaden i Oslo var den geopolitiske analysen klar: Norge lå i krysningspunktet mellom tre politiske ideologier. Noen få kvartaler unna hadde den norske utenriksledelsen et helt annet syn.

Den økonomiske depresjonen slo inn med full kraft midt på 1930-tallet og forrykket stormaktenes maktbalanse. I tillegg ble den ideologiske politiske atmosfæren mer tilspisset. Utenriksminister Koht reiste imidlertid ingen spørsmål om hvorvidt tiden kanskje var moden til å be Storbritannia om en formell alliansetilknytning. Han klamret seg isteden til doktrinen om kollektiv sikkerhet til siste stund – til lenge etter at både den og Folkeforbundet hadde demonstrert sin irrelevans.

Alliansepolitikk

Både Storbritannia og Tyskland forberedte invasjon av Norge. Tyskland invaderte først. Det tyske angrepet fragmenterte den norske staten. Territoriet ble okkupert av tyske soldater og det norske folket organisert av tyske kommisærer. Den norske statens livsform ble, med andre ord, kontrollert av tyskerne. Den norske statens kulturform ble derimot delt. Store deler bevarte den tette bindingen opp mot Storbritannia. Størstedelen av den norske husholdningen ble innlemmet i den tyske og organisert for å tjene tyske interesser; men den norske flåten, et av husholdningens viktigste aktiva, ble innlemmet i den britiske og tjente den britiske sjømaktens interesser. Den norske staten ble delt på

³³ Kollektiv sikkerhet er også en form for alliansepolitikk, det er bare det at alliansen ikke er formalisert på forhånd (som regel i fredstid) mellom stater som nærer en felles frykt for en stat som de betrakter som en felles motstander. I henhold til doktrinen om kollektiv sikkerhet, skal en stat som begår en aggressiv handling bli møtt med felles motstand fra alle andre stater. Logikken tilsier m.a.o. at når en stat utfører en aggressiv handling, så skal denne handlingen i teorien utløse en spontan allianse mellom alle de andre. I praksis har dette så å si aldri skjedd. Dels fordi forskjellen mellom 'krigshissende' og 'fredselskende' stater er vanskelig å etablere på stående fot; dels fordi fleste stater – krigshissere så vel som fredselskere – har utviklet bånd av gjensidig avhengighet som det er vanskelig å bryte i en håndvending.

lignende vis; statsapparat og ordensmakt ble underlagt tysk kommando, men den politiske ledelsen reiste i eksil – den utøvende makten reiste til Storbritannia og etablerte en eksilregjering i London.

Den tyske invasjonen skjøv Norge inn i allianse med Storbritannia. Denne alliansen ble utvidet med Sovjetunionen sommeren 1941 og med USA et halvt år senere. Sovjetunionens tilknytning til atlantehavsalliansen var proporsjonal med den tyske krigslykken – når den tyske fremgangen var stor, ble den sovjetiske tilknytningen styrket; etter hvert som tyskerne kom på defensiven, løste tilknytningen seg opp.

Den kalde krigens statsblokker

Ved verdenskrigens slutt stod Sovjetunionen og USA som ledere av to rivaliserende statsblokker. Den ene dannet av de liberale handelsstatene langs Atlanterhavets nordlige rand; den andre av de kontinentale småstatene i Sentral- og Øst-Europa.³⁴ Grensen mellom de to statsblokkene ble trukket langs et gammelt geografisk skille mellom vest og øst som i noen grad fulgte Elbens løp.³⁵ Grensen ble hurtig konsolidert av storpolitiske initiativ – først av økonomiske reformer (som den amerikanske Marshallplanen og den sovjetiske Molotovplanen).³⁶ Deretter av sikkerhetspolitiske avtaler.

Etter kuppet i Tsjekkoslovakia i 1948 ble USA overtalt av Storbritannia og europeiske småstater til å stille seg som sikkerhetsgarantist bak en nordatlantisk forsvarspakt (NATO). Utbruddet av Koreakrigen (i 1950) førte til at USA bistod medlemslandene i NATO med militært utstyr. I tillegg insisterte USA på at Vest-Tyskland måtte innlemmes i alliansen. Frankrike og Storbritannia protesterte på dette. Protestene ble imidlertid raskt skjøvet til side til fordel for et fransk-tysk samarbeide om et nytt, tettere integrert Europa.

Sovjetunionen reagerte med å etablere Warszawapakten, en militærallianse som strammet Sovjetunionens herredømme over satellittstatene i Sentral- og Øst-Europa. NATO og Warszawapakten betegnet seg begge som militærallianser. En nærmere analyse vil antyde at de var statsblokker av forskjellig art. De bestod av territorier som var formet av svært forskjellige naturbetingelser

34 Kjellén hadde drøftet muligheten for slik blokkdannelse i 1916.

35 Den kalde krigens jernteppe falt i påfallende grad sammen med det skillet som oppstod mellom øst og vest da det romerske riket ekspanderte som raskest i det 3. og 2. århundret f.Kr. Også den gangen var skillet mellom øst og vest formet av geografiske betingelser, se Mackinder (1919) og Knutsen & Hall (2020): «Rome – Republic, Monarchy and Empire».

36 Marshallplanen etablerte the Organization for European Economic Co-operation (OEEC) som etter noen år ble til Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). Molotovplanen etablerte Council for Mutual Economic Assistance (CMEA), bedre kjent i vest som «Comecon».

og av folk med forskjellig historisk erfaring. Statene i vest lå langs Atlanterhavets nordlige rand og hadde befolkninger som var preget av hav og handel; her hadde det seg i århundrenes løp dannet seg åpne samfunn med markedsbaserte husholdninger og liberale styresett. Statene i øst hadde gjennom historien vært basert på store jordeiendommer og landmakt. De hadde lenge holdt på sentraliserte stater med autarkiske husholdninger. Mens vestblokken utgjorde et kompleks av suverene stater som i løpet av historiens gang var knyttet sammen av sjøverts handel, var østblokken formet etter imperiale prinsipper hvor én suveren metropol søkte å kontrollere politikk og økonomi ved å frarøve omliggende stater suvereniteten og gjøre dem til satellittstater.

Norden var en nordatlantisk region i et vestlig statskompleks. Statene her hadde åpne husholdninger og liberaldemokratiske styresett. Norge var åpnere enn de fleste og hadde gjennom nyere historie fulgt Storbritannia tett – noe tyskerne var klar over og tok med i betraktningen da de invaderte Norge i 1940.

Det tyske angrepet førte til at Norges kulturform ble enda tettere knyttet opp mot Storbritannia. Angrepet skjøv Norge inn i et militært samarbeid med britene. Dette samarbeidet fortsatte etter andre verdenskrig og ga Norge en ny sikkerhetspolitisk kurs. Norge brøt både med forestillingene om nøytralitet og kollektiv sikkerhet, la om til en alliansepolitikk og fulgte Storbritannia inn i NATO.

Også i utenrikspolitikken seilte Norge i britisk kjølvann. Da stormaktene på kontinentet utviklet et tettere samarbeid – dels lokket av belønninger fra USA, dels presset av frykt fra Sovjetunionen – rettet ikke norske statsledere blikket mot sør, men mot vest: de avventet britenes reaksjon. Da en økonomisk statsblokk tok form under fransk ledelse i løpet av 1950-tallet, holdt Storbritannia avstand til det kontinentaleuropeiske handelssamarbeidet (EEC). I 1960 sluttet Norge seg til Storbritannia i etableringen av et svar på EEC: et nordeuropeisk frihandelssamarbeid (the European Free Trade Association, eller EFTA). Men allerede i 1961 søkte Storbritannia uventet om medlemskap i EEC; Norge gjorde straks det samme. Frankrikes president, Charles de Gaulle, ønsket imidlertid ikke Storbritannia som medlem. Britene trakk søknaden tilbake – og det samme gjorde Norge. Storbritannia leverte en ny søknad i 1967, og Norge fulgte straks etter. Da de Gaulle satte foten ned nok en gang, trakk både Storbritannia og Norge søknadene sine tilbake.

Etterkrigstidens Europapolitikk viser tydelig hvordan den norske lett båten stadig ble trukket i kjølvannet etter den britiske statsskuta gjennom 1950- og 1960-tallet – Norges utenrikspolitiske adferdsmønster var til forveksling likt det som ble vist av medlemmene i det britiske samveldet. I løpet av 1970-tallet ble imidlertid de tradisjonelle forbindelsene stadig løsere. Da de Gaulle gikk av

som Frankrikes president våren 1969, søkte britene om EEC-medlemskap en tredje gang. Norge fulgte som vanlig etter. Men mens Storbritannia sluttet seg til EEC i januar 1972, så ble Norge stående utenfor EEC etter en folkeavstemning i september samme år. Dette var én av flere begivenheter som i løpet av 1970- og 1980-årene svekket båndene mellom Norge og Storbritannia. Senere kom andre begivenheter til – slik som oppløsningen av det britiske koloniveldet, det generelle fallet i britisk stormaktstatus, fallet i norsk skipsfart og utviklingen av en uavhengig norsk olje- og gassindustri.

Rundt 1990 kollapset Sovjetunionen og rystet statskompleksene i vest så vel som i øst. Grunntrekkene i europeisk politikk drev imidlertid snart i retning av kjente mønstre. Særlig etter at Russland kom på fote igjen etter tusenårsskiftet. Norges sikkerhetspolitikk kunne igjen forstås i lys av det gamle strategiske triangelet, men med Storbritannias nedgang og fall, har Norges justert bindingene sine. Igjen er det Russland som fremstilles som Norges fremste sikkerhetstrussel. For å motvirke dette har Norge koplet seg mer direkte enn før opp mot USA, den dominerende atlantehavsmakten. I utenrikspolitikken for øvrig har Norge i økende grad funnet en naturlig samarbeidspartner i Tyskland. Ganske i tråd med Kjelléns gamle anbefalinger.

Konklusjoner

Dette essayet har presentert Kjellén og hans politiske teorier. Det går frem av essayets første del at Kjelléns tilnærming er høyredreid inntil det brunspettete; nasjonalistisk og kontroversiell. Den er antiliberal: den er skeptisk til de liberale verdier som vi i dag betrakter som sentrale idealer i vårt demokratiske styresett. Kjellén var konservativ allerede i sin samtid. I dag vil argumentene hans ligge så langt til høyre på den skala at de truer med å skli av. Det er korporative, proto-fascistiske elementer i argumentene hans. Kjellén var inspirert av og pleiet bekjentskap med tyske geografer og antropologer som Carl Ritter og Friedrich Ratzel. Da Kjellén introduserte begrepet 'geopolitikk' ble det øyeblikkelig omfavnet av mellomkrigstidens tyskere. *Der Staat als Lebensform* kom i stadig nye opplag. Forestillingene hans ble formidlet av teoretikere som Karl Haushofer og medarbeiderne hans ved institutt for politisk geografi ved universitetet i München; de spilte en sentral rolle i å formidle Kjelléns argumenter inn i Tysklands nasjonalsosialistiske sirkler.³⁷

Essayets andre del har benyttet Kjelléns sentrale teorier til å belyse trekk ved

³⁷ Knutsen (2016): *A History of International Relations*, 264f.

Norges historie og sider ved norsk utenrikspolitikk. Hensikten har vært å undersøke om Kjelléns tilnærming er fruktbar; om den kan kaste lys over stateres utenriks- og sikkerhetspolitiske adferd. Utfallet av denne lille undersøkelsen er rimelig positiv. Når Kjelléns termer og teorier anvendes på Norge, betoner de enkelte bestandige trekk ved landets politiske økonomi og får frem sentrale sider ved Norges utenrikspolitiske orientering. Kjellén tilnærming er fruktbar og har en viss forklaringskraft.

Dersom vi skal plassere Kjellén i dagens statsvitenskapelige landskap, passer han rimelig godt inn i den såkalte realistiske fagtradisjonen. Denne tradisjonen holder, liksom Kjellén, den suverene territorialstaten for å være verdenspolitikens hovedaktør; den vurderer stateres adferd i lys av deres interesser og kapabiliteter; den holder maktbalansen for å være verdenspolitikens primære ordensprinsipp. Dersom vi sammenligner Kjellén med de store bidragsyterne til den realistiske fagtradisjonen, hevder han seg godt. Til og med svært godt: fordi Kjelléns utgangspunkt er geografisk, kan han utvikle mer konkrete argumenter enn klassiske realister som Reinhardt Niebuhr og Hans Morgenthau. Kjellén går langt utenpå den nyrealismen som Kenneth Waltz utviklet; dens utgangspunkt er en abstrakt økonomimodell som verken tar hensyn til geografi eller historie.

Disse konklusjonene setter den samtidige student av utenriks- og sikkerhetspolitikk i et dilemma. På den ene siden er det nødvendig å være varsom i omgangen med politiske teorier som beviselig har bidratt til ondskap og stor lidelse. På den andre siden er det akademisk uforvarsom å forkaste teorier som har stor forklaringskraft.

En vei ut av dilemmaet er å kritisere dette essayets andre del og vise at de hovedlinjene som er presentert der ikke er i samsvar med Norges utenrikspolitiske historie; med andre ord demonstrere at Kjelléns tilnærming ikke har forklaringskraft. En annen utvei er å kritisere essayets første del, ta høyde for at Kjellén var et barn av sin tid, at han delte tidens fordommer og fremholde at han slett ikke stod så langt ut til høyre som ettertiden har antatt. En tredje løsning er å kaste armene oppgitt i været og innvende: ja, er det ikke med bøker som det er med tenåringer? At når de sendes ut i verden er de ikke lenger under opphavets kontroll? De begynner å leve sitt eget liv. Kjelléns ulykke var at han kom i dårlig selskap i ungdommen. Han ble utnyttet av en rasistisk og maktsyk bevegelse som brakte ulykke over verden. Og da denne bevegelsens argumenter og handlinger ble fordømt i rettsoppgjøret etter krigen, gikk både Kjellén og hele hans geopolitiske tilnærming med i dragsuget. Det er på tide å vurdere ham på ny.

Geografiens betydning for Luftforsvarets utvikling

av Steinar Sanderød

Om man skal gjøre en oppsummering av Luftforsvarets utvikling fra opprettelsen i 1944 og frem til i dag, er det nærliggende å anta at forsvarsgrenen er formet av rasjonelle og kløktige valg tuftet på sikkerhetspolitiske og militærstrategiske analyser.¹ Om man dykker ned i Luftforsvarets historie, forventer kanskje de aller fleste å finne at anskaffelser av våpensystemer, utbygging av baser og utvikling av operasjonsmønster og doktriner har vært en konsekvens av politiske beslutninger tatt av godt informerte politikere med støtte fra kompetente byråkrater og generaler. Det var kanskje derfor et litt overraskende svar de to nestorene ved Luftkrigsskolen – Øistein Espenes og Nils Naastad – fikk, da de spurte en pensjonert general om hva som best kunne forklare Luftforsvarets utvikling: Var det militærstrategiske hensyn eller innenrikspolitiske forklaringer? Generalen svarte at Espenes og Naastad muligens overså en tredje forklaring; *tilfeldigheter*.²

Kanskje var det denne innsikten om tilfeldighetenes betydning i historiske forklaringer som fikk Øistein Espenes til å innse viktigheten av Norges geografiske plassering som et av de mest konstante forholdene som har preget hvordan Norge har forholdt seg til sine internasjonale omgivelser. Man kan selvfølgelig diskutere hvor meningsfullt det er å omtale et lands geografiske plassering som tilfeldig. Ikke desto mindre, må man slå fast at det ikke ligger sikkerhetspolitiske valg eller fagmilitære anbefalinger bak Norges eller andre lands geografiske beliggenhet. Landegrenser kan endres, men det ligger utenfor en nasjons selvråderett å pakke sammen landet og flytte det til en annen plass på jordkloden.

Tilfeldig eller ikke, Øistein har gjennom en årrekke holdt fast ved premisset om geografiens betydning for norske sikkerhetspolitiske utfordringer. Han har blant annet gjort et poeng ut av dette i forelesninger om norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk for kadetter ved Luftkrigsskolen ved å la undervisningen ta utgangspunkt i Nicolai Wergelands omtale av Norge fra 1814:

1 En stor takk sendes til ph.d og småbarnspappa Per Marius Frost-Nielsen for gode innspill til denne teksten.

2 Espenes og Naastad (1999): «Luftforsvaret – et flerbruksverktøy for den kalde krigen?».

[V]i er beboere af en hyperboræisk Afkrog paa Kloden. Her skulde vi bo, sa var Himlens Vilje, som den fattige i sin afsidesliggende Hytte, småligen forsynede, men tilfredse med det lidet, nydende det i uforstyrret fred, uten at kjende de stores Vellyster, men også udelaktige i deres Kabaler, Splid og Kummer.³

Med utgangspunkt i Øisteins vektlegging av geografisens betydning for norsk sikkerhetspolitikk, vil jeg i denne artikkelen vise at Norges geografiske beliggenhet er en alternativ forklaringsmodell for utviklingen av Luftforsvaret under den kalde krigen. Geografien har i mange tilfeller hatt en direkte og avgjørende betydning for alt ifra baseutbygging, valg av våpensystemer, organisasjonsutvikling og bransjekultur.

Norge og geopolitikken

Norges geografiske plassering er et tidløst og konstant forhold som speiler hvordan Norge har forholdt seg til sine omgivelser og verden. Vi nordmenn lever i et langstrakt land med en lang kystlinje, store havområder og ressurser i havet og under havbunnen som har vært og er av betydning for Norge og andre aktører. Opplevelsen av Norges perifere geografiske posisjon, erfaringer fra første verdenskrig og nøytralitetspolitikken ble i tiden før andre verdenskrig benyttet som argumenter for at Norge ikke ville bli en krigsskueplass i en eventuelt kommende storkrig på kontinentet. Men 9. april 1940 brøt denne forestillingen. Norges geografiske posisjon var en sterkt medvirkende årsak til at landet ble trukket inn i krigen.

Angrepet på Norge skulle endelig begrave forestillingen om at geografisk plassering og avstand til «de krigførende parter» skulle skåne Norge fra stridigheter i Europa. Den 9. april var den siste naglen i kisten som begravde norske tanker om nøytralitet. Alle illusjoner om Norges perifere geografiske posisjon hadde nå opphørt. Landets geografiske posisjon skulle faktisk bli et aktivum, ikke bare for Norge, men i like stor grad for stormaktene og forsvarsalliansene under den kalde krigen.

Likevel har mange norske analytikere, inntil nokså nylig, fremhevet at Norge har vært sikkerhetspolitisk marginalisert som følge av Russlands svekkede posisjon. Geografisens betydning har vært svekket som følge av Russlands utvikling i årene etter den kalde krigens slutt. Men oppmerksomheten har igjen vært sterkt tiltagende i takt med økende russiske ambisjoner og aksjoner mot utvalgte randstater. På nytt har vår felles grense med Russland og ikke

3 Bjørge, Rian og Kaartvedt (1995): *Selvstendighet og Union*, 8.

minst de store luft- og havområdene i nord bidratt til å påvirke norsk luftmakt. Evnen til å overvåke og kontrollere både sjø- og luftterritorium har fått sin renessanse.

Geografisk posisjon og den kalde krigen

Norges fremste ressurs var landets strategiske viktige geografiske beliggenhet. Norsk territorium og nærområde var et potensielt overflygingsområde for bombefly og atomraketter fra begge sider.⁴

Norges beliggenhet er altså Norges viktigste strategiske ressurs. Etter at Norge ble medlem av NATO og alliert med USA, var ikke dette lenger vår ressurs alene, men også USAs og alliansens. Derav følger det en antagelse fra vestlig side om at Sovjetunionen også hadde en strategisk interesse av norsk territorium, eller deler av dette. Interessen, fra begge parter, var knyttet til tilgangen på å benytte norsk territorium for angrep, tidligvarsling av luftangrep og til forsvar. Norges plassering, herunder luft- og sjøterritorium, ga i en offensiv vestlig strategi også tilgang på potensielle mål i de vestlige deler av Sovjetunionen.

I den tidlige perioden av den kalde krigen var tilgangen til luftrommet over Norge viktig for den amerikanske atomvåpendoktrinen og de amerikanske bombeflyene. Atomvåpenbærende bombefly var i en periode det eneste middelet for å avskrekke sovjetisk aggresjon.⁵ For allierte jagerfly og jagerbombefly var tilgangen til baser på norsk jord vesentlig. Tilgangen på norske flybaser kompenserte for manglende rekkevidde. Likeledes var Norges geografiske posisjon av stor betydning for å kunne drive etterretning, overvåkning og i ytterste konsekvens varsle om et sovjetisk angrep – enten i luften og/eller på sjøen. Derfor ble Norges beliggenhet også et aktivum for NATO i forsvaret av territoriet. Bruken av luftrommet og tilgangen på baser ble ofte sett i sammenheng. Jeg skal begynne med de sistnevnte forhold.

Luftrommet – de maritime luftoperasjonene og konsekvensene

Øistein har mang en gang argumentert for at Norges fremste bidrag til NATO og USA under den kalde krigen var oppdragene som 333-skvadronen utførte.

4 Skogrand (2008): «Allianser i alliansen 1949–1989», 104.

5 Det er viktig å påpeke at de amerikanske bombeflyene ikke bare skulle avskrekke Sovjetunionen eller Warszawapakten fra å angripe. Bombeflyene hadde også en innvortes funksjon overfor allierte i NATO ved at de beroliget de ved sin tilstedeværelse. Heuser (2010): *The Evolution of Strategy, Thinking War from Antiquity to the Present*, 305.

Øistein vektla bidraget til de norske maritime flyene som ble benyttet til overvåkning og ikke minst til etterretningsinnsamling.⁶ Denne betydningen står i sterk kontrast til en skvadron som på starten av 1950-tallet sto i fare for å bli lagt ned, i et forsøk på å omgjøre forsvarsgrenen til et rendyrket jagerflyvåpen.⁷ Den sovjetiske maritime opprustningen på Kola og økt øvingsaktivitet førte til krav fra alliansen om intensivert overvåkning og etterretning. Således ble saneringsplanene lagt bort. Viktig for alliansen og Norge var også evnen til å kunne beskytte forsyningslinjene mellom USA og Europa i tilfelle en krig.

Trusselen som utbyggingen på Kola representerte, i tillegg til behovet for overvåkning, førte til at de maritime skvadronene flyttet sitt primære operasjonsområde nordover. Med byggingen og etableringen av flyplassen på Andøya på midten av 1950-tallet så representerte basen en nærhet til operasjonsområdet ikke bare for de norske Catalina-flyene, men også en mulighet for allierte maritime overvåkningsfly.⁸ Økt aktivitet på Kola medførte en økt tilstedeværelse av allierte maritime fly. Denne økte tilstedeværelsen utfordret norsk sikkerhetspolitikkens behov for ikke å provosere Sovjetunionen unødvendig, men samtidig kunne ivareta alliansens sikkerhetsbehov.

Håvard Klevberg har pekt på at «Neptune Journey» – den bilaterale avtalen om besøk av amerikanske maritime fly i den hensikt å overvåke sovjetisk maritim oppbygging ble utfordrende med tanke på å balansere alliansens behov opp mot Sovjetunionens mulige reaksjon.⁹ Norge hadde en begrenset evne til overvåkning på midten av 1950-tallet. Derfor tillot norske myndigheter at amerikanerne fikk operere i områdene og ha tilgang på flybaser. Her veide alliansens behov sterkest, i alle fall en tid. Men i 1959 ble det innført restriksjoner for allierte flygninger øst for 24. lengdegrad.¹⁰ Selv om restriksjonene var på plass så ble det gitt særskilt tillatelse for enkelte flygninger for allierte fly.

Nedskytningen av to amerikanske overvåkningsfly våren og sommeren 1960 skulle føre til sterke begrensninger på bruk av luftrommet i nærheten av Kola, både for nasjonale og allierte fly. Nedskytningen av overvåkningsflyet U-2 var i denne sammenhengen i særklasse hva gjaldt konsekvenser på flere områder.

Den 1. mai 1960 ble et amerikansk spionfly av typen U-2 skutt ned over

6 Poenget om 333 skvadronens betydning har også blitt fremført av Håvard Klevberg. Klevberg (2012): «Request Tango» 333 skvadron på ubåtjakt – Maritime luftoperasjoner i norsk sikkerhetspolitikk, 412.

7 Duvsete (2004): *Kalde krigere og Barmhjertige Samaritaner 1945–1990*, 317.

8 Klevberg (2012): 139 ff.

9 Ibid., 144.

10 Eriksen og Pharo (1997): *Kald krig og internasjonalisering 1949–1965*, 94–95.

Sovjetunionen. Det amerikanske rekognoseringsflyet var planlagt å lande på Bodø flystasjon etter gjennomført tokt. Bodø flystasjon hadde fungert som midlertidig base for flere tidligere rekognoseringsstokt. Det eksisterte ordninger der allierte rekognoseringsfly fikk, etter politisk og militær godkjenning, benytte norske flyplasser som utgangspunkt for rekognoseringsstokt mot Sovjetunionen.¹¹ Denne ordningen hadde tidligere blitt satt under press av Sovjetunionen. Det var heller ikke ukjent at U-2 fly opererte fra Bodø flystasjon før nedskytningen.¹² Allerede i januar 1959 hadde norske myndigheter mottatt en skarp note fra Sovjetunionen der de forlangte at Bodø ikke ble benyttet av allierte som utgangsbasis for etterretningstokt mot Sovjet.¹³ Hendelsen førte til en ytterligere innstramming i bruken av norsk territorium for allierte militære formål.¹⁴ Det ble midlertidig stans i rekognoseringsoppdrag med utgangspunkt fra norske flybaser, forbud mot flyging øst for 24. lengdegrad. Ikke bare gjaldt dette allierte rekognoseringsoppdrag, men også for norske maritime fly.¹⁵

I Luftforsvaret fikk hendelsen en rekke personlige konsekvenser i form av begrensede karrieremuligheter. På politisk hold førte U-2 affæren til rokeringer i regjeringen. Forholdet mellom Sovjetunionen og Norge nådde et bunnpunkt. Norges forhold til USA ble også anstrengt og førte til nye restriksjoner. Til slutt førte U-2 affæren til en kjøligere tilstand mellom de to supermaktene.

Norges nærhet til Sovjetunionen og bruken av norske flybaser bidro til å gjøre Norge til et geografisk brennpunkt. Her fikk individer på forskjellige nivåer kjenne på ubehagelighetene som følge av varmen som oppsto.

Klareringsbestemmelsene for allierte militære fly førte til økt beredskap og tilstedeværelse i nord for de norske maritime flyene.¹⁶ Her var det viktig for norske beslutningstakere å søke å gjeninnføre den «sikkerhetspolitiske balansegang» ovenfor alliansen og Sovjetunionen gjennom å signalisere økt nasjonal tilstedeværelse i nordområdene, i alle fall utad. Men de allierte flygninger fortsatte da Albatrossen ikke kunne ivareta alle oppgaver selv.¹⁷

Innføringen av P-3B Orion til erstatning for Albatrossen i 1969 førte til at

11 Moland og Riste (1997): *Strengt Hemmelig: Norsk Etterretningstjeneste 1945–1970*, 107.

12 Ibid., 109.

13 Eriksen og Pharo (1997): 211.

14 Reduksjon av amerikansk militært personell stasjonert på norsk jord tilhørende Loran-C sambands-systemet, nedleggelse av Strategic Air Command sine sambandsstasjoner ved Bodø og Gardermoen, samt at lytteposter mot Sovjetunionen skulle drives av norsk personell og kontroll. Likeledes ble restriksjonene på alliert militær aktivitet innskjerpet. Eriksen og Pharo (1997): 216; se også Moland og Riste (1997): 115–117.

15 Klevberg (2012): 151–152 og 155.

16 Ibid., 153. Andøya ble 333 skvadronens permanente flybase i 1963. Klevberg (2012): 198.

17 Ibid., 202.

Norge fikk tilgang til et maritimt fly som hadde kapasitet og kvalitet til å utføre en rekke forskjellige oppdrag.¹⁸ Sovjetiske strategiske ubåter endret operasjonsmønster som følge av økt rekkevidde på sine ballistiske missiler. Dette medførte at Barentshavet ble skvadronens primærområde.¹⁹ USA hadde en spesiell interesse i å få innsyn i sovjetisk aktivitet i norske nærområder. Skvadronen hadde etter hvert et særlig ansvar for Barentshavet øst for 24. lengdegrad for å kunne gi tidligvarsling og innsamling av etterretning. Man kan hevde at det ble en «arbeidsdeling» mellom 333-skvadronen og alliansens maritime flykapasiteter i den senere delen av den kalde krigen. Operasjonsmønsteret og tilstedeværelsen til de norske maritime patruljeflyene skapte forutsigbarhet og bidro til stabilitet i et område som hadde potensial til å bli et geografisk brennpunkt. 333-skvadronens bidrag til alliansen gjennom nærmest daglige flytokt, fremsto som konfliktdepende og beroligende, og var dermed et svært viktig bidrag for Norge.

Etableringen av et integrert luftforsvarssystem

Etableringen av NATOs integrerte luftforsvarssystem i Norge viser tydelig sammenhenger mellom Norges geografiske posisjon og utbygging, organisering og anvendelse av deler av Luftforsvarets avdelinger.²⁰ I 1963 ble nasjonal kontroll over deler av Luftforsvarets fly, luftvern og kontroll- og varslingsystemer overført til NATO i fredstid.²¹

Opprettelsen av NATOs luftforsvarssystem kom som en følge av den opplevde sovjetiske lufttrusselen, medlemslandenes manglende evne til å forsvare luftrommet, forvirrende kommandoforhold blant medlemslandene og den teknologiske utviklingen innen luftmakten.

Trusselen var de nyutviklede, langtrekkende sovjetiske bombeflyene; Tu-95 «Bear» og Mya-4 «Bison» som hadde rekkevidde for å nå mål på det nordamerikanske kontinentet.²² De sovjetiske bombeflyene måtte krysse luftrommet over Norge eller i umiddelbar nærhet for å ramme sine mål. Dette gjorde at Norge ble et viktig ledd i forsvaret av alliansens luftrom.

18 Innføringen av P-3b medførte blant annet en større evne til ubåtjakt.

19 Klevberg (2012): 266.

20 Denne delen av teksten er basert på Sanderød (2012): «Nordatlantisk integrasjon. En analyse av kommandooverføring av deler av Luftforsvaret i 1963.»

21 Luftforsvarets arkiv LKSK: 14 11.02.101: *Melding fra FST til LOK og ØKN*, 29.11.1963. 1. desember 1963 ble fastsettelsesdatoen for kommandooverføringen av norske kommandoled, installasjoner og styrker av Luftforsvaret til det allierte luftforsvarssystemet og av LK' sjefene til sjefen for Nordkommandoen.

22 Skogrand og Tønnes (2001): *Fryktens likevekt*, 25.

Alliansens tiltak for å kontre denne trusselen hadde både en offensiv og en defensiv tilnærming. Den offensive tilnærmingen innebar at USA og NATO hadde stående flystyrker som kunne angripe sovjetiske flybaser med atomvåpen, i den hensikt å eliminere den sovjetiske atomtrusselen fra luften i en tidlig fase av krigen. Her var tilgangen på luftrummet over Norge av stor betydning for de offensive luftoperasjonene.

Den defensive tilnærmingen, altså luftforsvarssystemet, besto i å forsvare NATOs luftterritorium. Dette forsvaret besto av radarer for tidligvarsling, jagerfly og luftvern. Luftforsvarssystemet mot sovjetiske bombefly med atomvåpen var et ledd i det defensive konseptet.

Tidlig på 1950-tallet hadde flere NATO-rapporter pekt på store svakheter i medlemslandenes evne til forsvar av luftrummet.²³ Det ble pekt på at det var uhensiktsmessig med 13 forskjellige luftforsvar i NATO, derav også forvirrende kommandoforhold.²⁴ I tillegg til den nevnte trusselen så ble det pekt på at den våpenteknologiske utviklingen tvang frem endrede kommandoforhold. Økt flyhastighet og innføring av nye våpensystemer (på sovjetisk side) hadde sterkt redusert varslingstiden før et eventuelt angrep. Et nasjonalt luftforsvarssystem med nasjonale kommandolinjer ble derfor ansett som særdeles utilfredsstillende også i fredstid. NATO ønsket at medlemslandene skulle overgi denne myndigheten til alliert kommando allerede i fredstid. Et felles luftforsvarssystem ville blant annet redusere varslingstiden, samtidig som felles prosedyrer og taktikker ville øke luftforsvarets effektivitet. Derneft ble det pekt på at usikkerhet og uklarhet ved selve den militære kommandomyndighet ville være avklart i fredstid og ikke i en overgangsfase mellom fred og krig.²⁵ Norge hadde vedtatt at kommandomyndighet over Luftforsvarets stridsmidler i krigstid skulle bli avgitt til SACEUR.

For NATO var det viktig å få tilgang til norsk (luft)territorium. En slik tilgang ville bidra til utbyggingen av en radarkjede som med nærhet til Sovjetunionen kunne gi tidligvarsel om et mulig flyangrep. Derneft ville et felles luftforsvarssystem effektivt kunne lede og koordinere et forsvar av europeisk luftrum, med

23 NATOs arkiv: IMS LOSTAN 612 *Review of NATO Air Defence*, 10.02.1954. Se også NATOs arkiv: IMS MC 39/4 *Report by the Standing Group to North Atlantic Military Committee on the military comments on the 1954 Annual review Report*, 02.12.1954; og NATOs arkiv: IMS MC 52 *Coordination among NATO Commands and between NATO Command forces and Forces retained under National Command*, 18.11.1954

24 Noen land hadde allerede i fredstid avgitt nasjonal kommando over sitt luftforsvar til NATO, mens andre ville overføre denne ved en eventuell krig. Noen land hadde beholdt nasjonal kommando over forsvar av eget luftrum både i fred og krig.

25 Stortingsforhandlinger 1962-1963 Del B: «Norsk deltagelse i opprettelsen av et felles luftforsvarssystem for den europeiske del av NATO-området», s. 2736.

jagerfly og luftvern. Ambisjonene var å redusere eller eliminere trusselen fra luften mot Norge, alliansen og Norges viktigste sikkerhetsgarantist USA.

Mats Berdal har pekt på at spesielt radarenes plassering i Norge var viktig for USAs nasjonale sikkerhetsinteresser for å kunne «contribute to our ability to provide early warning of possible air attack directed toward continental North America».²⁶ Berdal skriver videre at «this project and the case provides a very good indication of Norway's direct importance to the US above their link through NATO».²⁷

Hva ble så konsekvensene for Norge og Luftforsvaret? NATO bidro med hovedkvarter for å understøtte kommando-organisasjonen, utvikling og standardisering av konsepter på en rekke fagområder og ikke minst militært materiell.²⁸ Dernest bidro NATO – og i første rekke USA – med eksperter på ulike fagfelt som hjalp til med utviklingen, oppbyggingen og treningen av et felles luftforsvarssystem.²⁹ Økonomisk var også bidraget fra NATO og ikke minst USA betydelig. Uten dette økonomiske bidraget ville ikke Norge klart kostnadene knyttet til utbyggingen og etableringen av et slikt system.³⁰ I oppstarten var NATOs kostnadsramme for et felles luftforsvarssystem stipulert til 110 millioner pund sterling.³¹ Norges andel i forbindelse med utbyggingen av luftforsvarssystemet var på 2,37 prosent.³² Resten bidro USA og NATO villig med, fordi man hadde felles sikkerhetsinteresser i en slik investering.

Endringene for Luftforsvaret besto i at en rekke avdelinger 1. desember 1963 ble kommandomessig overført til SACUER i fredstid.³³ Følgende enheter ble kommandomessig overført: deler av luftoperasjonssentrene³⁴ lokalisert på Reitan og Holmenkollen, åtte kontroll- og varslingsstasjoner med tilhø-

26 Berdal (1997): *The United States, Norway and the Cold War, 1954–60*, 40.

27 Ibid.

28 Ibid., 38. Her peker Berdal på at Norge fikk en rekke radarer gjennom Mutual Defence Assistance Programme (MDAP). Kjetil Skogrand påpeker at spesielt Luftforsvaret var tilgodesett med materiell gjennom dette programmet. Blant annet fikk det norske Luftforsvaret tildelt en rekke jagerfly. Skogrand (2004): *Alliert i krig og fred*, 205–206 og 213.

29 Jensen (2006): *Kontroll- og varslingssystemets historie*, 64–65 se også Skogrand (2004): 215.

30 Luftforsvarets arkiv LKSK: 13.03.16 Notat fra LOK til FD, datert 12. Januar 1963 «NADGE planen».

31 Riksarkivet: FD Hemmelig arkiv Boks 254 mappe 854.10: Notat fra FD til Norges delegasjon til NATO «Nadge og Luftforsvaret», 25.06.1963.

32 Riksarkivet: FD Hemmelig arkiv Boks 254 mappe 854.10: Notat datert 22.04.1963.

33 Luftforsvarets arkiv LKSK: 13.03.19: Notat fra Forsvarsstaben til FD, «Integrering av luftforsvar i NATO-Europa», 13.06.1963.

34 Et luftoperasjonssenter besto av tre mindre operasjonssentre. Kun det operasjonssentret – Air Defence Operations Centre (ADOC) – som hadde som oppgave å lede forsvaret av luftrummet ble avgitt til SACEUR. De to andre var under nasjonal kommandomyndighet i fredstid. Luftforsvarets arkiv LKSK: 13.03.25: Notat fra LOK til Forsvarsstaben, «Integreringen av Luftforsvaret i NATO-Europa», 07.10.1963.

rende radarer fra Honningsvåg i nord til Mågerø i sør,³⁵ to jagerflyskvadroner på ca. 40 jagerfly (332- og 334-skvadron) samt en bataljon med Nike rakettluftvern.³⁶ Dette var de direkte endringene i form av kommandomyndighet over avdelinger, kapasiteter og personell.

Det er også mulig å peke på en indirekte endring som denne kommando-overføringen bidro til; en kulturell endring.³⁷ Spesielt gjaldt dette bransjene kontroll og varsling og de delene av luftvernet som opererte Nike.³⁸ Personell ble beordret til å tjenestegjøre i ulike staber i NATO på forskjellige nivåer i kommandokjeden. Operative gjøremål ble planlagt og koordinert mellom de ulike avdelingene i Norge og NATOs operative kommandostruktur. Taktikker, prosedyrer og terminologi ble standardisert med engelsk som språk. Dette bidro over tid til å påvirke kulturen i bransjen som tidligere hadde vært skjermet for amerikaniseringen av Luftforsvaret, nå ble de litt mer «natofisert».

Tilgangen til å benytte luftrommet over og i nærheten av Norge var av strategisk interesse. Ikke bare for å dekke Norges eget sikkerhetsbehov. For alliansen ga Norges geografiske plassering til Sovjetunionen en forsterket mulighet for tidlig varsling og forsvar av alliansens territorium. For USA, som den mektigste makt i alliansen, var det en eksplisitt egennytte ved at landet var mål for store deler av den sovjetiske bombeflyflåten. Norges geografiske beliggenhet og luftrom ble en maktressurs.

«Tette hullet i luften» – anskaffelsen av luftvernsystemet NIKE

Norges posisjon og dermed også luftrommet over Norge og tilstøtende områder, påvirket hvilke kapasiteter Luftforsvaret anskaffet. Anskaffelsen av luftvernsystemet av NIKE var noe ledelsen i forsvarsgrenen ikke prioriterte og muligens ikke ønsket. Når NIKE først ble anskaffet bidro luftvernsystemets kjernefysiske kapasitet til å utfordre norsk politikk på området og innenrikspolitisk splid.

35 Her er det verdt å merke seg at radarstasjonen på Vardø forble under nasjonal kommandomyndighet. For utdyping, se Sanderød (2012).

36 Luftforsvarets arkiv LKSK: 13.03.19: Notat fra Forsvarsstaben til FD «Integrering av luftforsvar i NATO-Europa», 13.06.1963.

37 Svein Duvsete har beskrevet årene 1950- og 1960-tallet for Luftforsvaret som: «Vi som elsket USA». Som en følge av den amerikanske våpenhjelpen fikk Luftforsvaret blant annet tilført store mengder amerikanske jagerfly. Samtidig ble Luftforsvaret «amerikanisert» som følge av amerikanske instruktører, rådgivere, prosedyrer og terminologi. Duvsete (2004): 177.

38 De av personellet som opererte Nike Hercules hadde fått trening av amerikanske instruktører. Manualer og prosedyrer var også amerikanske. Operativt og kommandomessig betydde kommandooverføringen imidlertid en kulturell dreining.

En sentral del av de defensive forsvarstiltakene for å avskrekke og hindre sovjetiske luftangrep var luftvern, nærmere bestemt rakettluftvern. Trusselen var som tidligere påpekt de langtrekkende sovjetiske bombe-flyene som kunne bære atomvåpen. På samme måte som radarkjeden som strakte seg fra Nordkapp i nord til Tyrkia i sør i den hensikt å gi varsel om flyangrep, ønsket NATO en forsvarslinje av rakettluftvern, en luftvernbarriere.³⁹ NATO fremmet også en økt satsing på rakettluftvern fremfor jagerfly i luftforsvarsrollen i perioden 1957–1964.⁴⁰ Ambisjonen til NATO ved å etablere en «luftvernbarriere» var å «nekte» sovjetiske bombe-fly å benytte luftrommet.⁴¹ Det luftvernet Norge hadde var kanonluftvern som hadde begrenset rekkevidde både i utstrekning og i høyde. De sovjetiske bombe-flyene kunne enkelt fly «over» det norske luftvernet. Norsk luftrom utgjorde derfor en åpning i luftvernbarrieren, «hullet» måtte tettes.

Sjefen for Flyvåpnet, generalløytnant Birger Motzfeldt, gikk imidlertid inn for en fortsatt satsing på jagerfly til luftforsvar av luftrommet.⁴² Norge var et langstrakt land med et terreng som vanskeliggjorde en effektiv utnyttelse av fordelen med et rakettluftvern, spesielt NIKE. NIKE var ikke et mobilt luftvernsystem (slik som dagens NASAMS-system). NIKE var et langtrekkende system, både i utstrekning og i høyde, egnet kun til områdeforsvar.⁴³ Det var også slik systemet var tenkt anvendt. I tillegg så kunne selve raketten bære både konvensjonell- og atomammunisjon. Luftvernsystemet var mest effektivt med atomammunisjon fordi man da ikke krevde direkte treff, men kunne skyte ned en hel flyformasjon. Motzfeldt poengterte at Norges geografi og topografi talte for at jagerflyet, med sine kjerneegenskaper høyde, hastighet og rekkevidde, var en bedre og viktigere kapasitet for forsvaret av luftrommet. Denne begrunnelsen godtok NATO, men med et forbehold.⁴⁴

I forsvaret av Sentral-Europa så eksisterte det et hull i luftvernbarrieren mellom Norge og Danmark. Dette muliggjorde at sovjetiske fly kunne utnytte «hullet» i flanken og ramme mål som lå i Sentral-Europa. Spesielt var NATO bekymret for flybasene i Storbritannia der de amerikanske bombe-flyene var

39 Skogrand og Tamnes (2001): 234.

40 Duvsete (2004): 163.

41 Deler av dette tankesettet kan man i dag finne igjen konseptet Anti-Access and Area Denial (A2/AD).

42 Ibid.

43 NIKE Ajax hadde en rekkevidde på 50 km og kunne nå en høyde på 60 000 fot med et konvensjonelt stridshode. NIKE Hercules hadde en rekkevidde på 150 km og kunne nå en høyde på 100 000 fot og kunne utrustes både med et konvensjonelt og kjernefysisk stridshode. Skogrand og Tamnes (2001): 234. Norge fikk først blanding av NIKE Ajax og Hercules, men i 1968 ble systemet oppgradert omfattet kun NIKE Hercules. Skogrand og Tamnes (2001): 237.

44 Duvsete (2004): 163.

stasjonert. Det var dette forbeholdet – å tette «hullet» – som NATO fremmet overfor Norge.

Pål Christiansen referer i sin hovedoppgave ved Luftkrigsskolen til et intervju med generaløyntant Wilhelm Mohr, der Mohr uttaler at:

NIKE ikke ble brakt til landet [Norge] for våre nasjonale interesser skyld, men fordi NIKE i Norge skulle være det nordligste ankerpunktet i en SAM (Surface to Air Missile) – forsvarslinje som strakte seg fra Sør-Norge, gjennom Danmark og Tyskland ned til Italia.⁴⁵

Denne uttalelsen knytter seg nok til diskusjonen rundt plassering. Valget falt etter hvert på Oslo-området. Dermed kunne NIKE ikke bare dekke alliansenes interesser, men også nasjonale interesser. Et forsvar av det sentrale norske befolkningssenteret, Oslo-området, hadde et tydelig innenrikspolitisk motiv. Motivet om selvforsvar kunne også tjene til å berolige sovjetiske myndigheter.⁴⁶ «Hullet» var nå tettet.

Anskaffelsen av NIKE påvirket Flyvåpnet og senere Luftforsvarets organisasjon. Få år etter etableringen i 1962, kom spørsmålet opp om oppgradering og modernisering av systemet til «Improved NIKE Hercules system». Dette medførte større driftskostnader for Luftforsvaret som ikke ble dekket gjennom våpenhjelpen. Luftforsvaret ville legge ned NIKE-bataljonen. Luftforsvaret argumenterte med at man i NATO nå la mer vekt på begrensede konflikter – her var nok innflytelsen fra den amerikanske doktrinen om fleksibel respons et bakteppe. I tillegg gjorde Luftforsvaret et poeng ut av at et angrep mot Oslo ikke lenger var sannsynlig.⁴⁷

I 1953 ble luftvernartilleriet organisatorisk overført fra Luftforsvaret til Hæren,⁴⁸ men allerede i 1957 ble våpenet tilbakeført til Luftforsvaret. Striden dette medførte mellom luftvernbransjen og forsvarsgrenens flygende deler har Svein Duvsete benevnt «borgerkrig».⁴⁹ Selv om denne «borgerkrigen» i stort var knyttet til kompetanse og karrierestillinger i forsvarsgrenen, så var nok ikke forslaget om nedleggelse noe som førte partene tettere sammen. Anskaffelsen og opprettelsen av NIKE-bataljonen og deretter trusselen om nedleggelse kort tid etter, var et av flere stridstema som kom til å prege forholdet mellom luftvernartilleriet og Luftforsvarets ledelse fremover.⁵⁰

45 Christiansen (1994): «Innføringen av NIKE i Luftforsvaret», 15.

46 Skogrand og Tamnes (2001): 236.

47 Duvsete (2004): 164.

48 Dette var også årsaken til at Luftforsvaret offisielt ble benevnt som Flyvåpnet i denne perioden.

49 Ibid., 368.

50 For en mer inngående diskusjon rundt striden mellom luftvernartilleristene og Luftforsvarets ledelse så henvises leseren til Sanderød (2017): 88-92. Se også forordet til boken *NIKE-bataljonen* –

NIKE Hercules kunne som nevnt utstyres med atomammunisjon. Stasjonering og plassering av atomvåpnenes på norsk jord var et omstridt politisk tema i Norge. Fra militært hold så var man stort sett positiv til oppbevaring og bruken av atomvåpen i en krigssituasjon. Atomvåpen var et effektivt middel til avskrekking, men også et meget effektivt våpen i krig. Anskaffelsen av NIKE Hercules, som en av flere av Forsvarets mulige atomkapasiteter, bidro til at den norske regjeringen opplevde både press fra NATO for å godkjenne utplassering av atomvåpen i fredstid og ikke minst en innenrikspolitisk opposisjon som kjempet mot en slik utplassering.

I 1958 ønsket NATO at det planlagte NIKE-systemet til Norge skulle utstyres med atomammunisjon.⁵¹ Men dette ble ikke gjort. Det som derimot ble foretatt var at det ble klargjort for å ta imot og lagre atomladninger. Samtidig ble personell fra NIKE-bataljonen sendt på kurs som inneholdt kjernefysiske leksjoner.

NATO forventet at Norge var en lojal alliert og fulgte NATOs tilrådninger for å skape et effektivt forsvar av alliansens territorium. I regjeringen fikk ikke NATOs forslag om utplassering og lagring av atomvåpen på norsk jord i fredstid gjennomslag. Våren 1961 vedtok Stortinget at det ikke kom på tale å oppbevare atomvåpen på norsk jord i fredstid.⁵² Dette resulterte i det som i ettertid har blitt benevnt *fredsopsjonen* i norsk atompolitikk.⁵³ Vedtaket holdt imidlertid døren «på gløtt» hvis Norges sikkerhetspolitiske situasjon skulle forverre seg. Forsvarets ledelse argumenterte for NATOs standpunkt i dette spørsmålet.⁵⁴ For NIKE betydde dette at man kunne tenkes å utruste våpensystemet med atomammunisjon i krigstid.

Skogrand og Tømnes har pekt på at det var lite sannsynlig at selv om muligheten var der for å utstyre rakettene med atomammunisjon, så var neppe evnen og viljen til stede hos det norske personellet for å benytte seg av denne kapasiteten.⁵⁵ Likevel var potensialet som NIKE Hercules representerte, sammen med de andre av Luftforsvarets potensielle atomkapasiteter, forhold som måtte håndteres med kløkt både overfor NATO og ikke minst den innenrikspolitiske opposisjonen.

Man tilfredsstilte NATOs behov for å tette «hullet» ved innfasingen av

de første 25 årene. Her trekkes forsøkene på nedleggelse frem, men også argumentene imot nedleggelse. Thorheim (1985): *NIKE-bataljonen – de første 25 årene*, 5–6 og 8, samt 82–88.

⁵¹ Skogrand og Tømnes (2001): 236.

⁵² *Ibid.*, 273.

⁵³ *Ibid.*, 121.

⁵⁴ *Ibid.*, 133–134.

⁵⁵ *Ibid.*, 239.

NIKE. Luftforsvaret fremsto imidlertid som tilbakeholden og mindre motivert for denne kapasiteten. Men NIKE-bataljonen ble ikke nedlagt før i 1991, luftvernartilleristene var seiglivet!

Basetilgangen

I will assert that it is the Norwegian airfields which are – or ought to be – of greatest concern. I suggest the following syllogism: who controls the Norwegian Sea depends on who controls the North Norwegian airfields: who controls those airfields depends on who gets there first: and who gets there first depends on who controls the Norwegian Sea.⁵⁶

Sitatet har et maritimt utgangspunkt knyttet til kontroll av Norskehavet og fremhever betydningen av flybasene på (nord)norsk jord. Tilgangen til flybaser på norsk jord var for alliansen av svært stor betydning under den kalde krigen. Samtidig var flybasene viktige for Norge. Flybasene skulle klargjøres for mottak av allierte (fly)styrker for å unngå feilene lært av 9. april 1940. Flybasene kunne både bidra i kampen om kontrollen over Norskehavet og hindre muligheten for et utbrudd i Atlanterhavet fra den sovjetiske marine, samt i forsvar av norsk territorium og i et angrep på sovjetisk.

Viktigst var det for Norge og alliansen å ha kontroll i luftrommet. Det var kontrollen i luftrommet som var fundamentet for å få forsterkninger, sikre kontroll på sjøen og på landjorden og derigjennom også kunne bidra til offensive operasjoner i en eventuell krig mot Sovjetunionen.

Å benytte seg av norsk territorium til militære baser av en utenlandsk stat eller allianse var ingen ny problemstilling for norske myndigheter. Luftforsvarsutredning fra 1937⁵⁷ presenterte en rekke scenarioer for hva som kunne vikle Norge inn i «stormaktenes spill». Et av disse scenarioene var at kysten og kystbyene i Sørvest-Norge kunne bli okkupert og bli benyttet som baser – i utgangspunkt flåtebaser – i den hensikt å kontrollere Nordsjøen og utfarten til Atlanterhavet. En slik okkupasjon av en del av norskekysten ville også nekte en eventuell motstander den samme tilgangen. En slik begrenset geografisk okkupasjon av denne typen fant som kjent ikke sted, våren 1940 ble isteden en fullstendig okkupasjon en realitet.

Betydningen og koblingen mellom Norges geografiske posisjon og baser på norsk jord kan også illustreres med Sovjetunionen reaksjon overfor Norge før

⁵⁶Jonathan Alford's uttalelse gjengitt i Dyndal (2015): «The northern flank and high north scenarios of the Cold War», 93.

⁵⁷ St.meld. nr. 38 (1937) *Om organisasjon av luftforsvaret*.

landets inntreden i NATO. Sovjetunionen var bekymret for at norsk territorium kunne bli benyttet som NATO-baser ved et angrep østover. Reaksjonen fra Sovjetunionens side kunne tolkes som et forsøk på å begrense handlingsrommet for norske myndigheter og derigjennom legge bindinger på forholdet til NATO.⁵⁸ Tilsvaret – baseerklæringen – uttrykket at Norge ikke ville ha baser med fremmede lands militære styrker på norsk territorium så lenge Norge ikke var angrepet eller ble utsatt for trusler for angrep.⁵⁹ Det er grunn til å tro at USA, Sovjetunionen og Norge før inntreden i NATO var klar over den politiske og militære «sprengkraften» bruken av (fly)baser på norsk jord potensielt kunne bety.

Forespørselene om å benytte norske flybaser, midlertidig og permanent, har variert med hvordan Norges geostrategiske posisjon og betydning har passet inn i NATOs skiftende fokus fra det sydlige Skandinavia og til det «høye nord».⁶⁰

Første gang forespørselen fra USA om tilgang til norske flybaser dukket opp var kort tid etter fredsslutningen etter andre verdenskrig. Motivet var å kontrollere Tyskland.⁶¹ Dette ble imidlertid aldri satt ut i livet, grunnet frykten for sovjetiske mulige motkrav om baser.⁶²

Den direkte overflygingsruten og nærheten til Sovjetunionen, gjorde Norges flybaser attraktive som baser for spesielt amerikanske bombefly. Som en følge av den stadig tilspissede situasjonen mellom Sovjetunionen og USA kort tid etter avslutningen av andre verdenskrig, mottok man forespørsler om å benytte norske flyplasser som fremskutte baser. Disse planene fra Strategic Air Command (SAC) var del av et større konsept, *stepping stones*.⁶³

Sola og Gardermoen ble de to første flyplassene som SAC var interessert i å

58 Sven G. Holstmark skriver følgende: «I årene som fulgte [etter norsk inntreden i Atlanterhavspakten] var Sovjetunionens politikk overfor Norge først og fremst innrettet på å legge hindringer i veien for Norges videre integrasjon i vestlige politiske og militære strukturer. Det var nå forsvaret av status quo, og ikke en endring av status i sovjetisk favør, som ble ledetråden for sovjetisk politikk overfor Norge.» Holstmark (1999): «Norge og Sovjetunionen – bilaterisering og fellesstyre».

59 I 1951 presiserte forsvarsminister Jens Christian Hauge baseerklæringen som blant annet åpnet for kortvarige besøk av allierte fly- og flåtestyrker, samt utbygging av militære anlegg for å legge til rette for alliert forsvar av landet. Eriksen og Pharo (1997): 96.

60 Deler av ordlyden er her «lånt» fra artikkeloverskriften: *NATO-etterretningens skiftende fokus – fra det sydlige Skandinavia til det «høye nord» på slutten av 1950-tallet*, forfattet av Øistein Espenes og Gjert Lage Dyndal.

61 Skogrand og Tammes (2001): 76.

62 Kanskje var det frykten for den sovjetiske utenriksminister Molotovs krav vedrørende Svalbard, fremmet i forbindelse med utenriksminister Trygve Lies besøk i Moskva i 1944, som lurte i bakhodet til den norske regjeringen?

63 SAC hadde et behov for å bygge ut et nettverk av flybaser som muliggjorde at deres bombefly, med manglende rekkevidde, kunne nå mål i Sovjetunionen.

forhandle frem en avtale om bruk av i tilfelle krig.⁶⁴ Partene kom til enighet om bruken av de to basene, både for bombefly, jagerfly til eskorte og rekognoseringsfly. Det var ikke snakk om stasjonering av fly, men avtalen medførte stasjonering av amerikansk personell i fredstid. Avtalen med SAC bød på potensielle konstitusjonelle utfordringer, da en mulig tolkning av Grunnloven kunne kreve at Stortinget skulle gi samtykke til en slik avtale. Dette ville medføre fare for offentliggjørelse av avtalen, noe regjeringen ville unngå.⁶⁵ Vurderinger ble foretatt, og saken ble forelagt den utvidede utenrikskomiteen, dog ikke uten debatt. På den måte slapp regjeringen offentliggjøringen av avtalen. Her ble Norges forhold til USA og «forpliktelsene» til SAC ivaretatt. Det var muligens det viktigste i 1952 da krigen i Korea raste som verst og det nasjonale trusselbildet var forhøyet.

Betydningen av strategiske bombefly ble endret nesten over natten den 4. oktober 1957 med satellitten Sputniks bane rundt jorda. Nå kunne interkontinentale raketter levere atomvåpen. Norge var ikke like interessant for SAC. Teknologiutviklingen hadde i denne sammenheng gjort Norges geostrategiske posisjon mindre relevant.

Samtidig endret USAs og NATOs fokus seg stadig nordover mot de økte utbyggingene og aktiviteten fra de sovjetiske basene på Kola. Som berørt tidligere i denne teksten ble det nå viktig for alliansen å skaffe seg tilgang på flybaser som kunne overvåke og skaffe etterretning om sovjetisk militær aktivitet. Supreme Allied Commander Atlantic (SACLANT) hadde også behov for å benytte norske flyplasser, spesielt i Nord-Norge, for å forsvare forsyningslinjene. De direkte erfaringene fra konvoitrafikken mellom USA og Storbritannia under andre verdenskrig hadde tydeliggjort Europas sårbarhet og forsyningsavhengighet. Flybasene på norsk jord skulle understøtte SACLANT for å dekke tre forhold.⁶⁶ Som pekt på var det viktig å kunne overvåke havområdene der de sovjetiske maritime styrkene opererte. Dernest hadde man i en krigssituasjon behov for å kunne uskadeliggjøre sovjetiske ubåter i havområdene mellom Grønland, Island og Storbritannia – bedre kjent som GIUK-gapet. Til slutt var tilgangen på norske flybaser viktig med tanke på offensive operasjoner mot marineanleggene på Kola.

Hånd i hånd med den økte forespørselen om tilgang på baser i Norge så representerte 1950- og 1960 tallet en voldsom utbygging av baser og infrastruktur for Luftforsvaret. Utbyggingen av flybasene i Norge var et av allian-

⁶⁴ Skogrand og Tønnes (2001): 80. Se også s. 80–86 som beskriver forholdet i mer detalj.

⁶⁵ Ibid., 84.

⁶⁶ Klevberg (2012): 142.

sens store satsingsområder gjennom infrastrukturprogrammet under den første delen av den kalde krigen.⁶⁷ Nærheten til operasjonsområdet og muligheten for å kompensere for en av luftmaktens svake sider, nemlig manglende rekkevidde, gjorde utbygging av baser svært aktuelt.

Utbyggingen ble iverksatt for å understøtte tre roller og funksjoner innen luftmakten. Den første rollen og den mest betydningsfulle i de første årene var strategiske operasjoner (i betydningen amerikanske bombefly). Derneft så var det behovet for å understøtte eskorte-flyene som bombeflyene hadde med seg på de offensive oppdragene mot Sovjet. Og den tredje rollen var det økende behovet for overvåkning og etterretning.

Tidlig i perioden var det utbygging av flyplassene i Sør-Norge som ble prioritert. Årsaken til dette var knyttet til NATOs konsentrasjon om Østersjøområdet som en mulig angrepsakse både for allierte og sovjetiske flystyrker. Senere med økt aktivitet på Kola og økt oppbygging av den sovjetiske marine og de strategiske ubåtenes baser på Kola, så flyttet også NATOs blikk seg lengre nord. Da kom en økt utbygging av flyplasser i Nord-Norge, som Bodø, Andøya og Banak.

Det var ikke alltid at utbygging av flyplassene ble fremmet av rene nasjonale behov. Her er nok flyplassen på Andøya et eksempel på en vedvarende debatt som har vart helt frem til våre dager. En omstridt flybase som har forårsaket mange «grå hår» hos mang en stabsoffiser og sjef for Luftforsvaret. Andøya ble bygget i 1955. Ifølge Håvard Klevberg så var det ingen interesse fra nasjonalt hold for å etablere en flyplass på Andenes.⁶⁸ Interessen og behovet ble fremmet av alliansen, nærmere bestemt av SACLANT. Paradoksalt nok endte altså Andøya – med overvåkningsflyene fra 333-skvadronen – opp med å bli sett på som et av det norske forsvarets største aktivum under den kalde krigen.

Flyplassen på Andenes har (muligens) fått redusert betydning som følge av utbyggingen av Evenes. Trolig er det i 2020 som det var på 1950-tallet. Alliansens behov kan redde fortsatt drift og bruk av denne omstridte flybasen. De alliertes tilgang på baser på norsk jord har både vært en glede og en sorg for Luftforsvaret og for Norge – både under og etter den kalde krigen.

Konklusjon

Dersom Norges geografiske plassering ikke er tilfeldig, er den heller ikke en konsekvens av rasjonelle politiske beslutninger. Som Øistein Espenes har

⁶⁷ Vengstad (2006): «Fleksibilitet, slagkraft og overlevelsessevne. Luftforsvaret og Natos infrastrukturprogram 1950–1957».

⁶⁸ Klevberg (2012): 142.

påpekt gjennom en årrekke så er geografien helt sentral for å forstå Norges sikkerhetspolitiske utfordringer og kanskje også løsninger. Som jeg har vist i denne teksten er Luftforsvarets utvikling under den kalde krigen i så måte et illustrerende eksempel.

Geografiens betydning er åpenbar i Norges nærhet til Sovjetunionen og Russland. Man kjenner til at norske maritime luftoperasjoner og utbyggingen av Andøya flystasjon ble viktig for den sikkerhetspolitiske relasjonen mellom Norge og USA gjennom den kalde krigen – og er det fortsatt i dag. U2-hendelsen fikk konsekvenser i form av geografiske begrensninger for nasjonal og alliert øvingsaktivitet øst for 24. lengdegrad.

Geografien medførte også betydelig økonomiske bidrag fra NATO og USA i utbyggingen og opptreningen av store deler av Luftforsvaret. Dette fikk igjen konsekvenser for store deler av organisasjonsutviklingen i Luftforsvaret. Inn-treden i NATOs integrerte luftforsvarssystem førte til organisasjonsmessige endringer i Luftforsvaret i fredstid.

Norges geografiske posisjon gjorde at Norge nærmest ble påtvunget å anskaffe strategiske luftvernsystemer, til tross for at Luftforsvaret selv ikke ønsket det. Over tid medførte dette strengere prioriteringer innenfor Luftforsvarets budsjetter.

Norges beliggenhet og NATOs geografiske fokusområder på 1950- og 1960-tallet medførte utbygging av flybaser i ulike deler av landet. Utbyggingen av baser skjedde i en takt og på geografiske steder som først og fremst var tuftet på allierte og amerikanske militære geostrategiske behov og ikke på tydelig definerte norske interesser.

Disse forholdene gjør at man ikke så enkelt kan hevde at Luftforsvaret har hatt en tilfeldig utvikling. De viser imidlertid at geografien har spilt en betydelig rolle for hvordan Luftforsvaret har utviklet seg som forsvarsgren frem til der de er i dag. Kanskje er det til og med mulig å hevde at politiske valg og beslutninger som gjaldt Luftforsvarets utvikling er fattet med utgangspunkt i geografisk plassering?

I sum har geografien påvirket og formet Luftforsvaret slik vi kjenner det i dag. For å vende tilbake til Nicolai Wergelands ord fra innledningen, så bor vi kanskje på en geografisk «Afkrog paa Kloden», men forestillingen om at vi skal kunne nyte vår geografiske «afsidesliggende» posisjon «i uforstyrret fred, uten at kjende de store Vellyster» eller være innblandet i stormaktenes «Kabaler, Splid og Kummer» har vist seg å være en illusjon. Norges geografi gir landet utfordringer, men også muligheter. Luftforsvarets utvikling kan leses som et uttrykk for det.

Luftforsvaret i kald krig

Av Dag Inge Korstad

Kjære kadetter!

Dagens forelesning borer seg rett inn i kjernen av norsk sikkerhetspolitikk under den kalde krigen. Vi har foran oss et begrepspar som åpenbart har påvirket hele vårt samfunn, vårt Forsvar og Luftforsvaret i særdeleshet. Jeg snakker selvsagt om avskrekking og beroligelse. Beroligelse fordi vår geografiske posisjon og vår forhistorie ga oss muligheter, men også et forpliktende ansvar. Avskrekking fordi en ny verdensorden, billedliggjort av kjekke karer i T-skjorter som røykte Lucky Strike, virket forlokkende. Amerika så ut til å være alt vi ønsket å være, og det var aldri tvil om at Norge ville tilhøre Vesten! Vi var villige til å gå offensivt til verks for å beholde vår vestlige levemåte. Min forelesning i dag vil handle om dette sistnevnte; *avskrekking*, og som en naturlig forlengelse *hva hvis den ikke virket?* eller som dere kanskje har hørt; «if deterrence fails!». Vi skal ikke snakke om «avskrekking» som overordnet begrep, om dette er det skrevet hundrevis, ja kanskje sågar tusenvis av bøker – og her kan dere selvsagt få mange gode anbefalinger av meg slik at dere kan fylle de lange og kjedelige frikveldene deres med noe meningsfylt. I dag, kjære kadetter, skal vi se på avskrekking i praksis og i stor grad oppholde oss på det taktiske nivået. Dette er langt mer spennende, men er dessverre et forsømt og underkommunisert tema i Luftforsvaret i dag. Hvorfor og hvordan praktiserte Luftforsvaret «avskrekking» under den kalde krigen? Hvilke planer hadde Luftforsvaret og hvordan trente vi? Og sist, men ikke minst, hva ville vært konsekvensen av «if deterrence fails»?¹

Fra strategisk overblikk til et taktisk nivå

Avskrekking må oppfattes som troverdig for å ha effekt. USA og NATO var avhengig av et stort antall moderne fly, gode basekomplekser og god treningsstandard på piloter og bakkemannskaper for å bli tatt på alvor. Samtidig hadde avskrekkingen en bakside: Sovjet oppfattet trolig opprustningen som en trussel, noe som ga grobunn og næring til rustningskappløpet.²

Et annet dilemma var at USA og NATO var avhengige av at planene i noen

1 Introduksjonen er ikke et sitat hentet fra Øistein Espenes, men er min egen erindring av oppstarten av en dobbelttime i faget «Norsk sikkerhetspolitikk» mot slutten av 1990-tallet. For ytterligere forklaring, se epilog.

2 Jarvis (1978): «Cooperation under the security dilemma.»

grad var kjente og forutsigbare. Hvis planene ble holdt totalt hemmelig og ukjente for Sovjet, ville planene heller ikke kunne påvirke sovjetisk adferd. Samtidig måtte man passe på at planene ikke ble så godt kjent at det var mulig for Sovjet å kontre dem med egne mottrekk. I praksis betydde dette at USA og NATOs offensive planer trolig var delvis kjent på politisk nivå, men underlagt strengt hemmelighold på et taktisk nivå.

I begynnelsen av den kalde krigen hadde USA og NATO et kjernefysisk overtak, og hadde planer om å benytte atomvåpen mot mål inne i østblokken.³ Sovjetiske forberedelser eller faktiske angrep ville bety at østeuropeiske byer, knutepunkter og baser ble utsatt for atomangrep innen kort tid. Norske jagerbombefly hadde rollen som «spydspiss» i et gjengjeldelsesangrep mot Sovjet. Luftforsvaret ble designet som en taktisk flystyrke og gitt offensive planer til støtte for et amerikansk, strategisk angrep. Disse planene kom aldri på noe tidspunkt til utførelse, men norske rekognoseringsfly gjennomførte «skråfoto-grafering» inn over den sovjetiske grensen. I tillegg stod jagerbombefly og rekognoseringsfly beredskapsklare flere steder i landet.

De norske offensive bidragene og planene er ikke noe oppsiktsvekkende nytt, men er lite kjent for de fleste. På oppdrag fra Forsvarsdepartementet skrev Kjetil Skogrand og Rolf Tamnes i 2001 boken *Fryktens likevekt*.⁴ De ønsket «å skissere de sikkerhetspolitiske og strategiske rammene for den norske atompolitikken». Boken omtaler i flere sammenhenger Luftforsvarets offensive historie og SNOWCAT-operasjoner⁵ planlagt utført av det norske Luftforsvaret. I internasjonal sammenheng beskrives SNOWCAT-operasjoner, med norske jagerfly som konkret eksempel, i boken *Tactical Nuclear Weapons and NATO* fra 2012.⁶

SNOWCAT-begrepet

SNOWCATs opprinnelige betydning er «Support of Nuclear Operations with Conventional Attacks», som betyr konvensjonelle angrep i den hensikt å legge til rette for nukleære operasjoner. Definisjonen peker underforstått på skillet mellom «attack» og «strike», hvor «attack» beskriver angrep med taktiske jagerfly

3 Luftforsvarets arkiv LKSK: H/N 4773/60/HU/ET/015.2.1: «Den sentrale sjefsnemnds utredning: Betydningen av taktiske atomvåpen i det norske forsvar som et ledd i fellesforsvaret», O-stabssjefskomiteen mandag 22.08.1960, omtalte strategien som en «avvergesstrategi».

4 Skogrand og Tamnes (2001): *Fryktens likevekt*, 9–10.

5 Begrepsavklaring kommer under overskriften «Snowcat-begrepet». Hans Ole Sandnes omtalte SNOWCAT-operasjoner i et eget avsnitt i sin mastergrad «The 1970–74 Combat Aircraft Analysis» fra 2008. Sandnes (2008): *The 1970–74 Combat Aircraft Analysis*, 22.

6 Nichols, Stuart og McCausland (2012): *Tactical Nuclear Weapons and NATO*, 33.

og bruk av konvensjonelle våpen. «Strike» beskriver bruk av atomvåpen og kan omfatte både strategiske og taktiske angrep. I den tidlige fasen av den kalde krigen var strategisk bruk av atomvåpen en amerikansk kapasitet utøvet av Strategic Air Command (SAC), sammen med et lite britisk bidrag gjennom RAFs Bomber Command. Taktisk «strike» kunne gjennomføres av nasjoner som disponerte taktiske jagerbombefly, slik som flyene Norge hadde. I utgangspunktet kunne alle taktiske jagerbombefly benytte både konvensjonelle og nukleære våpen.

SNOWCAT er blitt en mytisk samlebetegnelse for norske offensive operasjoner. Det er flere feilslutninger knyttet til det. Først og fremst ser det ut til at betegnelsen SNOWCAT har oppstått etter at selve planene hadde trådt i kraft. Begrepet er dermed blitt en «sekkepost» som favner både alt og ingenting. Piloter og operatører som faktisk var en del av disse planene er ukjent med begrepet, og arkivsøk med begrepet er nytteløst.⁷ Piloter og operatører forteller om offensive planer med betegnelsen «(Tactical) Air Operation No.X» som trolig var overbygningen og med et tilhørende antall «pre-planned operations/targets». Ordren som gikk ut fra LKS/LKN til underlagte enheter var så enkel som; «Iverksett Air Operation No.X». Hvor X var et tall som varierte avhengig av hvilken geografisk landsdel operasjonen foregikk i.

En annen feilslutning som gjør SNOWCAT-begrepet enda mer uklart, er at det ser ut til å ha blitt benyttet om alle norske fly som skulle delta i angrepets «første bølge», uavhengig av våpenlast. Flyene i «første bølge» skulle angripe lik en sverm insekter, hvor motstanderen ikke skulle klare å skille mellom konvensjonelle og nukleære våpenbærere. Her skiller ikke SNOWCAT-begrepet mellom «strike» og «attack», men snarere mellom taktisk og strategiske fly – første og andre bølge. I NATOs planer var 331-skvadronen tiltenkt en «strike»-rolle, mens 336- og 338-skvadronen hadde en «attack»-rolle. Sett i lys av norsk atompolitikk var det et viktig poeng å skille mellom bruk av nukleære og konvensjonelle våpen, mens for våre allierte var dette skillet mindre viktig.

Til tross for at ingen synes å kjenne begrepet SNOWCAT, er det et faktum at det eksisterte en «plan SNOWCAT». I sitt brev til luftkommandøren/sjefen for Luftkommando Nord-Norge fra 1960, refererer generalmajor J. Waage til «plan SNOWCAT» i relasjon til 338-skvadronens overtagelse av 334-skvadronens konkrete krigsoppdrag.⁸ Brevet omtaler ikke planens innhold, annet enn at dette dreier seg om støtteoppdrag til Tactical Air Force North Norway

⁷ Begrepet kan sammenlignes med «Blitzkrieg» – et særdeles kjent uttrykk, men som først ble en samlebetegnelse i etterkant.

⁸ Forsvarets arkivtjeneste: LKN's H-312/60/314.1, 12/3-1960: Waage, J, generalmajor/sjef for Luftforsvarets stab: «338 Skvadron. Operativ Kontroll.»

Et av Luftforsvarets F-84G-fly.

(TAFNORNOR) med utgangspunkt i Bodø/Bardufoss, i tillegg til 338-skvadronens faste oppdrag for Third Air Force Task Force North (3 AFTFN) med utgangspunkt på Ørland.

Luftforsvaret – en taktisk flystyrke oppstår⁹

Forsvarets øverste organ på 1950-tallet – Den sentrale sjefsnemnd – diskuterte sammensetningen av Luftforsvaret på sitt møte 3. januar 1952. Norge hadde ikke økonomi til å anskaffe maritime fly på egen hånd uten at dette gikk på bekostning av de taktiske flyene. Sjefen for Luftforsvaret, general Lambrechts mente at «norske fly ikke hadde noe å gjøre på det åpne hav».¹⁰ NATOs «Capabilities Plan Allied Command Europe 1957» fra 1953–1954, estimerte at Norge skulle ha 216 fly fordelt på ti ulike skvadroner, i hovedsak jagerbombere og allværsjagere – med et lite element av rekognoseringsfly.¹¹

⁹ En taktisk flystyrke er i denne sammenheng ensbetydende med offensiv flystyrke. Jeg har likevel valgt å bruke beskrivelsen «taktisk flystyrke» siden dette er den betegnelsen som benyttes i de originale dokumentene.

¹⁰ Forsvarets arkivtjeneste: Forsvarsdepartementet 8. januar 1952, Sekretariatet Den Sentrale Sjefsnemnd: «Referat fra møte i den Sentrale Sjefsnemnd i Forsvarsdepartementet torsdag 3. januar 1952 kl 1000.»

¹¹ NATOs arkiv: «CAPABILITIES PLAN ALLIED COMMAND EUROPE 1957 (STANDING GROUP MODIFIED)», 10.09.1954, 223.

Via våpenhjelp-programmet fikk Norge på første halvdel av 1950-tallet tilført 200 jagerbombefly av typen F-84G (Thunderjet), en flytype med offensive kapasiteter. Disse flyene ble fordelt på en rekke ulike skvadroner, geografisk spredd over hele landet.

Mot slutten av 1950-tallet og utover på 1960-tallet ble disse flyene erstattet av 180 jagerfly F-86 i to ulike utgaver. F-86F var den offensive utgaven, og av disse mottok Luftforsvaret ca. 75 fly.¹² De offensive planene gikk nå fra å omfatte alle jagerflyskvadroner til å konsentrere seg om 336-skvadronen ved Rygge, 338-skvadronen på Ørland og 331-skvadronen i Bodø.

Fra 1963–1966 fikk Norge tilført 23 jagerfly av typen F-104G Starfighter. Disse flyene ble tilført 331-skvadronen i Bodø og hadde frem til 1967 som hovedoppgave å utføre luft-til-bakke angrep. I tidsrommet 1972–1973 ble 22 jagerfly av typen CF-104 kjøpt fra Canada etter at de avsluttet sine «strike»-oppdrag i Europa. Disse flyene ble tilført 334-skvadronen som var stasjonert i Bodø. Med innføringen av F-104G fantes det nå tekniske hjelpemidler som gjorde det mulig å fly inn og levere våpen ved hjelp av radar.¹³ I tidsrommet 1966–1971 kjøpte Norge i alt 108 F-5 (Freedom fighters) hvorav 78 fly hadde betegnelsen jagerbombefly.¹⁴ Selv om mottaket av F-5 også omfattet andre skvadroner enn tidligere, var disse sammenfallende geografisk med de offensive skvadronene på Rygge, Ørland og Bodø.

Det er fullt mulig å spore kraftig av gjennom å dukke ned i flytyper, rekkevidder, radardekning og våpenlast. Poenget med denne opprinsingen – fra oppstarten av våpenhjelpen og mottak av de første F-84G i 1951 og helt frem til operativ bruk av F-16 i 1982 – er å vise at flytypene som ble valgt fylte Luftforsvarets rolle som taktisk flystyrke med offensive oppdrag inn i Øst-Europa. Likevel var ikke dette tilstrekkelig, sett fra USA og NATO sin side. Allerede tidlig på 1950-tallet var det en amerikansk målsetting å plassere en taktisk flystyrke med atomkapasitet i Norge og med helt konkrete ønsker om opprustning av Sola og Gardermoen for å kunne ta imot og støtte F-84G skvadroner fra 3. Air Division (3d AD).¹⁵ Etter hvert fikk fly fra 3rd Air Force Task Force

¹² Den andre varianten var F-86K som var en allværsjager tilpasset rollen som avskjæringsjager, her fikk Luftforsvaret ca. 100 fly.

¹³ F-104G var utstyrt med North American Search And Ranging Radar (NASARR) av type F-15A-M-11, mens CF-104 hadde en NASARR R-24A for luft-til-bakke bruk. Hafsten, B. (ukjent årstall): «Historien om Starfighter i Norge» i *Norsk flyhistorisk tidsskrift*, lastet ned fra www.starfighter.no.

¹⁴ Resten fordelte seg som følger; 14 F-5B (to-seter) og 16 RF-5A (fotorekognosering).

¹⁵ Ble deaktivert 1. mai 1951, i stedet oppstod Third Air Force som senere fikk en egen Third Air Force Task Force (3AFTFN) med ansvar for Norge/Nordområdene.

North (3rd AFTFN)¹⁶ tildelt sitt krigsoppdrag i Norge. Styrken bestod av 16 F-100D (Super Sabre) deployert til Wethersfield utenfor London, med krigsbaser på Sola. I perioden 1961 til 1963 ble styrken hentet fra 17th US Air Force, og krigsbasen ble flyttet fra Sola til Flesland. Fra og med 1963 ble styrken hentet fra 20th Tactical Fighter Wing Task Force North (20th TFWTFN). Styrkens oppdrag gikk ut på å fly direkte fra sin fredsbaser Wethersfield mot sine bombemål for deretter å lande på sin krigsbaser Sola/Flesland. Senere ble dette endret til at 3rd AFTFN deployerte til sin krigsbaser i forkant av et angrep. Dette operasjonsmønsteret hadde en spredningshensikt og ga større geografisk dybde og økt egenbeskyttelse mot et sovjetisk motangrep. 3rd AFTFN hadde fasiliteter for lagring og montering av kjernefysiske våpen på Flesland, i tillegg til et kommandoled som kunne overta hvis kommunikasjonen til Nordkommandoen ble brutt. Amerikanske fly trente regelmessig og spesifikt ut fra Flesland og det ble oppbevart en øvelsesbombe av typen Mk 28EX (hydrogenbombe) her. Videre ble det også lagret komponenter til 37 bomber av typen MK 28, men selve atomladningen ble trolig ikke lagret på samme sted. Lagringen av komponenter varte trolig ikke lenger enn til midten av 1970-tallet, mens Fleslands rolle i atomplanene varte til midten av 1980-tallet.¹⁷ Noe materiell ble også lagret ved Sola og Ørland.¹⁸

Med våpenhjelpen fulgte en forpliktelse om å ta imot amerikansk personell som fungerte som rådgivere, under overbygningen Military Assistance Advisory Group Norway (MAAG-NOR). Spesifikt for Luftforsvarets del ble rådgivningen gitt av MAAG-NOR Air Section, og anbefalingen var tydelig på at Norge måtte etablere en taktisk flystyrke og ikke ville bli tildelt maritime fly som en del av våpenhjelpen. MAAG-NOR var svært aktiv inn mot de norske flyskvadronene. De drev aktiv rådgivning og opplæring i bruk og vedlikehold av tildelt materiell. De gjennomførte kurs for piloter og instruktører i hvordan de skulle benytte atomvåpen.¹⁹ De fløy sammen med norske piloter ved flere skvadroner og de delte ut priser/premier til norske skvadroner.²⁰ MAAG-NOR Air

16 Joint Emergency Defense Plan Northern Europe (JEDPNE) omtaler denne enheten som «Assigned» og med en «Strike»-rolle.

17 Skogrand og Tønnes (2001b): «Brennpunkt Flesland», *Bergens Tidende*, 17. mai.

18 Skogrand og Tønnes (2001): 213.

19 I 1959 stilte Military Assistance Advisory Group (MAAG) tre amerikanske instruktører til praktisk opplæring i taktikk for levering av atomvåpen, såkalt LABS (Low Altitude Bombing System). Dette var en opplæring som i hovedsak rettet seg mot 331-skvadronen (den gang stasjonert på Andøya) og Flyvåpnets bombe- og skyteskole (FvBSS).

20 Forsvarets arkivtjeneste: Generalmajor Einar Tuftes private arkiv. B.F. Motzfeldt: *Ad. Overlevering av MAAG-pokal*. (Jan. 1958); B.F. Motzfeldt: *Ad. Besøk 7. februar d.å. Background of MAAG trophy*. Draft for press.

Force Section, grep på mange måter direkte inn i planleggingen og treningen ved norske skvadroner.

Sjefen for Nordkommandoen, general Murray, beskrev det som et «vitalt krav» at Norge oppfylte styrkemålsettingen i MC70,²¹ i tillegg måtte også «attack»-skvadronene kunne benytte atomvåpen. Amerikansk våpenhjelp og militær rådgivning pekte tydelig i retning av at Luftforsvaret etablerte en taktisk flystyrke med en klar ambisjon om at denne skulle kunne benytte seg av atomvåpen. Ledelsen i Luftforsvaret delte både MAAG-NOR og NATOs oppfatning, ofte på kollisjonskurs med nasjonale interesser – spesielt i Hæren. Luftforsvarets egen studie fra 1959 var en kost- og nyttevurdering av Luftforsvarets offensive operasjoner til støtte for SACEUR, veid opp mot nasjonale defensive operasjoner (invasjonsforsvar). Studien beskrev følgende:

Den prioriterte oppgave for norske taktiske flystyrker i Nord-Norge går ut på å angripe fiendtlige radarstasjoner på Kola-halvøya. De taktiske rekognoseringsfly er gitt i oppdrag å rekognosere flyplasser i Nord-Russland og eventuelt i Finland. Formålet med de førstnevnte operasjoner er å bidra til nøytralisering av fiendens varslingsystemer for derved å bedre muligheten for A-bombeflyene å nå sine mål. Rekognoseringsoppdragene skal skaffe tilveie informasjoner nødvendig for eventuelle påfølgende atomangrep. De nevnte flyoppdrag er dessuten forutsatt å bidra til metning av det fiendtlige luftforsvarssystemet og derigjennom generelt lette gjennomføringen av den kjernefysiske motoffensiv.²²

Luftforsvarets studie vurderte det som mer fornuftig å satse på offensive operasjoner enn å benytte flyene i invasjonsforsvaret. Denne holdningen videreføres også i Forsvarsdepartementets Stortingsmelding nr. 77 (1963–1964) *Luftforsvarets styrkemålsetting i perioden 1964–1968*. Her ble Luftforsvarets primære oppgaver beskrevet som; 1) Overvåknings- og varslingsstjeneste 2) Motstand mot invasjon 3) Forberedelser for mottak av alliert hjelp. Oppgaven «Motstand mot invasjon», deles inn i flere underoppgaver hvor den første var *offensive flyoperasjoner* med taktiske jagerbombefly. Poenget var å angripe fiendens styrker før disse hadde trengt seg inn i våre egne forsvarsområder. Den andre underoppgaven var *taktisk flyrekognosering*, og den skulle foregå i kampområdet, langs fiendens fremrykningsaksler, i fiendtlig besatt område og i hans eget baseområde.

21 Forsvarets arkivtjeneste: FO Arkiv: Øen, B. generaløyntant, sjef for Forsvarsstaben: «Sammendrag av Sjefen for Nordkommandoens skriv til Sjefen for Forsvarsstaben av 8. desember 1959», s. 8, pkt. 22, 11.01.1960.

22 Forsvarets arkivtjeneste: Halle, G. oberst/hovedsekretær Den Sentrale Sjefsnemnd: «ØKNs disposisjonsrett over fly i Nord-Norge etter alliert overtakelse av den operative kommando», s. 3, pkt. 13 og 15. Oslo, 19.10.1960. Denne studien er et særdeles interessant dokument som behandler to ytterpunkter i luftmaktstenkning og leseren anbefales å lese hele studien i sin helhet.

Fire F-86F fra 332-skvadron i formasjon.

Luftforsvarets betegnelse som en taktisk flystyrke henviser til den støttende rollen styrken skulle ha i USAs atomstrategi. I denne sammenhengen var bruken av beskrivelsen *taktisk* ensbetydende med offensiv bruk av jagerfly inn mot Øst-Europa. Denne rollen og disse oppdragene hadde høyeste prioritet, høyere enn invasjonforsvaret.

En taktisk flystyrke og helt ned til den enkelte flyger

Etter å ha brukt mye krefter på å forklare *hvorfor*, rettes nå oppmerksomheten mot hvordan. Innledningsvis beskrives det overordnede konseptet, deretter de offensive planene, videre til en planskisse. Til sist ender forklaringen opp så konkret som overhodet mulig med en beskrivelse av «target folder» – mappa flygeren hadde fastspent på låret når han satt i flyet.

Konsept

Norske rekognoseringsjagere hadde som oppdrag å rekognosere inn i målområdet før bølgene med jagerbombere og strategiske bombefly ankom. Den før-

ste bølgen av fly bestod av en «sverm» av jagerbombefly, der noen bar konvensjonelle våpen mens andre bar nukleære våpen. Tanken bak dette var at det skulle være umulig for det sovjetiske forsvaret å skille konvensjonelle våpenbærere fra nukleære. Hensikten med denne første bølgen var i størst mulig grad å degradere sovjetisk motstand og dermed legge forholdene best mulig til rette for de store amerikanske strategiske bombeflyene. En bieffekt var at det sovjetiske situasjonsbildet ble så kaotisk at det var umulig å holde oversikt over alle samtidige angrep, og med det en tanke om at noen fly alltid ville slippe igjennom. Etter at de strategiske bombeflyene hadde levert sine atomvåpen, skulle igjen norske rekognoseringsfly inn for å evaluere effekten av angrepene.

De norske offensive planene regulerte hvordan de norske jagerbombeflyene skulle løse sine oppdrag i denne første bølgen. Disse offensive oppdragene la klare føringer for flytreningsprogram, infrastruktur og beredskap. De offensive planene påvirket hverdagen i Luftforsvaret i stor grad.

Offensive operasjoner

På begynnelsen av 1950-tallet ser det ut til at alle skvadroner som fikk tildelt jagerbombeflyet F-84G var involvert i de offensive planene. Med tildeling av det nye flyet F-86, ble disse planene konsentrert til jagerbombeflyskvadronene 331, 336 og 338.²³ Av disse ble 331-skvadronen omtalt som en «strike»-styrke, noe som betydde at de skulle kunne benytte atomvåpen. 331-skvadronen ble trent og tildelt materiell og infrastruktur for å løse denne oppgaven. 336- og 338-skvadronen ble definert som «attack»-styrker, noe som betydde bruk av konvensjonelle våpen. Ved tildelingen av F-5, ble de offensive planene fordelt på flere skvadroner, men den geografiske fordelingen ble opprettholdt.

Strategic Air Commands (SAC) «Atomic Weapons Requirements Study for 1959»,²⁴ var USAs plan for hvordan de skulle møte en sovjetisk trussel. På over 1000 sider listes det opp referanser til atombombemål i Øst-Europa og Asia. Planen omtaler og prioriterer over 1200 flyplasser, med høyest prioritet til sovjetiske atomstyrker. Videre listes det opp infrastruktur som understøtter flyoperasjoner som radaranlegg, kommandoplasser, våpenlagre, sivil produksjon og drivstoffanlegg. Etter at disse målene var ødelagt, kunne en systematisk ødeleggelse av sovjetisk krigspotensial starte. Kategori 275 (population) havnet innenfor sistnevnte kategori sammen med industri og et omfattende jernbanelnett. Det kom frem av planen at ikke alle målene var nominert av SAC, men var

²³ Disse tre skvadronene fikk den «offensive» F- utgaven av F-86.

²⁴ Denne listen ble publisert på internett i sin helhet i 22.12.2015, se <https://nsarchive2.gwu.edu/nuke-vault/ebb538-Cold-War-Nuclear-Target-List-Declassified-First-Ever/>

tatt med «because of the expressed desire of other commands». Planen åpnet for at flere enheter – riktignok unntaksvis – kunne gå mot samme mål dersom det var snakk om «high priority Air Power Battle targets».

Målene for de norske offensive planene finnes på denne listen, eller er mål som er direkte knyttet til disse strategiske målene. Målene var spredd over hele Øst-Europa, men en lang rekke mål befant seg på Kola i kort avstand til grensen mellom Sovjet og Norge. De norske målene var radaranlegg, sambandsinstallasjoner, luftvern enheter og kommunikasjonsknutepunkter. Det er flere grunner til å påstå at målene for de norske flyene befant seg på disse listene, eller var tilknyttet mål på listen. NATOs evne til levering av atomvåpen var tilnærmet ensbetydende med SACs atomkapasitet. Britiske Bomber Command hadde noe kapasitet, men ikke i nærheten av det samme omfanget. Dernest fremstår mållistene som svært omfattende og utfyllende over militære og sivile anlegg i Øst-Europa, og det virker lite sannsynlig at det fantes ytterligere lister. Til sist var det trolig bare USA som hadde kapasitet til å innhente den informasjon som krevdes for å skaffe en slik oversikt og produsere mållister.

Et eksempel fra listene er flyplassene i Murmansk/Vayenga. Flyplassen Vayenga hadde prioritert nummer 29 på listen, Murmashi nummer 51 og Murmansk N. E. nummer 60. I tillegg hadde området mål i kategorien «Military HQ Navy» (kategori 242), «Submarine bases» (kategori 437) og «Liquid fuel – non refinery» (kategori 227). I et skriv fra 18. februar 1958 fra Sjef Allied Air Forces Northern Europe, omtales flybasene Vayenga og Severomorsk som targets, da trolig med referanse til den skarpe mållisten.²⁵ Disse to flyplassene har sammenfallende posisjonsbeskrivelse som prioritet nr. 29 og 60 på SACs liste. Avstanden fra Bodø til Murmansk er i direkte luftlinje ca. 430 nm og avstanden fra Rygge til den tidligere sovjetiske basen i Parnu (ligger i dag i Estland) er tilsvarende.

De pilotene jeg har hatt samtaler med er uhyre forsiktige i sin omtale av sine målområder. De ønsker ikke å henvise til kartreferanser eller geografiske steder. De henviser til type mål som luftvern enheter, bygninger og radarenheter. Fly fra 331-skvadronen i Bodø skulle angripe mål på Kola. Fly fra 338-skvadronen på Ørland hadde innledningsvis sine mål i Finland og Baltikum, senere fikk de mål på Kola. Fly fra 336-skvadronen på Rygge skulle angripe mål i Baltikum, Polen og Øst-Tyskland. Fra midten av 1960-tallet ser det ut til at fokuset dreide ensidig over mot Kola. Skvadroner fra sør i landet (332 og 336)

²⁵ Forsvarets arkivtjeneste: Nyerrød Kr, oberstløytnant: «Subject: Exercise FULL PLAY. Equivalent Target Lists for Air Commander North Norway», 18.02.1958.

skulle deployere til Bardufoss og gjennomføre sine oppdrag inn mot Kola. 338-skvadronens fokus dreide først bort fra Finland, deretter bort fra Baltikum for så å få fullt fokus mot Kola. 331, og etter hvert 334 hadde også fokus mot Kola.

Samlet disponerte 331-, 336- og 338- skvadronene om lag 75 fly til sammen.²⁶ Ved 338-skvadronen var ca. 70 prosent av alle flygere i 1970 tildelt offensive oppdrag. Hver flyger hadde sitt primære mål og ett eller to reservemål. Det var et minimumskrav at flygeren var utsjekket som operativ flyger for å få tildelt offensive oppdrag.²⁷ Dette skulle tilsi at 18-20 piloter ved hver skvadron hadde offensive oppdrag. På det meste var trolig et hundretalls piloter tildelt offensive oppdrag, samtidig som antallet *target folders* trolig var det tredoble. Det er likevel viktig å påpeke at mot slutten av 1960-tallet/begynnelsen av 1970-tallet ser det ut til å ha hersket uklarheter omkring prioriteringen av de offensive planene, spesielt knyttet til 331- og 334-skvadronene og deres periode med jagerbombeflyet F-104. «Ordrebøker for flyging» fra 331-skvadronen fra 1955-1970 viser at med den nye flytypen kom også et langt bredere spekter av oppgaver. Innledningsvis skulle flyet benyttes i «luft-til-bakke»-rollen og som rekognoseringsfly, men fra 1967 ble flyet omdefinert til å være en avskjæringsjager og med innkjøpet av CF-104 i 1972 fikk flyet rollen som jagerbombefly mot fartøyer.

Planskisse

Rekognoseringsfly fra 717-skvadronen skulle i forkant av angrepet fly inn for å skaffe et situasjonsbilde til de strategiske flyene om hva som ventet dem inne i Sovjet. I etterkant av et angrep skulle disse flyene på nytt inn i operasjonsområdet for å evaluere virkningen av angrepet. 717-skvadronen hadde fly stående i beredskap både i Bodø og på Sola, senere på Rygge. Oppdraget foregikk ved at de tok av fra hjemmebasen, steg østover til marsjhøyde og fløy mot målområdet i øst. Nedstigningen foregikk utenfor sovjetisk radar rekkevidde. I lav høyde, under radardekning, ble hastigheten øket til 420-480 knots frem til et «initial point» (IP), der kurs og tid til målet ble justert. Samtidig ble de aktuelle kameraer valgt, og like før målet ble kameraene startet. Rekognoseringsjagerne benyttet dropptanker for å øke rekkevidden. Disse tankene ble droppet når de var tomme.

717-skvadronen trente på oppdrag ved å fly såkalte «Brandy Bottle» tre-

²⁶ Dette tallet var gjeldende i tidsrommet 1959 til 1967 (F-86F).

²⁷ En beskrivelse som går igjen, er at disse oppdragene gikk til *erfarne flygere*.

ningsoppdrag. Dette foregikk ved at to fly, fløy oppdrag Europa, hvor de trente på å orientere seg på kart ved bruk av jernbanelinjer og veier i terrenget. Disse treningsoppdragene foregikk i 3-4 dager etter hverandre, med overnattinger på vestlige baser i Tyskland, Belgia og Nederland. Hensikten med denne trainingen var å bli vant til å fly i en type topografi, som var svært forskjellig fra Norge. Topografien i Mellom-Europa ble valgt fordi denne topografien var lik eller lignet mest på det skarpe operasjonsområdet.

Norske jagerbombefly stod på beredskap for å gjennomføre offensive oppdrag. Beredskapstiden varierte fra 15 min til en time. De norske jagerbombeflyene skulle delta i det som er omtalt som «den første bølgen». Operasjonsmønsteret var at jagerbombeflyene klatret raskt etter «takeoff» til stor høyde, med den hensikt å spare så mye drivstoff som mulig. Deretter holdt de stor høyde, frem til et angitt punkt som markerte rekkevidden for sovjetiske radarer. Ved dette punktet slapp de seg ned under radardekningen i ly av terrenget. De siste minuttene før bombeslipp fortsatte flyet mot målet i til 50 fots høyde (tilsvarer ca. 15 m), eller lavere om mulig. Dette foregikk i en hastighet på 450-480 knots (tilsvarer ca 830-890 km/t) uten andre hjelpemidler enn stoppeklokke, kompass og sine egne øyne. Flykursen inn mot målet foregikk i et sikk-sakk mønster der kursen endret seg hvert 6-8 min angitt med «turnings points» på flygerens kart. Bakgrunnen for dette var at det ble antatt at sovjetisk radar brukte 2-3 minutter for å få et «radarhit» på flyet, og trengte tre «radarhit» for å predikere en kurs på flyet. Ved en kontinuerlig sikk-sakk flykurs ville dette gjøre det vanskeligere for sovjetiske radaroperatører å skjønne hvor det enkelte flyet hadde tenkt seg. For enkelte mål ble det også lagt planer om å fly forbi målet for å kunne komme inn fra baksiden av målet, i håp om å unngå sovjetiske forsvarssystemer. Noen få sekunder før bombeslipp trakk flyet opp i 600 fots høyde og stupte inn mot målet i 35-40 graders vinkel. Piloten hadde kun noen korte sekunder på seg til å finne målet og droppe/avfyre sine våpen. Etter bombeslipp la flyet seg igjen lavt i den hensikt å forsvinne i terrenget. Etter bombeslipp var flyet enklere å manøvrere. Men alle manøvrer kostet dyrebart drivstoff, som piloten sårt trengte til hjemturen. Etter hvert trakk de opp i stor høyde for å spare mest mulig drivstoff på tur hjem.

Flere av pilotene har presentert betenkeligheter med effekten av de konvensjonelle angrepene. Grunnlaget for planene var at et fly skulle bekjempe et mål, en innsatsberegning lik «en-til-en». Dette var trolig høyst urealistisk og underbygger tanken om at den største effekten av de norske flyenes primære rolle trolig var «å mette» det sovjetiske radarbildet. Det fremstår likevel som lite rasjonelt å bruke så mye tid og krefter på forhåndsplanlegging, innhenting av

informasjon, produksjon og gjennomgang av *target folders*, seleksjon av flygere og trening på oppdrag, hvis hensikten kun var å fylle opp et radarbilde. Min klare forståelse er at intensjonen med disse oppdragene var å gjøre mest mulig skade på sovjetisk militær og sivil infrastruktur, gjerne gjennom bruk av atomvåpen. Tanken var at jo mer skade de taktiske jagerbombeflyene gjorde og jo større antallet jagerbombere var, desto større var sjansen for at de store amerikanske bombeflyene nådde sine mål. Forhåpentligvis ville «den første bølgen» sammenfalle med at større amerikanske og engelske bombefly fra Strategic Air Command og Bomber Command, var på vei mot sine forhåndsplanlagte mål.²⁸

De offensive operasjonene avvek fra den daglige treningen ved at oppdragene ble tildelt og skulle løses individuelt. Det ser ut til at tankegangen var at jo mindre pilotene visste om hverandres oppdrag, jo bedre var det. Pilotene skulle under sine offensive operasjoner ikke medbringe noe (papirer eller annet) som kunne identifisere dem. Det var først når pilotene selv ble tildelt treningsoppdrag mot såkalte *equivalent targets*,²⁹ eller de fikk kjennskap til kolleger som ble det, at de fant ut hvilke andre piloter som var tiltenkt offensive oppdrag. Gjennomgang av «Ordrebøker for flygning ved 336-skvadronen» gir et inntrykk av hvor ofte og hvordan det ble trent på offensive oppdrag. Enkelte steder er treningsmålene (*equivalent targets*) benevnt med et tresifret nummer, mens det andre steder er geografiske steder som angis. Et eksempel på en slikt treningstokt er beskrevet den 27. januar 1959. Her gjennomførte fire fly taktisk trening beskrevet i ordreboken som «Mystic RED TACTICAL ATTACK SOLEHEIMSSTULEN L.FL. AREA WEST» (les; lav flygning i område vest). Oppdraget hadde en varighet på én time og 30 min. Den 2. februar 1963 ble det gjennomført trening i «tactical attack» mot Herdla Flyplass ved Askøy utenfor Bergen.³⁰ Varigheten på dette treningsoppdraget var én time og 40 minutter. Tilsvarende oppdrag med varighet opp mot to timer og 15 minutter ser ut å være dominerende aktiviteter i ordrebøkene til 336-skvadronen. Disse treningsoppdragene var konstruert for å ligne mest mulig på målene angitt i de offensive planene når det gjaldt størrelse, avstand og valg av flykurs.

De offensive planene var på ingen måte statisk, men endret seg i takt med den kalde krigens forløp. En «massiv» amerikansk atomstrategi involverte alle norske jagerbombefly, mens et mer «fleksibelt svar» ser ut til å ha gitt en

28 Sjefen for luftkommando Nord (LKN), generalmajor Tufte-Johnsen, beskrev i Den sentrale sjefsnemnd 02.02.1960 tanker omkring at det ville ta den allierte luftoffensiven 6-48 timer å «gjøre seg gjeldende».

29 Dette var øvingsmål som lå i Norge, men som i avstand og beskaffenhet var lik de «skarpe målene». 30 Riksarkivet: RAFA-4451 Serie Fb: 336-skvadronen Rygge hovedflystasjon: «Ordrebøker for flyving», bind 18-31.

arbeidsdeling mellom flyskvadronene. Samtidig gjorde Sovjets oppbygning på Kola at det geografiske tyngdepunktet dreide nordover, og de norske skvadronene måtte følge etter.

Target folders

Målene som skulle bombes var forhåndsplanlagte, og ble tildelt hver enkelt pilot i ei målmappe som inneholdt lange remser med kart som viste flykurs og målområder. Disse kartene var uhensiktsmessige, grove og uten den detaljeringsgraden som oppdragene krevde. Det er ikke vanskelig å forestille seg at det var utfordrende å fly visuelt i stor fart, i særdeles lav høyde og samtidig navigere på en lang kartremse. Allerede i november 1956 henvendte kaptein Th. Larssen fra Luftkommando Nord seg til AIRNORTH for å få tilsendt 1:150.000 kart over Finland. Dette var nødvendig i utarbeidelsen av målmapper av kommunikasjonssteder og flyplasser i Finland.³¹ Så sent som i 1959 meldte sjef Luftkommando Øst, generalmajor R.J. Thommesen, at 336-skvadronen hadde fått tildelt «8 Airfield Surveillance Targets og 2X6 Radar Targets». Av disse 20 målene var det utarbeidet målmapper for kun sju av åtte *Airfield Surveillance Targets*. Sjef LKØ sin vurdering var at «det er urealistisk og uforsvarlig å håpe på brukbare resultater av operasjoner som er planlagt på så få opplysninger det her er tale om.»³²

Mot slutten av 1950-tallet ble informasjonsinnsamling stadig bedre og mer detaljert. Fra 1956–57 skaffet amerikanske U2-fly detaljerte vertikalbilder. Norske rekognoseringsfly fra 717-, 719- og 335-skvadronen gjennomførte skråfotografering langs grensen til Sovjet. Personell fra 717-skvadronen og jagerskvadronene gjennomførte observasjoner fra Korpffjell. I tillegg bidro Luftforsvaret trolig til innsettingen av spioner i Sovjet, i den hensikt å skaffe informasjon om sovjetisk militær og sivil infrastruktur.³³

Fra starten av 1960-tallet ble *target folders* introdusert. Dette var en mappe med kart brettet i et trekkspillmønster i ei mappe i A5-format som piloten festet til låret. Flykursen pekte alltid rett frem på kartet og etter hvert som piloten fløy kunne han bla seg frem til stadig mere detaljerte kart. En *target folder* inneholdt all den informasjon piloten trengte for å finne og bombe sitt forhåndsplanlagte mål; som navigasjonskart, low level-kart, target-kart og

31 Forsvarets arkivtjeneste: Larssen Th., kaptein; «Topografiske kart over Finland. Brev til Major Hellstrøm», AIRNORTH, Kolsås pr. Sandvika, 09.11.1956.

32 Luftforsvarets arkiv LKSK: Thommesen R. J, generalmajor/Sjef LKØ, «ACN Operation Order No 1/59. Tactical Folders for mål tildelt 336 skvadron», 19.11.1959.

33 Jentoft (2009): Døden på Kola. Denne boken beskriver norsk støtte til innsetting av finske spioner. Ofte var målet for spioneringen sovjetiske flybaser på Kola/Petsjenga.

beskrivelser av bevæpning. Flere piloter forteller at de selv var med på å produsere sine egne target folders sammen med luftetterretningsoffiserene (LE-off). Vertikalbilder, skråbilder og bilder fra bakken utgjorde et etterretningsgrunnlag som ble omtalt som *Allied Tactical Target Graphics/Data* (ATTG/D). Ved Rygge, Ørland og Bodø fantes et svært omfattende ATTG/D-arkiv for produksjon av *target folders*.

Flystasjonens LE-off kalte pilotene inn til årlige (og noen halvårlige) møter hvor de måtte pugge egne mål og fikk oppdatert informasjon. Pilotene hadde ikke anledning til å diskutere informasjonen med noen, verken kolleger eller sine nærmeste. Mot midten av 1960-tallet overtok Etterretningsstaben i Forsvarets overkommando store deler av Luftforsvarets egen etterretningsorganisasjon og tilhørende oppgaver. Denne omorganiseringen førte til at funksjonen luftetterretning ble overført til operasjonsskvadronen eller den enkelte flyskvadron.³⁴

«If deterrence fails»

Den teoretiske omtalen av avskrekkingens mekanismer og beskrivelsen av de faktiske operasjonsplaner er i seg selv gode grunner for at vi skal være glade for at planene aldri kom til utførelse. Likevel var det dette piloter og operatører i Luftforsvaret regelmessig trente på gjennom store deler av den kalde krigen. Planen skisserte oppdrag som raskt ble omtalt som «a one way mission». Sjef AFNORTH fra 1958 til 1961, general sir Horatius Murray, omtalte disse operasjonene som «suicide missions» i samtale med forsvarsminister Nils Handal i januar 1959. Luftforsvarets egen studie fra samme år konkluderte med følgende:

Uansett det som er fremhevet foran, gjenstår allikevel den prognose at vi må vente meget alvorlige tap, muligens så alvorlige at våre skvadroner har opphørt å eksistere som effektive kampenheter etter kort tid.

Om man tenker seg at våre operasjoner direkte bidrar til at, om enn bare ett A-bombefly når sitt mål (f.eks fiendtlig flyplass) og får ødelagt dette, da vil effekten av vår innsats få ganske andre proporsjoner. Sett om to kjernefysiske angrep bli vellykket gjennomført takket være vår innsats, da vil muligens våre tap for lengst «ha betalt seg».³⁵

³⁴ Denne overføringen av oppgaver sammenfalt trolig med en omorganisering av Etterretningstjenesten og en fordeling av oppgaver fra Luftforsvaret til Etterretningstjenesten rundt 1966–1968.

³⁵ Forsvarets arkivtjeneste: Halle, G., oberst/hovedsekretær Den sentrale sjefsnemnd: «ØKNs disposisjonsrett over fly i Nord-Norge etter alliert overtakelse av den operative kommando», s. 4, pkt. 13 og 15, Oslo, 19.10.1960.

Målene for de norske jagerflyene lå så langt unna at de ikke kunne regne med å returnere til hjemmebasen. Den teoretiske rekkevidden var marginal og flere av pilotene forteller at deres fly var tungt lastet, noe som igjen økte forbruket av drivstoff og reduserte rekkevidden. Våpenlasten reduserte også flyets evne til å manøvrere/klatre, noe som ga dårlige odds i møte med en sovjetisk MIG-17. Dette flyet ble vurdert til å være de norske flyene taktisk overlegne, og store norske tap ble vurdert som sannsynlig. I beste fall måtte de norske flygerne nødlande et sted før hjemmebasen, høyst sannsynlig på svenske baser. Et mindre forlokkende, men mer sannsynlig utfall var at pilotene måtte skyte seg ut over sovjetisk territorium. Som en del av sin utrustning hadde flygerne en pistol med to fulle magasiner. Flere av pilotene forteller at det ble spøkt med disse to magasinene og i mange sammenhenger uttalt at det var nok å bare å ta med ei kule! – det var uansett «a one way mission».

Ordren om å iverksette de offensive planene var trolig ensbetydende med at de norske pilotene kom til å ofre livet over fiendtlig territorium. Dette var en kostnad den enkelte pilot var forberedt på, i håp om at dette ville gi NATO bedre odds i et massivt motangrep med atomvåpen.

Epilog

Som kadett ved Luftkrigsskole I hadde jeg Øistein Espenes som foreleser i faget Sikkerhetspolitikk. I ettertid har jeg funnet ut at han på dette tidspunktet var nytilsatt ved Luftkrigsskolen, men for meg «eide» han både faget og tematikken allerede. Noen år senere, som kadett ved Luftkrigsskole II, var det med stor glede jeg kunne velge «Norsk sikkerhetspolitikk» som fordypningsfag, med Øistein som foreleser. Introduksjonen til dette kapitlet er mitt bilde av det som var ukas høydepunkt (selvsagt faglig, men faktisk også rimelig høyt oppe sosialt) – en dobbelttime i «Norsk sikkerhetspolitikk».

Det var ikke Øisteins nytenkning og åpenhet for audiovisuelle undervisningsmetoder som forårsaket mitt valg. Øistein kunne med letthet snakke seg gjennom en dobbelttime uten noen form for audiovisuelle avbrytelser, kun støttet av en liten sammenkrøllet lapp fra innerlomma på den alltid kledelige dressjakka. Øistein hadde så mye å fortelle at han ofte fikk det travelt med å komme gjennom dagens tema. Iherdig sekundering av klassekommandør (KK) som tydelig viste 5 MIN-skiltet, etterfulgt av febrilsk veiving med SLUTT-skiltet, hadde ingen virkning på Øistein. Han fullførte alltid, og med stil, varm lunsj eller ikke.

Jeg kan heller ikke påberope meg noen medfødt historieinteresse. En kor-

rekt beskrivelse er vel at jeg var moderat historieinteressert, hvis vi holder engelsk fotballhistorie trykket på fotballkort utenfor. Ærlig talt var jeg nok mer interessert i Ipswichspilleren Paul Mariners fotballsko og ikke så interessert i hva Nikita Khrusjtsjov gjorde med sine sko på FN's talerstol. Etter ett år med fordypning i Norsk sikkerhetspolitikk ved Luftkrigsskole II, havnet bokverket *Den hemmelige krigen. Overvåkingen i Norge 1914–1997* av Trond Bergh og Knut Einar Eriksen under juletreet. Jon Michelet og Dag Solstads bok fra Fotball-VM samme år, enset jeg knapt nok.

I ettertid innser jeg at årsaken til mitt valg av Norsk sikkerhetspolitikk som fordypningsemne var personen-læreren-foreleseren. Øistein var den typen lærer som fikk alle til å føle stor trygghet. På «gentlemans-vis» var han alltid klar til å hente inn enhver uforberedt kadett som hadde rotet seg ut på tynn is. Han stod alltid parat med en livbøye i form av; «du har et godt poeng der, men det jeg oppfatter at du prøver å si er ...». Med en liten og elegant setning var enhver stakkars uforberedt kadett loset inn på trygg grunn. Forlegenhet og fornedrelse var elegant unngått, og timen kunne fortsette. På toppen av dette hadde Øistein en enorm troverdighet i sine forelesninger. I sin omtale av nasjonale og internasjonale statsledere tillot han seg gjerne å benevne disse med fornavn, og krydret persongalleriene med små anekdoter om alt fra utsvevende legning til taperhet i strid. Som kadetter var vi overbevist om at Øistein visste hva han snakket om. Til tider var vi rett og slett imponert over at Øistein kjente så mange statsledere personlig.

Min interesse for norsk sikkerhetspolitikk, spesielt koblet til Luftforsvarets offensive planer under den kalde krigen, oppstod i disse timene og ble dyrket frem av den alltid engasjerte Øistein Espenes – en stor glede.

Offiseren og kunnskapen

– et historisk tilbakeblikk i lys av utdanningsreformen

Av Karl Erik Haug

Vore høieste militære utdannelsesanstalter har til de forskjellige tider hat forskjellige navn. Deres oppgaver har dog hele tiden i det væsentlige været det samme, nemlig: dels at utbrede høiere militære kundskaper i sin almindelighet blandt hærens (delvis ogsaa marinens) officerer og at utdanne officerer for tje- nesten i Generalstaben – dels at utdanne artilleri- og ingeniørofficerer.¹

Johannes Schiøtz' presisering av «utdanningsoppdraget» er – om lag 100 år senere – fortsatt gyldig. Forsvarets høgskole anno 2020 skal også «utbrede høiere militære kundskaper» selv om ordlyden i dagens nettbaserte studie- håndbøker er en smule forskjellig. Forskjellen mellom utdanningen slik den var og slik den er i dag, handler i første rekke om at samfunnet er i endring. Det stilles nye krav. Det som var «hot» i går er gjerne utdatert i dag. Persepsjonen av «problemet» – hvordan man skal tilnærme seg krigen eller konflikten, hvordan den bør utkjempes – endrer seg også. Det kan kanskje illustreres ved trend- settende «tre-bokstav-forkortelser» som for eksempel satte sitt preg på «de nye krigene» etter den kalde krigen.² Hvem bryr seg i dag om RMA, NCW eller EBO?³

1 Schiøtz (1919): *Den militære Høiskolens historie*.

2 Det mest pregnante uttrykket for dette fikk man med Mary Kaldors bok *New and Old Wars*. Første utgave kom i 1999 og var på mange måter et speil av – i første rekke – konfliktene på Balkan og i Afrika, mens de reviderte utgavene fra 2006 og 2012 også inkluderte erfaringer fra Afghanistan og Irak. Se Kaldor (1999): *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Se også Ole Jørgen Maaos kritikk av Kaldor i Maaø (2011): «Mary Kaldor's New Wars: A Critique».

3 RMA = Revolution in Military Affairs, NCW = Network-Centric Warfare og EBO = Effects-based Operations. Felles for de ovennevnte forkortelsene er at de kan sies å representere et forsøk på å skape orden eller system i en uoversiktlig verden på et gitt tidspunkt. De gjorde gjerne krav på å representere et svar på et problem (les konflikt/krig) som i første rekke USA (og dets allierte) stod overfor. Slike begreper/forkortelser (de finnes selvsagt fortsatt) handler ikke nødvendigvis om teknologiske fremskritt, de handler i større grad om nye måter å implementere og bruke denne teknologien på. Og ingen tar sjansen på å bli stående igjen på perrongen i det toget går og den nye merkelappen har dukket opp i en amerikansk doktrine.

Selv om krigens natur – voldsutøvelsen – kan sies å være en eller annen konstant,⁴ er det samtidig åpenbart at den teknologiske utviklingen har endret krigens «uttrykk». Nye våpen og våpensystemer gjør at man ikke sloss på samme måte i dag som for hundre år siden. Samtidig ser man også at vestlige lands teknologiske og økonomiske overlegenhet ikke nødvendigvis lar seg omsette til seier på slagmarken (derav markedet for de nevnte «tre-bokstav-forkortelsen»). Det er mulig selv for en i utgangspunktet underlegen motstander å beseire en militær stormakt, men det betinger kanskje at konflikten eller krigen ikke oppfattes som eksistensiell for den overlegne parten.⁵ Gitt dette utgangspunktet, må en militær organisasjon være opptatt av læring. Er man ikke opptatt av læring, er sannsynligheten for at man får et tøft møte med neste konflikt, neste krig, relativt stor. I ytterste konsekvens berører det nasjonens evne til å overleve som selvstendig nasjon.

Så kan man innvende at dette ikke er unikt for det militære systemet. Enhver bedrift eller organisasjon som i ikke evner å fornye seg eller å ta i bruk ny kunnskap, vil før eller siden gå under. Man vil bli innhentet av virkeligheten – dagens standard – enten man vil eller ikke. Hestens storhetstid kommer nok ikke tilbake, selv om den i gitte tilfeller fortsatt kan utføre oppdrag en moderne stridsvogn ikke kan gjøre.

Hva er det så offiserer skal lære? Hvorfor lærer de «det» og ikke «dette»? Hva er viktig? Hvorfor? I det følgende skal jeg forsøke å trekke noen historiske linjer fra den spede starten på offisersutdanningen og frem til i dag. Budskapet er at også offisersutdanningen speiler det samfunn som den utgår fra. I så måte skiller den seg ikke fra annen utdanning. Det er på godt og vondt; i noen tilfeller finnes det en (god) plan, men tilfældighetenes spill gjelder også her. Økonomien spiller selvsagt en rolle, både med tanke på hvilken utdanning man har hatt råd til å holde seg med, men også som en «driver» for reform. I noen perioder med krypende forsvarsbudsjetter mente man det var viktig å skjerme utdanningen slik at man igjen kunne øke når pengene kom, men den tanken

4 Clausewitz' definisjon kan fortsatt brukes: «War is thus an act of force to compel our enemy to do our will». Clausewitz (1984): *On War*, 75.

5 I svært mange av de krigene vi har sett etter den kalde krigens avslutning, har tilsynelatende overlegne vestlige styrker sloss mot langt svakere motstandere uten å være i stand til å vinne – i betydningen bringe krigen til opphør. I de såkalte asymmetriske krigene har teknologisk underlegne styrker klart å få krigen inn i «sitt spor», dvs. unngå å utkjempe slag hvor underlegenheten eksponeres. Slike kriger avgjøres ikke på slagmarken all den tid den kan oppfattes som en «wars of choice» for så vel USA som for Norge og andre mindre allierte. Den er ikke eksistensiell i sin natur for Vesten, og man kan således velge å reise hjem – trekke seg ut – og i grunnen leve godt med det. Det er andre forhold enn seier som avgjør om krigen tjente formålet (som at man har oppfylt sine allianseforpliktelser) om man skal holde seg til Afghanistanutvalgets konklusjoner.

synes i mindre grad å ha hatt gyldighet de senere år. Av og til kan man også hevde at det som synes smart på ett område, faktisk er direkte kontraproduktivt på et annet. Det skal jeg komme tilbake til.

La oss starte med å minne oss selv på at utgangspunktet for den moderne officersutdanningen – den moderne krigsskolen – var et nederlag.⁶ Oppunder jul i 1806 knuste Napoleons grande armée den prøyssiske hæren og okkuperte Berlin. Dette – kombinert med den ydmykende fredsslutningen som fulgte – skapte en vilje til gjenreisning og reform basert på en helt grunnleggende erkjennelse: Preussens ressursgrunnlag var svakt. Den overlegenheten som den franske hæren var i stand til å oppvise, hadde sitt utspring i et ressursgrunnlag som Preussen ikke på noen måte kunne hamle opp med. Hvordan skulle dette forholdet kompenseres slik at Preussen ikke var dømt til å tape enhver konfrontasjon med Frankrike?

Det var selvsagt flere svar på det spørsmålet, men ett av svarene var at officersutdanningen måtte reformeres. Scharnhorst sørget for at det skjedde og la slik grunnlaget for den moderne militære utdanningen gjennom opprettelsen av den prøyssiske krigsskolen i 1810. Den prøyssiske krigsskolen valgte nemlig å inngå et samarbeid med universitetet i Berlin, og mange av fagene lå utenfor den «tradisjonelle» militære utdanningen. Kritikerne fryktet at karakterdannelsen ville bli skadelidende når intellektet tilsynelatende fikk forrang, men med seieren over Frankrike i 1870-71 viste Preussen for hele verden at landet var blitt en militærmakt å regne med. Landet hadde evnet å kombinere teknologiske og organisatoriske nyvinninger – fra nye og mer effektive våpen til generalstabsundervisning og stabsøvelser, og til sammen etablerte dette en ny militær standard.

Som for Preussen, medførte også Napoleonskrigene endringer for Norge. Ikke i form av tapte slag og okkupasjon à la franskmennenes inntog i Berlin, men som tapende part hadde man lite man skulle ha sagt når seierherrene skulle ha betalt for innsatsen. Norge ble ved Kjølfreden avstått fra Danmark til Sverige, og med det «forsvant» mye av den militære utdannelsen. Den ble igjen i København for å si det slik.

Nå feiret riktignok Krigsskolen sitt 250-årsjubileum i 2000, men Den frie matematiske skole som den het fra starten, var en ganske annen skole enn det

⁶ Dette er gjenbruk av et poeng jeg har brukt tidligere, se Haug (2007): «Moltke, den tyske militære skole og norske offiserer – en virkningshistorie», samt Haug (2012): «Den beleste offiser – dannet, men ubrukbar?».

man i dag kjenner som Krigsskolen. Den ble «født inn i *det gamle veldet* – et samfunn basert på en lov- og privilegiebestemt standsinndeling og styrt av en monark med enevoldsmakt» som Hans P. Hosar skriver i sin bok om Krigsskolen.⁷ Og adgangen til skolen «ble regulert i pakt med standstekningens prinsipper, idet sønner av offiserer ble gitt fortrinnsrett».⁸ Det handlet om å opprettholde standsprivilegiene.

Tilsvarende skoler dukket opp mange steder i Europa på 1700-tallet, Den frie matematiske skole⁹ var i så måte bare en av flere matematisk-tekniske militærakademier som ble opprettet i Europa på 1700-tallet (og således et ektefødt barn av sin tid). Først og fremst handlet det imidlertid om på den ene siden å sørge for å rekruttere nye offiserer, og på den andre siden å gi disse en grunnleggende kompetanse som gjorde dem skikket til officersyrket.¹⁰

Men la meg gå tilbake til 1814 og avståelsen av Norge fra Danmark til Sverige. 1814 er det store bruddpunktet i norsk politisk historie som Pål Thonstad Sandvik skriver: «I løpet av ett år fikk Norge både fred, indre selvstyre og Europas mest demokratiske grunnlov.»¹¹ Det var endringer som markerte et brudd med det gamle samfunn (representert ved Danmark), og som pekte fremover mot det moderne samfunn (representert ved Sverige). Disse endringene fant sted fordi noen – fremfor alt prins Christian Frederik – ønsket en annen løsning enn det stormaktene var blitt enige om. Når erkefienden i øst – Sverige – gjorde det klart overfor Norge at man om nødvendig var villig til å bruke militær makt for å innkassere sin gevinst, havarerte prosjektet. Det ble en kortvarig og ydmykende krig. Utgangspunktet for Forsvarets historie på 1800-tallet er derfor, som Roald Berg skriver, «et militært sammenbrudd og en påtvunget union som få var begeistret for».¹² Men den svenske kongen, med

⁷ Hosar (2000): *Kunnskap, dannelse og krigens krav – Krigsskolen 1750–2000*, 19.

⁸ Ibid.

⁹ Den frie matematiske skole – det vi dag betegner som Krigsskolen – har hatt flere navn gjennom årene. Jeg skal for enkelthets skyld holde meg til Krigsskolen i fortsettelsen. Se ellers Hosar (2000): 17, for en oversikt.

¹⁰ I første rekke handlet det om å tilføre officerskorpset nødvendig kunnskap innen realfag eller ingeniørfag – det være seg kunsten å bygge fortifikasjoner eller broer, eller å kunne ødelegge dette gjennom å kunne bruke artilleri, altså beregne kulebaner mv. Riktignok ble ikke kravet om avlagt offiserseksamen for å kunne bli beskikket til offiser formalisert før i 1815, men ønsket var altså hele tiden til stede. For å bøte på den manglende kompetansen opprettet man i 1804 også skoler for underoffiserene i garnisonsbyene. I tillegg var det i en kort periode også mulig å avlegge offiserseksamen i Trondheim, og i 1806 ble det som etter hvert fikk navnet Det militære institutt i Trondhjem opprettet. Det ble avviklet allerede i 1817 som en følge av at man måtte spare penger. Hosar (2000): 80–88. Underoffisererskolen bestod på sin side helt frem til 2002, da Befalsskolen for Infanteriet i Trøndelag ble lagt ned av samme årsak: Forsvaret skulle omstilles og måtte spare penger.

¹¹ Sandvik (2018): *Nasjonens velstand*, 37.

¹² Berg (2001): *Profesjon – Union – Nasjon, 1814–1905*, 11.

sin bakgrunn som general i Napoleons grande armée, må ha hatt en viss respekt for de ideer som kom til uttrykk gjennom arbeidet som ble gjort på Eidsvoll. Eidsvollsgrunnloven definerte dessuten nye rammer for det militære nærværet. De nye rammene ble førende for hvilken rolle den norske Hæren og Marinen skulle ha. Fremfor alt handlet rammene om hvor lojaliteten skulle ligge: hos Kongen eller til Grunnloven?

I det gamle samfunnet skulle ikke bare militærmakten trygge og beskytte mot ytre fiender, den var også et redskap for å kontrollere og – om nødvendig – pasifisere egen befolkning. Militærmakten var et redskap for Kongen, og offiserene var embetsmenn med sterke personlige lojalitetsbånd til regenten. Den nye Grunnloven satte imidlertid klare begrensninger for Kongens råderett over styrkene, ettersom § 25 slo fast følgende:

Kongen har høyeste befaling over rikets land- og sjømakt. Den må ikke forøkes eller forminskes uten Stortingets samtykke. Den må ikke overlates i fremmede maktens tjeneste, og ingen fremmede makters krigsfolk, unntatt hjelpetropper imot fiendtlig overfall, må gis adgang til riket uten Stortingets samtykke.

Landvernet og de øvrige tropper som ikke kan henregnes til linjetroppene, må aldri uten Stortingets samtykke brukes utenfor rikets grenser.¹³

Den norske Grunnloven kan sies å være et uttrykk for svært progressive ideer og var svært moderne for sin tid. Eidsvollsmennene var talsmenn for romantikkens humanistiske dannelseslære, noe som var et markant brudd med opplysningstidens vektlegging av det rasjonelle, eller «opplysningsrasjonalismens nyttetenkning» for å bruke Rune Slagstads ord.¹⁴ Men hva er poenget med å bringe Grunnloven inn i en tekst som handler om militær utdanning?

Poenget er å vise at alt henger sammen med alt. Foruten at militærvesenet nå ble underlagt Stortingets kontroll – ikke Kongens – var hele 33 av de 112 medlemmene av riksforsamlingen på Eidsvoll militære. Det store flertallet av disse (som forsamlingen for øvrig) var ikke spesielt aktive verken i Grunnlovsarbeidet eller i debatten. To av disse – Diderich Hegermann og Peter Motzfeldt – var imidlertid både sentrale aktører i arbeidet med Grunnloven og sentrale aktører i arbeidet med å utvikle den militære utdanningen i årene omkring 1814.

På Eidsvoll tilhørte begge det såkalte Selvstendighetspartiet, og begge var medlemmer av konstitusjonskomiteen (som jobbet med å utforme Grunnloven). Hegermann fungerte som forsamlingens president i dens andre uke, da hans dobbeltstemme avgjorde utfallet av debatten om selvstendighet eller uni-

¹³ Grunnloven fikk for øvrig ny språkdrakt i forbindelse med 200-årsjubileet i 2014.

¹⁴ Slagstad (2000): *Kunnskapens bus*, 14.

on, mens Motzfeldt den siste uken var forsamlingens visepresident og således en av de tre som signerte Grunnloven 17. mai 1814.¹⁵ Begge har følgelig fått sin plass i historien.

Hva den militære utdanningen angikk, så var Hegermann i 1814 sjef for Krigsskolen og svært anerkjent for det arbeidet han hadde nedlagt for å utvikle skolen.¹⁶ Hegermann ønsket imidlertid også å få etablert en militær høyskole og la i 1816 frem et forslag som også inneholdt generalstabsundervisning.¹⁷ På det tidspunktet var han generalmajor, statsråd og sjef for Armédepartementet, men statsrådsposten som han fikk i november 1814, var «et embete han mottok med stor ulyst».¹⁸ Det falt derfor på Motzfeldt å overta som sjef for Armédepartementet når Hegermann søkte – og fikk innvilget – ett års tjenestefri.¹⁹ Hegermanns forslag kan ikke ha fått noen god mottakelse, ifølge Schiøtz. I august 1816 fremsatte Motzfeldt et nytt forslag om en «undervisningsanstalt for offiserer av Artilleri- og ingeniørkorpset», uten at en videreutdanning for generalstabsoffiserene ble realisert.²⁰ Forslaget ble vedtatt i oktober samme år, men altså uten det «løftet» som Hegermann hadde ønsket seg.

Uten å gå inn i detaljene på disse forslagene, så har Roald Berg i sitt bind av forsvarshistorien gjort et poeng av at det i forbindelse med de militære utdanningsinstitusjonene vokste frem «et norsk militærintellektuelt miljø som del av en bredere humanistisk, samfunnsvitenskapelig og naturvitenskapelig offensiv inn i landet og med brodd mot Sverige».²¹ Begge de to nevnte offiserer var en

15 Motzfeldt «kom til å spille en fremtredende rolle som en av lederne for selvstendighetspartiet og en hyppig deltaker i debattene med ‘Skarpsindighet, Kundskab og Humanitet’. Han avviste enhver tanke på tilnærming til Sverige, ‘Fædrelandets Erke-Arve-Fiende’, men stod likevel på god fot med sine politiske hovedmotstandere, i første rekke grev Wedel og Jacob Aall. Som medlem av konstitusjonskomiteen var han en vokter av folkets rettigheter og bidrog ellers aktivt i alle saker med sin innsikt, ikke minst i den britiske forfatning. Med to stemmers overvekt tapte han kampen mot delingen av Stortinget i Odelsting og Lagting. Den siste uken var han viseformann i Riksforsamlingen og en av de tre som underskrev 17. mai og dermed fastsatte Grunnlovens dato», Thyness (2020): «Peter Motzfeldt».

16 Eller som Terje Bratberg skriver om Diderich Hegermann i *Norsk biografisk leksikon*: «Hegermanns viktigste virke var som lærer og senere sjef for offiserutdanningen i Norge. Han hadde gode evner som pedagog, organisator og administrator. Han skrev Den matematiske skoles historie, og hans hovedmål var å likestille skolen i Christiania med landkadettkorpset i København. 1798 fikk skolen navnet Det norske militaire Institut, og 1802 fikk den som gave nye lokaler i det såkalte stiftamtmann Storms palé, som Bernt Anker hadde overtatt fra sin bror Jess' dødsbo. 1804 ble skolen omdannet til Det Kongelige Norske Land Cadet Corps. Aktiviteten vokste frem mot 1814, og på det meste hadde skolen 135 elever. Hegermann ønsket at alle som skulle bli offiserer, måtte gjennomgå skolen, slik at man kunne forhindre at offiserspatenter ble delt ut som følge av fødsel, forbindelser eller rikdom. Prinsippet ble vedtatt 1815», Bratberg (2020): «Diderich Hegermann».

17 Hosar (2017): «Tidlege akademiseringsframstøyt i militærutdanninga».

18 Bratberg (2020).

19 Han ble gitt avskjed i nåde fra alle sine embeter 14. april 1817.

20 Schiøtz (1919): 12.

21 Berg (2001): 99.

del av dette «militærintellektuelle miljøet», og de hadde tette bånd til professorene og undervisningskreftene ved universitetet.²²

Hvor «tett» dette forholdet var illustreres ved at Motzfeldt i sitt forslag argumenterte for at undervisningen i sivile fag skulle gis av professorer tilknyttet Det Kongelige Frederiks Universitet (Universitetet i Oslo fra 1939),²³ noe som også var en nødvendighet ettersom «lærerspørmaalet voldte endel vanskeligheter».²⁴ I praksis ble denne delen av undervisningen løst ved at kadettene enten fulgte undervisningen ved universitetet, «tildels i særskilt anordnede forelesningstimer for hvilke vedkommende professor oppebar godtgjørelse av Krigsskolen»,²⁵ eller fikk undervisning av professorene i Krigsskolens lokaler.

Mange av de endringsforslagene som ble lagt frem etter 1818 tok dessuten til orde for en enda tettere kobling til universitetet: Generalauditor (krigsadvokat) Bergh ville i alle fall «sløife alle særskilte militære læreanstalter og oprette et eget militært fakultet ved Universitetet med 2, muligens 3 professorer».²⁶ Han ble «dog staaende alene med denne opfatning» som Johannes Schiøtz skriver.

I tiårene som fulgte gjennomgikk den militære utdanningen stadige endringer. På starten av 1820-tallet kom det for eksempel en ny krigsskoleplan som viste seg utilstrekkelig. Det var ikke tilstrekkelig med tid til fagene innenfor de to årene som var avsatt, og ifølge Schiøtz var det i tillegg betydelige disiplinære utfordringer.²⁷

22 En annen av de ledende skikkelsene på Eidsvoll, Georg Sverdrup, var professor ved Det Kongelige Frederiks Universitet. Et universitet som på det tidspunktet bare hadde seks lærere. To av dem, filosofiprofessor Niels Treschow og professor i litteratur og klassiske språk Georg Sverdrup, var sentrale i arbeidet med å lage en grunnlov: «Georg Sverdrup kom til Eidsvoll fra et møte hos sorenskriver Christian Magnus Falsen på Vollebekk i Ås. Her hadde sorenskriveren presentert et utkast til grunnlov som han hadde laget sammen med skolebestyrer Johan Gunder Adler på Fredrikshald. Etter møtet på Eidsvoll 16. februar utarbeidet også professor Niels Treschow et grunnlovsdokument. Christian Frederik gav Georg Sverdrup og juristen Christopher Anker Bergh i oppdrag å redigere de to utkastene, slik at de samlet kunne legges til grunn for arbeidet med en ny grunnlov. [...] Da Grunnloven var vedtatt og Christian Frederik valgt til konge den 17. mai, holdt Georg Sverdrup som forsamlingens president en tale hvor han innledet med ordene 'Reist er altsaa inden Norges Enemærke Norges gamle Kongestol, som Adelstener og Sverrer beklædte, og hvorfra de med Visdom og Kraft styrede gamle Norge', Tidemann (2014): «Universitet i Oslo i skjebneåret 1814».

23 Berg (2001): 99.

24 Schiøtz (1919): 17.

25 Ibid., 36.

26 Ibid., 27.

27 For å bestå eksamen ble det i 1823 fastsatt at elevene måtte besvare minst 2 av 3 spørsmål til karakteren 3 eller bedre. Det gikk ikke helt etter planen: «Eksamen blev derefter holdt til fastsat tid, men resultatet var daarlig. Av 11 elever bestod de 6 eksamen, 1 fik lov til at kontinuere i tegning som han hadde strøket i, mens ikke mindre end 4 strøk. Det slette resultatet betok dog ikke elevene humøret, for Kristiania politikammer indmeldte at natten til 8. mai hadde löitnantene *Fasting, Major og Hausmann* 'foranlediget en utilladelig Støi paa Gaden'. Major ble herfor idømt 4 ukers arrest, Fasting og Hausmann hver 4 ukers husarrest». Ibid., 40.

De ulike endringene (eller reformene om man vil) handlet i stor grad om penger, for den nye staten var en fattig stat. Det var ikke overflod som preget Norge etter 1814. Med selvstendigheten ble det riktignok slutt på å sende store deler av statsinntektene til København, problemet var at man overvurderte inntektene og undervurderte utgiftene. Den nye staten manglet en utviklet sentralmakt, noe som igjen gjorde det vanskelig å utvide skattegrunnlaget. Dette kombinert med en etterkrigskrise som rammet det meste av Europa etter Napoleonskrigene, truet en periode selve statens økonomiske eksistens.²⁸ Arméplanen av 1817 medførte betydelige reduksjoner, og dette rammet selvsagt også officersutdanningen. Konsekvensene ble stadige endringer i både undervisningsinnholdet og gjennomføring. Det medførte at strykprosenten gjennomgående ble svært høy.²⁹

I det Norge som vokste frem etter 1814 var det <tre yrkesgrupper som hadde monopoliserte myndighetsposisjoner: officerene hadde monopol på den militære myndighet, teologene på den kirkelige og juristene på den administrative. Officerene hadde sin egen utdanningsvei>,³⁰ men i motsetning til det man kan få inntrykk av når man leser historien om fremveksten av høyere utdanning i Norge, så var altså båndene mellom den militære utdanningen og Det Kongelige Frederiks Universitet svært tette. Samtidig må man ikke glemme at de militære skolene lenge hadde bidratt med nødvendig kompetanse i et samfunn som fremdeles hadde få og dårlige skoler. Officerene bidro til å «bygge landet» for å bruke et forslitt uttrykk fra senere år. Det er derfor som Roald Berg skriver, grunn til «å spørre om ikke også de militære utdannings- og forskningsinstitusjonenes sentrale rolle i samfunnsbyggingen kvalifiserer til plass på en liste over 1800-tallets nasjonsbyggende sentralinstitusjoner».³¹

Det var altså ikke bare den prøyssiske officersutdanningen som trakk veksler på et samarbeid med universitetet. Den norske officersutdanningen fulgte samme mal, og uten at man skal trekke sammenligningen for langt, var både Humboldt-universitetet i Berlin og Det Kongelige Frederiks Universitet nye institusjoner preget av et nytt kunnskapssyn og et nytt politisk verdensbilde.³²

28 Sandvik (2018): 43–44.

29 Kanskje ikke så oppsiktsvekkende når man leser følgende: «Vaaren 1822 blev atter holdt halvaarseksamen til hvilken elevene ikke hadde nogen speciel tid til forberedelser, mens den halvaarseksamen som skulde været holdt samme høst blev indstillet, dels paa grund av den nær forestaaende dimissionsseksamen, dels fordi undervisningen i sommerhalvaaret hadde været uregelmessig paa grund av professorenes sommerferier og de militære læreres fravær». Schiøtz (1919): 39.

30 Slagstad (2000): 15.

31 Berg (2001): 99.

32 Humboldt-universitetet i Berlin ble grunnlagt så sent (i tysk sammenheng) som i 1810 av den liberale prøyssiske statsmannen, utdannelsesreformatoren og lingvisten Wilhelm von Humboldt. Tysklands eldste universitet, Universitetet i Heidelberg, ble til sammenligning grunnlagt allerede i 1386.

I Berlin dannet samspillet grunnlaget for den moderne krigsskolen, samtidig regnes Humboldt-universitetet som grunnleggeren av det moderne universitetet. Det Kongelige Frederiks Universitet var nok ikke helt der oppe, men poenget står seg: Den norske offisersutdanningen var kanskje ikke så provinsial som man først skulle anta?

I det følgende skal jeg forsøke å bygge en bro fra den norske offisersutdanningens spede begynnelse omkring 1800, og frem til dagen i dag. Det blir en forflytning i tid på om lag 200 år. Noe er konstant, noe har endret seg. Når Johannes Schiøtz i 1919 skrev sin bok om de første 100 år med høyere militær utdanning, skrev han at han i løpet av dette arbeidet var blitt bevisst på hvilken «betydning hæren, gjennom sitt offiserskorps, har hat for nationens kulturelle utvikling nedigjennem tiderne og hvorledes vor officersstand til de forskjellige tider har spillet en overmaade vigtig rolle, ogsaa paa mange civile omraader».³³

Om ikke offiseren utgjorde selve navet, så var vedkommende i alle fall en viktig del av samfunnsmaskineriet. I industrialiseringen av Norge på 1800-tallet spilte offiserene en viktig rolle i kraft av at de hadde utdanning fra de militære utdanningsinstitusjonene.³⁴ De hadde mye utdanning sammenlignet med det samfunn de var satt til å tjene. Samtidig hadde offiserene en status som delvis var nedarvet fra det gamle standssamfunnet. I 1814 «var» offiserene fortsatt – sammen med noen få andre yrkesgrupper – staten. Både i kraft av at offiserene var gitt myndighet til å utøve militær makt på vegne av staten, men også i kraft av at de representerte viktige symboler i et samfunn hvor Stortinget i 1821 – mot Kongens ønske – fjernet alle adelige titler og privilegier.³⁵

Dagens offiserer har også status, men neppe i samme grad som for 200 år siden. Symboleffekten er mindre. Man blir ikke lenger embetsmann som kaptein,³⁶ og offiseren er heller ikke spesielt høyt utdannet sammenlignet med det øvrige samfunn. Er det samfunnet som har tatt store sprang fremover – «tatt igjen» offiserene – eller er det offiserene som har «senket» seg? Eller er det en kombinasjon? Er det en ønsket utvikling eller er det tilfeldig?

For en del år tilbake holdt jeg noen forelesninger på lærerskolen hvor jeg gjorde et poeng av at utdanningen – skolesystemet – var et barn av sin tid. Alt-

³³ Schiøtz (1919): 7.

³⁴ Se Berg (2001): 98–99.

³⁵ Egentlig bare en oppfølging av Grunnlovens § 118 (tidligere § 108) hvor det heter at «Heretter [altså 1814] kan det ikkje skipast grevskap, baroni, stamhus eller fideikommiss».

³⁶ Så kan det jo tilføyes at offiserer faktisk blir embetsmenn når de når et høyere gradsnivå, dvs. fra brigader/flaggkommandør og oppover. Det er en ære som ikke lenger er professorene til del.

så at den skolen vi har gått på, den utdanningen vi har fått, på mange måter er et speilbilde av det samfunnet vi er en del av: Det samfunnet er opptatt av, er også utdanningen opptatt av. Eller sagt på en annen måte: Det forhold at «alle» i Norge tar utdanning – eller har mulighet til å ta utdanning – er isolert sett et resultat av at Norge er blitt et mer demokratisk og likestilt samfunn de siste 100 år. Norge var for eksempel det første landet i Europa som opphevet kravet om latin som adgangskriterium til universitetet og i stedet innførte realfag og moderne språk. Det skjedde i 1896, altså for drøyt 120 år siden, og hensikten var ganske enkelt å sørge for en bredere sosial rekruttering til universitetet.

I 1969 ble den niårige enhetsskolen lovfestet i Norge. Det var en mye større endring enn overgangen til tiårig grunnskole som kom i 1997, og det handlet om lik rett til utdanning i hele landet. Og dagens krigsskolekadetter er barn av Reform 94, en skolereform hvor retten til treårig videregående utdanning ble lovfestet.

Tidligere i dette kapitlet har jeg forsøkt å vise at alt henger sammen med alt – utgangspunktet var at de progressive ideene som preget Grunnloven hadde betydning når den nye staten skulle utvikle offisersutdanningen. Slik er det selvsagt også i dag. Endringer innenfor utdanningssystemet påvirker kunnskapsgrunnlaget hos de kadettene som krigsskolene til enhver tid skal utdanne til offiserer, samtidig som endringsprosesser innenfor høyere utdanning også påvirker krigsskoleutdanningen.

Det norske Forsvaret har nylig gjennomført sin andre utdanningsreform på mindre enn tjue år. Begge ble fra Forsvarsdepartementets side begrunnet med endringer innen sivil utdanning, og i begge tilfeller ble det ikke gjennomført en evaluering av det utdanningssystemet som ble reformert innen man gikk i gang. Det er imidlertid noen vesentlige forskjeller mellom de to.

I det første tilfellet (2005) ønsket man å «sivilisere» den militære utdanningen gjennom å akademisere offisersutdanningen ved å gjøre krigsskolene og stabsskolene til høgskoler underlagt universitets- og høyskoleloven med rett til å utstede studiepoeng.³⁷ Den gamle KS-I og KS-II utdanningen fra 1980-tallet som til sammen utgjorde fire års utdanning, ble slått sammen til en treårig bachelorutdanning, mens stabsskole I og stabsskole II ble slått sammen til en toårig masterutdanning.

³⁷ Dette knyttes til det som betegnes som Bologna-prosessen. Det er et mellomstatlig samarbeid mellom mange europeiske land hvor målet var å etablere felles rammeverk for høyere utdanning. Dvs. at gradsstrukturen med tre nivåer (bachelor, master og doktorgrad), et felles system for utdanningspoeng (ECTS), bokstavkarakterer, et eget vitnemålstillegg, egne nasjonale organer for kvalitetssikring (les; NOKUT) og utarbeiding av nasjonale kvalifikasjonsrammeverk for høyere utdanning, alle er resultater av Bologna-prosessen (etter det første møtet som fant sted i Bologna i 1999). Norge har deltatt siden starten.

Den neste store omleggingen (2018) – utdanningsreformen – handlet i første rekke om å spare penger gjennom å slå sammen de fem høyskolene til én, legge befalsutdanningen inn i krigsskoleutdanningen, samt sentralisere en rekke administrative funksjoner. I stort reduserte man antall ansatte med om lag 1/3, og fusjonsprosessen ble – i tillegg til det rent økonomiske aspektet – begrunnet i strukturreformen³⁸ som lå til grunn for de store fusjonsprosessene i academia hvor de fleste høyskolene ble fusjonert inn i eksisterende universitet ut fra et argument om bedre kvalitet. Ellers som det het innledningsvis i Meld. St. 18 (2014–2015). *Konsentrasjon for kvalitet – Strukturreform i universitets- og høyskolesektoren*:

Norge må omstille seg for å møte samfunnsendringene og for å sikre arbeidsplasser og velferd i fremtiden. En viktig nøkkel er økt kvalitet i høyere utdanning og forskning. Derfor endrer vi universitets- og høyskolesektoren og samler ressursene på færre, men sterkere institusjoner. Vi legger en struktur for morgendagens kunnskapssamfunn.³⁹

Dette er verken tid eller sted til å gå dypt inn i troen på at noe blir bedre bare i kraft av at det blir større, men dette premisset – at kvaliteten er betinget av størrelse – er ikke nødvendigvis riktig. Selv om det selvsagt finnes gode argumenter for at størrelse har betydning, er det svært enkelt å finne eksempler på det motsatte. Norges første nobelpris i medisin gikk for eksempel til et svært lite, men dedikert og kompetent forskningsmiljø som over år var blitt gitt svært gode rammebetingelser for forskning.

Den største utfordringen med utdanningsreformen var uansett at det økonomiske premisset hadde forrang. Mens universitets- og høyskolesektoren gjennomførte sin strukturreform med utgangspunkt i stortingsmeldingens budskap om «konsentrasjon for kvalitet», definerte Forsvarsdepartementet – ved hjelp av konsulentfirmaet McKinsey – et økonomisk innsparingspotensial på 570 millioner.⁴⁰ Man skulle sentralisere, standardisere og effektivisere for deretter å gevinstrealisere. Om mulig skulle man også «outsourc»e, og det var tilstrekkelig med *nødvendig utdanning*. Så mens den sivile utdanningssektoren fokuserte på endring for å sikre høyere kvalitet, argumenterte langtidsplanen for at man var avhengig av at utdanningen ble levert på en «kostnadseffektiv måte».⁴¹ Eller som det også heter:

38 Kunnskapsdepartementet (2015): Meld. St. 18 (2014–2015) *Konsentrasjon for kvalitet – Strukturreform i universitets- og høyskolesektoren*.

39 Ibid.

40 I langtidsplanen operer man med 530 millioner.

41 «For å sikre riktig kompetanse til rett tid er Forsvaret avhengig av relevant og god militær utdanning levert på en kostnadseffektiv måte», se Forsvarsdepartementet (2016): Prop. 151 S (2015–2016) «Kampkraft og bærekraft – langtidsplan for forsvarssektoren, 94.

All utdanning og kompetanseproduksjon skal ses i sammenheng i den hensikt å skape bedre forutsetninger for kvalitet i utdanningen og *reducere kostnadene. Styring og ledelse skal tydeliggjøres*. Dette er en forutsetning for å forbedre utdanningssystemet både kvalitativt og kostnadmessig.⁴²

Her har man New Public Management i sin reneste form.

I forarbeidet til utdanningsreformen ble det åpenbart sett til Danmark og den store omleggingen av den militære utdanningen som danskene var i ferd med å slutføre. Om det var en god reform utdanningsmessig var diskutabelt, men overføringsverdien var uansett at danskene skulle spare mye penger på å legge om sin utdanning samtidig som operativ virksomhet skulle skjermes. I en kronikk i *Berlingske* i september 2013 gjorde Nils Wang, kontreadmiral og sjef for Forsvarsakademiet, rede for hvordan dette var tenkt:

Politisk er der i forliget truffet en række principbeslutninger, der tegner konturerne af en ny uddannelses- og officersskolestruktur. Den mest tydelige beslutning er, at Forsvaret skal bidrage til samfundsøkonomien med 2,7 mia. kr. om året, hvilket svarer til ca. 15 procent af det nuværende forsvarsbudget. Det er desuden et eksplicit politisk ønske, at den operative struktur ikke skal berøres af besparelserne.

Da den operative del af strukturen står for ca. halvdelen af forsvarsbudgettet, betyder det omvendt, at den resterende del af organisationen, som også omfatter skolerne, skal spare omkring 30 procent. Det vil sige, at de nuværende officersskoler og Forsvarsakademiet alene på det faste skolepersonale bliver nødt til at spare, hvad der svarer til ca. 100 årsværk. Og alternativet er til at få øje på. Skulle besparelsen i stedet hentes i den operative struktur, svarer det til en underafdeling i Hæren eller en fregatbesætning i Søværnet!⁴³

Danskene har over svært mange år kuttet i sine forsvarsbudsjetter.⁴⁴ Det spesielle med det som skulle bli den norske kopien av den danske reformen, var at innsparingene skulle forbli i Forsvaret. Forsvarsbudsjettet krympet ikke. Det var altså snakk om en omfordeling fra utdanning og til operativ virksomhet. Salgsargumentet handlet om at dette representerte en nødvendig styrking av operativ virksomhet, eller som det het i pressemeldingen som fulgte beslutningen om å iverksette en reform: «I sum vil dette frigjøre midler til økt operativ evne og kampkraft».⁴⁵ Det er jo et uslåelig argument gitt at man oppfatter

⁴² Ibid., 95. Min kursivering.

⁴³ Wang (2013): «Forsvaret er presset til utvikling». Nils Wang ble for øvrig flere ganger hentet til Norge hvor han presenterte den danske reformen i positive ordelag. Undertegnede har selv vært tilhører.

⁴⁴ Se f.eks. Ringsmose og Brøndum (2018): *Frihedens pris: så lav som mulig*.

⁴⁵ Forsvarsdepartementet (2016): «Utdanningsreform i Forsvaret». Pressemelding.

utdanning som en mindre produktiv aktivitet, og – ikke minst – at man skaper et skille mellom utdanning og operativ virksomhet. På kort sikt er det selvsagt også mulig å styrke operativ virksomhet, ikke bare med penger, men også gjennom å øke aktiviteten ved hjelp av årsverk – personell – fra utdanningsinstitusjonene (slik man faktisk gjorde). På lang sikt er det imidlertid grunn til å tro at dette medfører et større press på utdanningsinstitusjonene. Større aktivitet gjør at det må utdannes flere offiserer (og spesialister). Hvor effektivt kan det egentlig gjøres? Når «knekker» strukturen?

Årsverk – tilgang på lærekrefter – har ellers bestandig vært et tilbakevendende tema i utdanningen. Da Krigsskolen (eller Den frie matematiske skole som den opprinnelig het) ble opprettet i 1750, skal noe av årsaken ha vært en «liden og tilfældig Omstendighet» som det stod i den første fremstillingen av Krigsskolens historie fra 1871. Ifølge Hans P. Hosar var denne omstendigheten «en gammel kompanisjefs bortgang, noe som uttrykt i våre dagers terminologi hadde skapt en ledig stillingshjæmmel i staten».⁴⁶

Et annet tema som også synes tidløst, er spenning mellom tid/ressurser avsatt til trening/øving og det å drive akademisk virksomhet. Om fagplanen til Den Kgl. Norske Militaire Høiskole i 1826, skriver for eksempel Schiøtz at:

Fysik og kemi blev gjenindført, krigshistorie derimot sløifet som undervisningsfag. Det er herved dog at merke at Meydell, foruten topografi, ogsaa foredrog strategi og taktik, men hans fag blev i reglementet ikke medregnet blandt de militære hovedfag. Forøvrig blev der undervist i de samme dicipliner som tidligere.⁴⁷

Her har utdanningsinstitusjonene opp gjennom årene hatt ulike svar på hva som er relevant og hvorfor. Her er den mer «klassiske» dannelsesprosessen kontinuerlig under press. Satt på spissen er det bedre å kunne treffe det man sikter på, enn å forstå hvem og hvorfor man skal skyte. Men hva trenger så egentlig dagens kadetter – fremtidens offiserer – av utdanning?

I floraen av spådommer om fremtiden handler mange om hvordan verden vil endre seg – om ikke til det ugjenkjennelige – så til en verden som fremstår som fremmed for oss i dag. I dette ligger det en forestilling om at spesielt teknologiske endringer vil endre måten vi innretter våre liv på, hvordan vi arbeider og ikke minst hva fremtidens utdanning og arbeidsliv vil inneholde.

Ingenting av dette er eksakt vitenskap, men World Economic Forum har gjennom en årrekke initiert forskning/undersøkelser som blant annet har vært

⁴⁶ Hosar (2000): 20.

⁴⁷ Schiøtz (1919): 56.

rettet mot fremtidens arbeidsmarked. Basert på større spørreundersøkelser, har de kartlagt forventinger og ifølge rapporten «The Future of Jobs» er det en forventning om at de fleste yrkene i 2022 vil kreve kompetanse som ikke regnes som avgjørende i dag.⁴⁸ Denne påstanden kan selvsagt diskuteres, men funnene i rapporten antyder uansett en sterk tro på at mye vil endre seg. Det er for eksempel en forventning om at mer enn halvparten av arbeidstakerne må videreutdannes og/eller omskoleres («reskilling needs») for å kunne gjøre jobben sin.

Dette synet deles av de fleste som er opptatt av utdanning og økonomisk utvikling, så dette synet (eller oppfatningen) kan neppe karakteriseres som kontroversielt. I Meld. St. 16 (2016–2017) *Kultur for kvalitet i høyere utdanning* understrekes det for eksempel at:

I et arbeidsmarked som i stadig større grad preges av et høyere kompetansenivå og mindre rutinearbeid, er det behov for fagfolk som kan utøve etisk refleksjon, kreativ problemløsning og kritisk tenkning, og som kan håndtere kompleks og tvetydig informasjon samt samarbeide på tvers av geografiske, faglige og kulturelle grenser. Disse generiske kompetansene er i godt samsvar med universitetenes klassiske dannelsesidealer. Utdanningen må legge vekt på læring som stimulerer slike ferdigheter [...]. *Det vil gjøre studentene bedre rustet til å møte et samfunns- og arbeidsliv som krever kontinuerlig omstilling.*⁴⁹

Det sentrale spørsmålet for alle som er opptatt av utdanning blir dermed ikke bare hva man lærer bort i dag. Noe av dette vil da ifølge forestillingen om endring og utvikling være avleggs om få år, men at man lærer å lære slik at man er i stand til å tilegne seg den kompetansen som kreves for å kunne løse *fremtidens* arbeidsoppgaver.

I den ovennevnte stortingsmeldingen brukes «generisk kompetanse» (gjerne i flertall) som et uttrykk for de ferdigheter/den kompetanse man må ha for å kunne lære, og enkelt forklart er ikke dette noe annet enn det å kunne bruke ulike fag, perspektiver, metoder, mv. i denne læringen (læringsprosessen). Videre understrekes det at man på ingen måte er alene om å legge vekt på utdanning:

Mange land utenfor Europa og Nord-Amerika satser tungt på høyere utdanning og forskning for å utvikle samfunnet og styrke sin konkurransekraft. Vår evne til kontinuerlig kompetanseheving og omstilling vil være avgjørende for videreutviklingen av samfunnet og for å bevare vårt velferdsnivå. Mer enn noensinne er

⁴⁸ World Economic Forum (2018): *The Future of Jobs*.

⁴⁹ Kunnskapsdepartementet (2017): Meld. St. 16 (2016–2017) *Kultur for kvalitet i høyere utdanning*, 14. Min kursivering.

det behov for en godt utdannet befolkning med evne til å resonnerer og analysere, identifisere relevante spørsmål og bruke vitenskapelige metoder og tenkemåter for å løse problemer og vurdere holdbarheten av informasjon og argumenter. Utdanningen må bidra til at studentene utvikler ferdigheter og holdninger som gjør dem i stand til å bidra til en bærekraftig utvikling, og til å se seg som globale medborgere. Dette innebærer ansvar for å tenke og handle på vegne av et fellesskap som går utover det familiære, lokale og nasjonale.⁵⁰

Det er ingenting i det ovennevnte som ikke er gyldig om man ser det gjennom offisersutdanningens briller. Forsvaret er en høyteknologisk arbeidsplass hvor fremtidens ansatte må være i stand til å ta beslutninger innenfor et landskap som blir mer og mer komplekst. Denne kompleksiteten medfører at kildekritikk og kritisk tenkning blir desto viktigere – den analytiske muskelen må trenes.⁵¹ Den enkelte offiser må være i stand til å stille nye og kritiske spørsmål til de utfordringer som man møter i hverdagen – offiseren må også utstyres med «generisk kompetanse».

Ut fra det ovennevnte fremstår reformer eller endringer som et svar på at samfunnet hele tiden endrer seg. Noe som i grunnen også har vært et gjennomgående trekk ved de reformene Forsvarets utdanningssystem har gjennomgått over en 200-årsperiode. Konstanten har hele tiden vært at offiseren gjennom sin utdanning skal settes i stand til å utøve sitt yrke på best mulig måte innenfor de rammer samfunnet har å tilby. Rammene har selvsagt variert, men behovet for utdanning har aldri vært et tema. Før nå. Det fremstår som et paradoks at økonomiske argumenter har resultert i at norske offiserer i årene som kommer skal ha en kortere utdanning enn sine forgjengere, all den tid dette ikke er et resultat av en økonomisk krise og dertil nødvendige innsparinger. Paradokset blir ikke mindre av at samfunnets borgere for øvrig tar mer og stadig lengre utdanninger sammenlignet med tidligere, og at høyt utdannet og kompetent arbeidskraft fremheves som et viktig konkurransefortrinn for bedrifter og virksomheter.⁵² For første gang har jeg vansker med å se at den påstanden jeg i sin tid presenterte for lærerstudentene, om at all utdanning er et speilbilde av det samfunnet den er en del av, er riktig. Forsvarets utdanningsreform speiler verken samfunnet eller Forsvarets utdanningsbehov. I den grad den speiler noe som helst, så er det et økonomisk argument om at innsparingene styrker operativ evne. Monn det. Progressive ideer à la 1814 er det i alle fall ikke.

⁵⁰ Ibid., 11.

⁵¹ Dette er et poeng Dag Henriksen bruker å understreke. Se også Henriksen og Maaø (2017): «Utdanningsreformen – paradokser og tapte muligheter».

⁵² «Fremtidige kompetansebehov II. Utfordringer for kompetansopolitikken», NOU 2019: 2, 68.

Det er fortsatt et åpent spørsmål om Forsvarets utdanningssystem vil kunne svare på kravet om «generisk kompetanse» – uten at deler av den omleggingen som ble foretatt i 2018 reverseres. Slitasjen er stor,⁵³ og det er ikke uten videre gitt at man kan oppbemanne slik Forsvarssjefens fagmilitære råd synes å legge opp til – gitt at dette videreføres i den langtidsplanen som skal legges frem for Stortinget i løpet av våren 2020. Nils Wang ga i sin tid uttrykk for at reformen i Danmark berørte det man «kunne kalde den profesjonsbærende del af det militære centralnervesystem».⁵⁴ Alle med et minimum av kunnskap om anatomi vet at man skal være forsiktig med sentralnervesystemet.

Så bør man avslutningsvis minne seg selv på at selve utgangspunktet for den moderne offisersutdanningen – den moderne krigsskolen – var et nederlag. Det har vi glemt i all vår (les Vestens) fullstendige (teknologiske) overlegenhet i de krigene vi har utkjempet etter kald krig. Vi har riktignok for alle praktiske formål tapt krigene, men det var ikke så viktig. Afghanistankommisjonen understreket av vi hadde oppfylt våre allianseforpliktelser,⁵⁵ så da kunne vi dra hjem uten at det fikk større konsekvenser. Derfor har vi også glemt at utdanning er viktig. For Scharnhorst handlet det om å kompensere for et svakt ressursgrunnlag – man måtte settes i stand til å utnytte det man hadde på en best mulig måte. Man måtte ganske enkelt være litt smartere enn sin motstander; man måtte skjønne litt mer. Hvis ikke ville man også tape den neste krigen.

I dette ligger det også en advarsel for vår egen del: Det er på ingen måte gitt at man har det samme overtaket neste gang man skal eller må bruke våpenmakt. Hva om våpenmakten skal utøves i nære omgivelser og ikke i fjerne himmelstrøk? Det er kanskje en ubehagelig tanke, men den må tenkes. Har det noe å si? Hva betyr det i så fall for den utdanningen offiseren skal ha?

53 Min påstand er at personellsituasjonen er svært alvorlig, ikke bare innenfor utdanningssystemet, men rent generelt i Forsvaret. En god poengtering av dette stod nylig på trykk i *Dagens Næringsliv* hvor Silje T. Steffensen beskrev den manglende redundansen i organisasjonen: «'Lean manning' betyr i praksis at i alle funksjoner er vi 'one person deep'. Vi er ekstremt sårbare for funksjonelle vakanser som kurs, permisjoner og sykdom – altså selve livet, med alle sine former og farger.» Steffensen (2020): «Jeg er villig til å ofre livet mitt for din frihet, men ta meg ikke for gitt».

54 Wang (2013).

55 NOU 2016: 8 «En god alliert – Norge i Afghanistan 2001–2014».

Læreren som teoribygger – Carl von Clausewitz

Av Harald Høiback

Lærere som har som oppgave å få studenter til å bli bedre til å bruke militærmakt enn de ellers ville ha vært, befinner seg i et spenningsfelt i to dimensjoner. Det ene feltet går på konsekvensene av å si noe galt. Det andre går på grunnlaget for det de sier. Vi skal starte med det første spenningsfeltet.

Skolens viktigste fag, eller pompøst nonsens?

Vi i uniform liker å tenke på at det ikke finnes noe fag hvor det er viktigere ikke å ta feil enn i militære operasjoner og strategi. Om en lege ikke aner hva han driver med, eller en flykonstruktør har en dårlig dag på jobben eller har kjøpt sine eksamenspapirer på nett, kan de neppe forårsake mer enn noen hundre dødsfall, kanskje noen tusen. En dårlig utdannet general derimot, kan ta livet av millioner og sågar utslette kloden. Også militære ledere som ikke har tilgang på atomvåpen, kan stelle i stand mye elendighet. Nasjonens eksistens kan stå på spill om man i en gitt situasjon spiller sine militære kort dårlig. Dette unike alvor er grunnen til at han som i sin tid ble grunnleggeren av moderne filosofi og erkjennelsesteori ønsket å la seg innrullere i de væpnede styrker.

Rene Descartes (1596–1650) tvilte på mye, men han tvilte ikke på at offiserer, i motsetning til for eksempel prester, filosofer og jurister, måtte ta sitt fag på det største alvor:

For it seemed to me that I might meet with much more truth in the reasoning that each man makes on the matters that specially concern him, and the issue of which would very soon punish him if he made a wrong judgment, than in the case of those made by a man of letters in his study touching speculations which lead to no result, and which bring about no other consequences to himself excepting that he will be all the more vain the more they are removed from common sense[.]¹

1 Descartes (2003 [1637]): *Discourse on Method and Meditations*, 8.

Descartes vervet seg derfor, og ble med i den tidlige fasen av Trettiårskrigen (1618–1648). Det var imidlertid andre sider ved dette militærlivet som appellerte langt mindre, og han ble ikke lenge under fanen.

Men for at dette skal være et spenningsfelt kan ikke dette være hele historien. Til daglig er situasjonen den helt motsatte.

Som tidligere forsvarssjef Sverre Diesen har uttalt, er militære organisasjoner enestående ved at de ikke til daglig utsettes for de påkjenninger de er ment å beherske i krig. De er derfor mer utsatt for å utvikle feilaktige teorier og dysfunksjonelle egenskaper enn virksomheter på andre samfunnsområder, som påvirkes kontinuerlig av omgivelsene.

Forsvaret er i den (u)heldige situasjon at vi aldri rykker ned. Vi spiller bare treningskamper. Vi går heller aldri konkurs, selv om enkel bedriftsøkonomi tilsier at vi burde ha gjort det for lengst. Vi bruker penger vi ikke har på ting vi ikke bør gjøre. Så lenge Forsvaret holder seg innenfor triangelet som dannes av de tre hjørnene: USA, Michael Jackson og Dangerous, kan vi i Forsvaret gjøre nøyaktig som vi vil, så lenge vi sløser med pengene på forskriftsmessig vis.

De tre hjørnene trenger litt forklaring. USA er selvforklarende. Vi kan surre med mye her nord, men vårt forhold til USA må tas på største alvor. Om krig bryter ut i vårt nærområde og USA kommer med militære styrker spiller det ingen rolle hva Norge gjør med tanke på utfallet. Om krig bryter ut i vårt nærområde og USA ikke kommer med militære styrker, spiller det heller ingen rolle hva Norge gjør med tanke på utfallet. Så, vårt forhold til USA er avgjørende viktig.

Michael Jackson er selvfølgelig sir Michael Jackson, sjef for KFOR 1. Det var han som gjorde seg lystig over at Hærens hurtige reaksjonsstyrke, Telemark bataljon, ikke var hurtigere enn at de hadde rukket å gå fra Norge til Kosovo på den tiden de brukte på å gjøre seg reiseklare. Dette var selvfølgelig bare et symptom på noe langt større. Da norske politikere i 1999 lette etter gripbare norske styrker, fant de bekymringsverdig lite.² Dette er det andre Forsvaret ikke må tulle med. Norske politikere liker ikke å bli latterliggjort når de møter sine internasjonale kolleger.

Det tredje hjørnet forteller at det Forsvaret gjør gjerne må være farlig, men ikke kjempefarlig. At vi får noen kister hjem fra internasjonale operasjoner, eller at noen omkommer under øving og trening, er en tragedie for dem som rammes, men det er noe som hører med til militær virksomhet. Men dersom

² Se Ekeberg (2017): *Frednasjonen Norge*, for en forbilledlig, og skremmende, beskrivelse av dette.

det er snakk om flere som omkommer av gangen, og kan det sås mistanke om det har vært inkompetanse involvert, stiller det seg raskt annerledes. Vassdallykken i 1986 er kronksempellet. Der tråkket Forsvaret over en grense.

Men så lenge Forsvaret holder seg godt innenfor disse tre hjørnene, kan vi holde på med hva vi vil, og brukes til hva som helst. Som Kyrre Wathne skrev i Morgenbladet:

I fredstid er det fristende å gjøre Forsvaret til en lekegrind for politiske kjepphester som har lite med forsvarets oppgave å gjøre, enten det er miljøvern, distriktspolitikk eller likestilling. Men krig er noe annet. Krig er å innta en fiendtlig posisjon med 30 kilo på kroppen. Krig er marginer. Og krig er resultater, ikke gode intensjoner.³

Og, er det fristende å legge til, vi er alle voksne mennesker. Vi vet innerst inne at krigen aldri kommer. Internasjonale operasjoner, ja. Hvor vi sender våre beste menn og kvinner med det mest moderne utstyret. Men krig på norsk jord? Hvor hele Forsvaret som system må virke samtidig, og med én gang? Kom igjen.

I Forsvaret er det derfor fullt mulig å ha som politisk målsetting at minst 30 prosent av elevene på Forsvarets skoler bør være jenter.⁴ Målet kunne også ha vært at 100 prosent er jenter, eller at minst 30 prosent må ha krøller og mørkt hår, eller snakke som en nordlending. Det spiller ingen rolle hva de politiske ambisjonene eventuelt er. Forsvaret rykker aldri ned uansett. Man kan også ansette toppledere utelukkende på trynefaktor, eller ettersom hva vedkommende skjuler i underbenklærne. Forsvaret er det perfekte stedet for statlig stillingslotteri.

Et eliteserielag i fotball derimot, som sier at det skal være minst fire fra egen juniorstall i startoppstillingen i hver seriekamp, vil raskt stå i fare for å rykke ned. De vil derfor aldri si det. Til det står det for mye på spill. De vil si at det er usedvanlig hyggelig om fire i startellevaren er lokale gutter, men de vil aldri sette det som krav. For Forsvaret derimot, står ingenting på spill.

Dette er altså spenningsfelt nummer én. En lærer på et militært lærested kan ha problemer med å sove om natten på grunn av det store alvoret som hviler på ham. Han frykter å bli oppsøkt av et spøkelse om natten, hvor en av hans tidligere elever som har omkommet i tjeneste hjemsøker ham med: «Jeg skulle ønske at jeg hadde vært bedre utdannet.»

Men han kan også slite med å sove på natten på grunn av det totale fraværet

³ Wathne (2019): «Hadde D-dagen vært like vellykket med en kvinnevotepå 30 prosent».

⁴ Forsvarsdepartementet (2019): «Vil ha flere kvinner i Forsvaret».

av alvor i det han fyller arbeidsdagen sin med. Det er langt viktigere at skolens innkjøp foretas etter regelboka enn at undervisningen er god.

På den ene side er Forsvaret på papiret garantisten for nasjonens selvstendighet og det viktigste vi som samfunn gjør. På den andre, er Forsvaret SFO for unge voksne. Et sted å være, og et sted å oppleve litt spenning og godt kameratskap. Om man skulle styre sin skute på grunn, eller på et tankskip, er det selvfølgelig ubehagelig, men større konsekvenser får det ikke. Det er en personalsak. Ingenting er egentlig på alvor i Forsvaret.

Sannheten, hele sannheten og ikke noe annet enn sannheten

Det andre spenningsfeltet lærere på militære læresteder virker innenfor er knyttet til grunnlaget for det de sier og underviser i. For hvilke belegg har de egentlig for å si at én måte å bruke militære midler på er bedre eller mer effektiv enn en annen?

På den ene siden av spenningsfeltet finner vi Carl von Clausewitz (1780-1831). Clausewitz var en mann med brede militære kunnskaper og hadde nær 20 års erfaring med aktiv krigsdeltakelse på lavt taktisk nivå. Han visste at det beste stedet å lære seg å krige var å krige selv, men (heldigvis) er ikke den læringsarenaen alltid like tilgjengelig. Samtidig er ulempen med en slik læringsarena at all læring og kunnskap kan bli borte på en blunk.

Det nest beste stedet, og egentlig det eneste alternativet, er å lære krig av tidligere erfaringer, både egne og andres, og ikke minst av historien. Om man faktisk makter å lære å krige av å studere historien vil det ha en uvurderlig verdi for framtiden. Men det krever en enorm innsats fra dem som forsøker:

Det ville være en uendelig stor fortjeneste hvis man kunne fremstille krigen bare ved hjelp av historiske eksempler; slik som Fequieres jo hadde satt seg fore. Men det ville kreve ikke noe mindre enn et helt menneskeliv; særlig fordi den som skulle kunne gjennomføre en slik oppgave jo først måtte skaffe seg forutsetninger for dette, blant annet ved selv å ha en lang krigserfaring bak seg. Den som av indre krefter føler seg kallet til å påta seg en slik oppgave, han må utruste seg til dette som til en lang pilegrimsferd. Han må ofre tid, og ikke sky noen anstrengelser. Han må heve seg over egen forfengeligheit og falsk skam, for – ifølge det franske uttrykk å si sannheten, intet annet enn sannheten, hele sannheten.⁵

En lærer på et militært lærested må altså legge all energi i å finne sannheten, og

⁵ Clausewitz (1972): *Om krigen*, 66.

bare sannheten. Den finnes der ute et sted, men det er lett å gå seg vill og man må være villig til å ofre mye. Om man selv ikke har personlig erfaring med krig blir selvfølgelig jobben enda tyngre.

På den andre siden av spenningsfeltet finner vi de som mener at et slikt program grenser til sprøyt. Det finnes ingen sannheter i krigskunsten. Siden vi aldri kan vite hva fienden kommer til å gjøre for å imøtegå våre tanker om ham, og om hans handlingsmønster, kan vi aldri vite noe sikkert om framtiden. Satt på spissen er derfor denne delen av Clausewitz's pedagogiske program en oppskrift på å forberede seg på den foregående krigen.

Clausewitz samtidige, og Preussens fremste feltherre, Gebhard Leberecht von Blücher (1742–1819) var derfor mye nærmere løsningen da han i 1806 slo fast at: «Det ville være å foretrekke om folk hadde tenkt mindre og slåss mer.»⁶ Langt mer beleste folk enn Blücher har vært inne på det samme, for eksempel den britiske sjøstrategen Julian Corbett (1854–1922):

There seems indeed to be something essentially antagonistic between the habit of mind that seeks theoretical guidance and that which makes for the successful conduct of war.⁷

Også Helmuth von Moltke (1800–1891), som var prototypen på den intellektuelle offiseren og som ikke hadde noen praktisk militær erfaring å snakke om – på et taktisk nivå – hadde liten tro på hva inngående studier hadde å bidra med:

The teachings (i.e. Lehre) of strategy go little beyond the first premises of sound reason; one may hardly call them a scholarly discipline (Wissenschaft). Their worth lies almost entirely in practical application.⁸

Krig og academia passer åpenbart dårlig sammen. Krig er for praktikere og depotforvaltere, ikke for tenkere og akademikere. Krig er for oberster, ikke professorer. I det minste er det lett å få det inntrykket.

Så hva bør vi gjøre? Bør vi legge ned siste rest av det militære akademiske utdanningssystemet og begrense opplæringen til å gjøre personellet i stand til å føre og reparere sine maskiner på en måte som ikke er til skade for andre enn fienden og som ikke påfører samfunnet unødvendige utgifter?

I resten av dette kapitlet skal jeg gi seks grunner til at Forsvaret også i framtiden bør investere tid og penger i akademisk og vitenskapelig utdanning. Med

6 Leggiere (2014): *Blücher: Scourge of Napoleon*, 67.

7 Corbett (1972 [1911]): *Some Principles of Maritime Strategy*, 1.

8 Moltke (1993): *Instructions for Large Unit Commanders*, 174.

andre ord: Fortsettelsen er en trøstevise for militærakademikere, både i uniform og flanell. Ingenting av dette er imidlertid egnet til å overbevise noen som ikke i utgangspunktet allerede er delvis enig.

Hvorfor er teori, vitenskap og akademia viktig i Forsvaret?

Bedre språk

Den første grunnen til å holde seg med militærakademikere er nokså innlysende, og nesten *too obvious for words*. Akademiske ferdigheter og prosedyrer bidrar til et bedre og mer presist språk. Fagterminologien må her som i andre fagfelt utvikles i takt med den teknologiske og politiske utviklingen ellers.

Ifølge nevnte Julian Corbett, er hovedgrunnen til teoriens dårlige rykte i militære kretser at vi har gale forventninger. I boka *Some Principles of Maritime Strategy* skrev han at: «Theory is, in fact, a question of education and deliberation, and not of execution at all.»⁹ Militærteori og annen militær vitenskapelig virksomhet er ikke primært der fordi det skal fortelle de operative sjefene hva de bør gjøre – eller ikke gjøre. Det vet ofte de operative sjefene best selv. Det den akademiske og vitenskapelige virksomheten gjør, er å bidra til at de militære ledernes ord har: the same meaning for all» og «awake in every brain the same process of thought [...] Without such an apparatus no two men can even think on the same line; much less can they ever hope to detach the real point of difference that divides them and isolate it for quiet solution».¹⁰

Akademiske verktøy som fagfellevurderinger, kildereferanser og formelle eksaminasjoner bidrar alle til en mer presis terminologi, som gjør det mulig å tenke og kommunisere effektivt. De fleste kan nok forestille seg den militære nytten av slikt. Clausewitz så det i hvert fall:

Den første oppgave for enhver teori er å rydde opp i sammenflettede begreper og forestillinger; og først når man er kommet til klarhet over navn og begreper kan man håpe på fremgang i betraktningen av tingene, og det er også først da man kan håpe på å få leseren med seg.¹¹

Det er like åpenbart at man enkelte ganger også må kunne formulere seg vagt og uklart, spesielt i politisk alliansebygging. Da kan konstruktiv tåketale være helt avgjørende. Problemet oppstår imidlertid, om generaler og andre ledere ikke makter å tenke og formulere seg klart, også når det er påkrevet. Som pre-

⁹ Corbett (1972): 3.

¹⁰ Ibid., 3–5.

¹¹ Clausewitz (1972): 50.

sident Obamas rådgiver David Axelrod advarte mot når det gjaldt operasjonene i Afghanistan: «We have to be careful not to believe our own bullshit.»¹² Alle vi som har hatt noe med Afghanistan å gjøre, kan skrive under på hvor vanskelig det er å følge Axelrods råd. I det øyeblikket vi ikke makter å skille god analyse fra bambus og bullshit, sliter vi.

Slipe diamanter

Den andre grunnen til å holde seg med militærakademikere er knyttet til teoriene som utvikles. Hva tror vi det er lurt å gjøre med militærmakt om vi ønsker å oppnå det ene eller det andre? Poenget er ikke at vitenskapen er noe bedre til å utvikle slike teorier enn praktikerne, men den har bedre verktøy for å avsløre de dårlige teoriene.

Å lage teorier om dette og hint – det vil si å se sammenhenger – er noe vi gjør alle sammen, bevisst eller ubevisst. Som Nassim Nicholas Taleb påpeker: «*[N]ot theorizing is an act [while] theorizing can correspond to the absence of willed activity, the ‘default’ option.*»¹³ Dårlige og gale teorier popper opp over alt, og vi må ha folk der ute til å ta livet av de dårligste av dem, før de dårlige teoriene tar livet av oss.

Ifølge Colin Gray er det ikke bare de teoriene som praktikerne drar ut av sin egen bakende som kan volde store problemer, men også de som produseres av høyt gasjerte og høyt utdannede militærteoretikere:

Just as the world’s fashion houses strive competitively in their seasonal collections or novelty that will sell, so the defence intellectual community in its many institutional forms competes for market share in respect, official access, and cold hard cash. As fashion houses need new designs, so defence analysts and strategic theorists need new, or at least new-sounding ideas.¹⁴

Det finnes enorme mengder av dårlige militærteorier der ute som det er lett å la seg friste av. Det eneste som kan avsløre en dårlig militær teori, ved siden av krigen selv, er imidlertid en bedre teori. Det eneste som er hardt nok til å slipe en diamant, er en annen diamant.

Om våre teorier vil virke i framtiden har vi selvfølgelig ingen garantier for, men vi skylder de vi sender ut i krigen å utvikle så gode teorier som overhodet mulig. Som Karl Popper (1902–1994) skriver om verdien av teorier mer generelt:

What I assert is that a well-corroborated theory (which has been critically dis-

¹² Hastings (2012): *The Operators*, 227.

¹³ Taleb (2007): *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, 64.

¹⁴ Gray (2003): *Strategy for Chaos, Revolutions in Military Affairs and the Evidence of History*, 18.

cussed and compared with its competitors, and which has so far ‘survived’) is rationally preferable to a less well-corroborated theory; and that (short of proposing a new competing theory) we have no better way open to us than to prefer it, and act upon it, even though we know very well that it may let us down badly in some future cases.¹⁵

Verdien av akademisk arbeid, i tett kontakt med praktiske erfaringer, er altså bedre teorier enn de dårlige teoriene, de som alltid er der. Ikke bedre i den forstand at de nye teoriene avbilder verden på en bedre måte enn konkurrerende teorier, men fordi bedre teorier hjelper oss til å oppfatte verden på en mer hensiktsmessig måte enn vi makter uten. Igjen for å støtte oss på Clausewitz:

[Teoriene] finns där för att erbjuda sina tjänster, men bedömningen måste alltid avgöra om de är lämpliga eller inte. Sådana resultat från teorin får den kritiska analysen aldrig använda som lagar och normer till en måttstock utan bara till vad de skall vara för den handlande, som hållpunkt för omdömet.¹⁶

Å lære og lære

Så langt har vi sett på verdien av et mer presist språk og av bedre teorier. Den tredje grunnen til å holde fast ved akademisk virksomhet i Forsvaret er at mye av dette arbeidet, det vil si utviklingen av språk og teorier, er noe praktikerne må gjøre selv. Eller snarere, de må settes i stand til å gjøre denne jobben selv.

Det er mange som blir titulert som militære eksperter, gjerne mot sin vilje, men i dette faget finnes det ingen eksperter. Ifølge Nassim Nicholas Taleb finnes det ingen eksperter i et fagfelt som det militære, hvor vi aldri kan vite hvordan omgivelsene reager på det vi gjør:

Simply, things that move, and therefore require knowledge, do not usually have experts, while things that don’t move seem to have some experts. In other words, professions that deal with the future and base their studies on the nonrepeatable past have an expert problem.¹⁷

Både blant brokonstruktører og hjertekirurger finnes det altså eksperter, men ikke blant generaler og bordtennisspillere. Jern og betong, og hjertemuskelen, oppfører seg på forutsigelige måter, det gjør ikke motstandere i krig eller i bordtennis, noe som gjør strategi til et felt uten eksperter:

¹⁵ Popper (2002): *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*, 270.

¹⁶ Clausewitz (2002): *Om Kriget*, 121. (Grunnen til at Clausewitz her snakker svensk er at en komplett norsk oversettelse lar vente på seg.)

¹⁷ Taleb (2007): 147.

Strategy is paradoxical in that what works well today will not work well tomorrow, precisely because it worked well today. Mount Everest cannot plan and act deliberately to defeat assaults that already have ‘shown their hand’; strategic adversaries will do exactly that.¹⁸

En militær sjef vil derfor aldri være ferdig eller tilstrekkelig utdannet. Hun kan aldri slåss den samme krigen to ganger. Hun må selv være i stand til å lære, også lenge etter at hun gikk ut av skoleporten for siste gang.

Dette er akademias tredje bidrag til strategien og militærfaget. Akademikerne skal hjelpe praktikerne til selv å tenke og til å trekke ut relevante erfaringer, og ikke minst bidra til å gjøre dem i stand til å formulere disse innsiktene på et stykke papir, så det også kan komme andre til gode. Som formulert av den prøyssiske universitetsmannen Wilhelm von Humboldt (1767–1835), er studenten først moden: «when he has learned enough from others to be in a position to learn for himself».¹⁹ Da er professoren: «no longer a teacher and the student is no longer a pupil».²⁰ Clausewitz er selvfølgelig ikke noe dårligere:

Teorin blir därmed en handledning för den, som vill göra sig förtrogen med kriget på teoretisk grund. Den lyser upp hans väg, underlättar hans vandring, skolar hans omdöme och skyddar honom mot misstag [...] Teorins uppgift är att sortera upp och belysa problemen, så att inte var och en behöver bena ut och själv arbeta sig igenom alla frågor. Teorin skall fostra den blivande fältherrens intellekt eller snarare vara honom till hjälp vid hans självfostran. Den skall därmed inte följa honom på slagfältet. Teorin skall verka på samma sätt som en klok lärare styr och underlättar yngligens intellektuella utveckling utan att därfor föra honom i ledband genom livet.²¹

Teori utvikles heller ikke bare for å gjøre fremtidige militære ledere i stand til å lære av andres erfaringer gjennom bøker, men minst like mye for å gjøre dem i stand til å lære av sine egne erfaringer. Som Clausewitz mentor og åndelige farsfigur, Gerhard von Scharnhorst (1755–1813), skrev:

Indeed, war itself educates only that group of officers who have prepared themselves for it and have cultivated their intellect. Only a few extraordinary geniuses are excluded from this rule.²²

18 Gray (1999): *Modern Strategy*, 42.

19 Clark (2006): *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, 332.

20 Ibid., 333

21 Clausewitz (2002): 103.

22 White (1989): *The Enlightened Soldier, Scharnhorst and the Militärische Gesellschaft in Berlin, 1801–1805*, 43.

Med andre ord: «Many a corporal who has participated in many campaigns remains, without Bildung, just a corporal.»²³

Bobler, hoff og filtre

Den fjerde grunnen til å benytte seg av militærvitenskap og militærakademikere er knyttet til noe vi kan kalle bobler. Ifølge sosiolog og arbeidsforsker Tian Sørhaug er det alltid en fare for at det oppstår et beskyttende filter rundt mektige mennesker:

I store og sentralt styrte organisasjoner er antakelig hoffdannelser uunngåelig. Siden selve organisasjonen er uhåndterlig, må lederen skape et sosialt mikrokosmos rundt seg som blir håndterlig[.] De skaper den sosiale og psykologiske kraft som er nødvendig for å fatte og gjennomføre beslutninger, og de gir en avgjørende beskyttelse til mennesker i prekære og eksponerte posisjoner. Hoffet har derfor sine helt tydelige konstruktive sider.²⁴

Selv om hoff er nødvendig og uunngåelig, har de også sine utfordrende sider. For hvem tør bringe sjefen kritikk og dårlig nytt som rokker ved harmonien inne i bobla? Som Winston Churchill skrev om militær ledelse:

The temptation to tell a chief in a great position the things he most likes to hear is one of the commonest explanations of mistaken policy. Thus the outlook of the leader on whose decisions fateful events depend is usually far more sanguine than the brutal facts admit.²⁵

Kritikk får militære ledere gjerne nok av, men det kommer fra eksterne, som presse, personlige motstandere og andre som har grunner til å kritisere. Slikt trenger imidlertid sjelden gjennom filteret og helt inn i bobla. Det preller av. Om kritikken utelukkende baseres på bekymring eller sensasjonsjag, og ikke på reell fag- og faktakunnskap, står man i fare for å gjøre bobla stadig mer ugjennomtrengelig.

For å ha konstruktiv effekt må kritikken treffe med presisjon. De som retter den, må ha peiling på det de snakker om. De på innsiden av bobla har gjerne slik innsikt, men er enten farget av det samme fordreide lyset, eller så er de redd for å si hva de egentlig mener. Det er stor personlig fallhøyde knyttet til å kritisere slike bobler og hoff: «Frykten for å ødelegge framtidige karrieremuligheter hemmer de fleste i å kritisere oppover.»²⁶ Da gjenstår akademikerne.

23 Ibid., 10.

24 Sørhaug (1996): *Om Ledelse, Makt og tillit i moderne organisering*, 55.

25 Sitert i Roberts (2018): *Churchill, Walking with Destiny*, 518.

26 Sørhaug (1996): 89.

De som har peiling på tematikken, men som i prinsippet belønnes og forfremmes på grunnlag av andre kriterier enn de som befinner seg inne i bobla. Man kan ikke være en del av boblen selv, men man må kunne tilstrekkelig om det som foregår der inne til at kritikken kan treffe, om nødvendig.

En kunnskapsbasert kritikk vil ha langt større effekt enn kritikk basert på bekymring eller forskrekkelse alene. Man må evne ikke bare å stille upassende spørsmål, men også de som er ubehagelige og avslørende. Militære ledere vil også kunne kjenne kraften i et argument som både er saklig og relevant. Ingen liker å bli faglig avkledd, men om det er en professor som står for avkledningen vil det være vanskeligere for de kritiserte å straffe vedkommende enn om kritikken kommer fra vedkommendes eget hierarki. I dette perspektivet kan en professor i uniform bli litt vanskelig å holde styr på. Formodentlig er det en av grunnene til at forsvarsbyråkratiet sliter med å tildele professorkompetente offiserer en professortittel.

Ubehaget knyttet til treffende kritikk kan selvfølgelig være så stor at de med penger og myndighet ser det som en god grunn til *ikke* å holde seg med akademikere. Følgende av det igjen kan selvfølgelig bli at bobla blir så lystett at selv den beste, som general Stanley McChrystal, kan gå skikkelig på trynet, noe selv de beste egentlig ikke er interessert i. Derfor er det bedre å holde seg med profesjonelle kritikere som vet hva de holder på med, og som kan fungere som *bulshitdetektorer* og bidra til nødvendige korrektiver i tide. Fristelsen til å begynne å tro på vår egen «bullshit» er som nevnt overhengende. Problemet i dagens norske Forsvar er, som vi har vært inne på, at konsekvensene av å begå faglige dumheter er så små at man ser det mer bekvemt å marginalisere kunnskapsbasert kritikk. Kritikken oppfattes mer ubehagelig enn de ubehageligheter kritikken kan være med på å rette opp eller unngå.

Negativ evne

Så langt har vi sett på fire grunner til å fortsatt bruke militærakademikere i framtiden. De bidrar til et mer presist språk, til bedre teorier (eller snarere til mindre dårlige), til å gjøre militære ledere bedre i stand til å lære av sine egne erfaringer og til å slippe lys og luft inn i ulike hoff og bobledannelser. Alle fire er konstruktive og positive egenskaper. De to siste grunnene er av en litt annen karakter.

Et akademisk sinnelag kan hjelpe oss til å holde et åpent sinn litt lenger enn vi ellers gjør. Det kan bidra til noe den romantiske poeten John Keats (1795–1821) kalte *Negative Capability*: «I mean Negative Capability, that is, when a

man is capable of being in uncertainties, mysteries, doubts, without any irritable reaching after fact and reason.»²⁷

Man skulle kanskje tro at en akademiker- og vitenskapsmanns rolle er den helt motsatte, nemlig å bringe fakta på banen. Men en god vitenskapsmann jobber egentlig motsatt vei. Han er langt mer opptatt av det som kan svekke hans teorier og oppfatninger, enn av det som kan styrke dem. Det er også noe han gjennom gode rutiner må jobbe aktivt med. Fristelsen til å trekke konklusjoner for tidlig er nemlig stor: «The demand for certainty is one which is natural to man, but is nevertheless an intellectual vice.»²⁸

I militær sammenheng kalles denne psykologiske effekten gjerne *scenario fulfilment*. Det innebærer at beslutningsfattere veldig tidlig gjør seg opp en ubevisst mening om hva situasjonen egentlig dreier seg om, og deretter presser all ny informasjon inn i et ferdig mønster:

Human beings display a strong propensity to fit new information into their preexisting belief patterns. While some degree of this cognitive ability is absolutely necessary to permit individuals to make sense of ambiguous information, under many conditions—especially stressful situations—it can lead to «premature cognitive closure» and the psychological distortion or entire neglect of contradictory information.²⁹

Denne effekten kan gjøre seg gjeldende på mange områder i livet. Det kan være en politietterforsker som bestemmer seg for tidlig for hvem den skyldige er, en fotballtrener som for tidlig gjør seg opp en mening om hvem av spillerne hans som har størst utviklingspotensial, osv. De virkelig gode etterforskerne og trenerne har derfor metoder og teknikker for å redusere sjansen for å falle i slike feller.

Ingen steder kan slike *cognitive closures* få mer dramatiske konsekvenser enn i krig, og ifølge Carl von Clausewitz bør man derfor ikke begynne en krig, «eller man burde i det minste ikke begynne en krig – uten å ha gjort klart for seg hva man vil oppnå med den, og hva man vil gjøre i den.»³⁰

Man må selvfølgelig tenke seg godt om før man tyr til våpen, spesielt om man ikke selv er angrepet. Siden konsekvensene av feilvurderinger kan være dramatiske, er fristelsen stor for å involvere flere i drøftingene. Det høres fornuftig ut, men da må man huske på gruppetenkningen som lett oppstår inne i mektige hoff og at de nevnte bobler raskt kan gjøre situasjonen verre, enn om man ikke hadde diskutert spørsmålet overhodet. Rådslagning kan være direkte livsfarlig:

27 Alvesson og Spicer (2016): *The Stupidity Paradox*, 223.

28 Bertrand Russell sitert i Taleb (2007): 201.

29 Sagan (1991): «Rules of Engagement», 460.

30 Clausewitz (1972): 137.

Countless groups do badly not in spite of deliberation but because of it. The problem is that deliberating groups often do not obtain the knowledge that their members actually have.³¹

Om det også befinner seg mektige mennesker i kretsen hvor det diskuteres, har jeg alt antydnet hvordan diskusjonen går:

When people are in the presence of political authorities – senators, governors, presidents – they often shift their public views so as to conform with the views of those authorities. For this reason, leaders often do not hear what they need to know, because so many minds silence themselves.³²

Det som ofte gjør saken enda verre er at grupper som har diskutert seg imellom etter hvert blir enda sikrere på at de er på rett kurs;

despite the failures of their deliberations, group members tend to be significantly more confident about their judgments after discussion – an especially alarming finding, because confidence and error are bad combination.³³

Alternativet er imidlertid ikke å slutte å tenke seg om, men å involvere kunnskapsrike mennesker som ikke er i beslutningsfatternes nærmeste krets. Her har academia noen viktige verktøy å tilby, som for eksempel dobbelt anonymiserte fagfellevurderinger av tekster, det vil si hvor både forfatter og fagfelle er ukjente for hverandre. Poenget her er ikke at forsvarssjefen eller andre bør basere sine beslutninger på anonyme fagfeller, men at en slik framgangsmåte kan være et viktig supplement. La for eksempel en kunnskapsrik akademiker, eller praktiker for den del, lese en tekst som vedkommende ikke aner kommer fra Forsvarsdepartementet, selvfølgelig i en form som ikke røper statshemmeligheter. Og la forsvarsministeren enkelte ganger få innspill fra folk hun ikke aner hvem er. På den måten blir akademiske produkter bedre, og det er all grunn til å tro at også politiske og militære beslutninger blir bedre av slike innspill. Den endelige beslutningen hviler selvfølgelig fremdeles på beslutningsfatteren, men beslutningsgrunnlaget kan bli langt bedre på denne måten.

Reflektert pessimisme

Det sjettede, og siste bidraget, fra professorer og andre beleste til strateger og militære beslutningsfattere er kort og greit: Minn beslutningsfatterne på at i krig går det meste galt! Som Clausewitz advarte mot:

31 Sunstein (2006): *Infotopia – How many minds produce knowledge*, 12.

32 Ibid., 94.

33 Ibid., 86.

I krig är allt mycket enkelt, men även det enklaste är svårt. Svårighetene hoper sig och åstadkommer friktioner, som ingen riktig kan foreställa sig, som inte opplevt kriget [...]. Att handla i krig är som att röra sig i ett motsträvigt element. Lika litet som man kan utföra de naturligaste og enklaste rörelser, t ex bara att gå med lätthet og precision i vatten, lika litet kan man i krig ens oppnå normala resultat med vanlige insatser.³⁴

Uflaks og friksjon kjenner vi også godt til ifra våre daglige liv, men det er ekstra presserende i prekære situasjoner som krig og militære operasjoner fordi så mange bevegelige deler er involvert, fordi det hersker så stor usikkerhet og fordi konsekvensene kan være så store. Fryktelig fort glemmer derfor de politiske og militære myndigheter hensikten med krigen, og blir selv slaver av utviklingen. Som Richard Betts slo fast: «the purpose of war is to serve policy, but the nature of war is to serve itself».³⁵

Når politiske myndigheter beslutter å slippe løs krigens hunder, kan de ikke vite med sikkerhet hvor hundene løper, og hvor lenge de orker å holde på. Folk med kunnskap må derfor stadig opplyse dem om det faktum, før det er for sent:

Let us learn our lessons. Never, never, never believe any war will be smooth and easy, or that anyone who embarks on that strange voyage can measure the tides and hurricanes he will encounter. The Statesman who yields to war fever must realize that once the signal is given, he is no longer the master of policy but the slave of unforeseeable and uncontrollable events.³⁶

Teoriens nytte – oppsummert

Hensikten med denne teksten har vært å argumentere for nytten og viktigheten av militær akademisk virksomhet. Mer presis terminologi og bedre teorier kan ikke fortelle beslutningsfatterne hva de bør gjøre, men bistå dem i deres egen erfaringshåndtering og kunnskapsutvikling. Stor kunnskap og militære vitenskapelige idealer gir også et godt grunnlag for å rette konstruktiv kritikk og for å foreslå korreksjoner.

Man skal imidlertid huske at det kan være tøft å stå alene, og å rette kritikk mot hoffpregete beslutninger. Det er mye hyggeligere selv å være med i det gode selskap, enn å stå på utsiden av hekken og lengte inn. En som visste mye

³⁴ Clausewitz (2002): 79–80.

³⁵ Betts (2000): «Is Strategy an Illusion?», 37.

³⁶ Churchill (2000 [1930]): *My Early Life*, 229.

om dette var Winston Churchill: «How few men are strong enough to stand against the prevailing currents of opinion!»³⁷

Det er kanskje spesielt tøft for kritiske røster i Forvaret i fredstid. Folk setter vanligvis pris på kritiske kommentarer om det kan berge dem fra å falle utført et stup eller bli påkjørt av toget, men på SFO eller i lekeparken er det andre regler som gjelder. Der er alt på liksom, og ingen setter pris på bedrevitere. Der er det langt viktigere å ha det hyggelig og at alle føler seg velkomne, med mindre, selvfølgelig, det faktisk skulle stå om livet. Da Winston Churchill ansatte general Bernard Montgomery som ny sjef for britenes 8. Armé i Nord-Afrika, slo han seg til ro med at siden så mange rundt Montgomery fant ham ufyselig, kom sikkert fienden til å gjøre det også.³⁸ Og det var tross alt det viktigste. På SFO tenker man ikke slik.

At ingenting egentlig betyr noe i fredstid, gjør det selvfølgelig ekstra krevende å rette advarsler om forhold som først vil slå inn om krigen kommer, som ingen tror på uansett. Derfor er det ekstra viktig at noen tør holde det kritiske perspektivet i hevd, selv om det koster. Som general Jim Mattis skriver: «If you're uncomfortable dealing with intellectual ambushes from your own ranks, it'll be a heck a lot worse when the enemy does it to you».³⁹

Spesielt i det øyeblikket myndighetene faktisk bestemmer seg for å gripe til våpen for å løse et eller annet problem, et eller annet sted i verden, er det viktig at noen er der og hvisker dem noe i øret. I sikkerhetspolitikk er det ofte best å følge et godt råd fra sjakkens verden: «Ikke bare gjør noe! Sitt der!»

Men enkelte ganger må man også handle, og da er det ytterst viktig å holde sansene og tankeapparatet åpent, og ikke lukke det rundt beslutningstakere som krever mer sikkerhet og forutsigbarhet enn det dette politikk- og fagfeltet kan gi.

Om vi skal være så heldig å ha kritisk tenkende offiserer i Forsvaret også i framtiden, i hvert fall noen av dem, må vi gi dem mer enn korte kurs, heseblesende utdanningsmoduler og distribuert kaféundervisning. De må vokse inn i rollen. Det tar tid, og koster krefter og tålmodighet. Idealene fra utdanningsreformens mandat, om at framtidens kompetanse skal bygge på «tilstrekkelig utdanning» basert på «forskning med nødvendig kvalitet», vil derfor ikke duge på sikt.⁴⁰ Men hvem skal mase om slikt i framtiden, om alle kritiske røster avgangsstimuleres på den ene eller andre måten, og om all gevinst realiseres?

37 Churchill sitert i Roberts (2018): 397.

38 Roberts (2018): 750.

39 Mattis og West (2019) *Call Sign Chaos*, 184.

40 «Prosjektmandat for utdanningsreformen», 3 og 7.

Om rådgivere, premiss- leverandører og militær innsikt

Av Nils Edward Naastad

Til Øistein Espenes: Lærer i og student av sikkerhets-
politikk og militærpolitiske prosesser i halvannen mannsalder.
God kollega gjennom mange år. God venn i flere.

Jeg skal begynne denne artikkelen anekdotisk. I 1998 publiserte Rune Slagstad sin store bok *De nasjonale strateger*. Den har tålt tiden godt og er fremdeles i høyeste grad leseverdige.¹ Boken fikk stor oppmerksomhet da den ble utgitt.

¹ Slagstad (1998): *De nasjonale strateger*.

Det fulgte en intens debatt både innad i historikermiljøet og en rekke andre fagmiljøer.

Over julen 1998 hadde jeg lest boken. På Luftmaktseminaret i februar 1999 tok jeg den gamle generalen Wilhelm Mohr (82 år) til side for å vise ham et par interessante sider om Luftforsvaret i Slagstads bok. Dypt nede i min gamle stressless fikk Mohr boken i fanget. «Å, den ja», sa han. «Ja, jeg har lest den.» «Så det har du», sa en noe forbauset lektor. «Ja, du skjønner, Finn Lied sa til meg at han ikke ville snakke med meg før jeg hadde lest boken. Og da måtte jeg jo lese den, da.» «Så du kjenner Finn Lied?» «Ja, Finn Lied, Jens Christian Hauge og jeg drikker kaffe sammen på Theatercaféen en gang i måneden.»

Nærmest i forbifarten viste Mohr meg at det nettverket som var antydnet hos Slagstad, og som jeg ville vise ham, var intakt og fremdeles virksomt.

Det er jo opplagt at skriver man en bok om nasjonale strategier, må Jens Christian Hauge med. Utnevnt til forsvarsminister i Arbeiderpartiets første regjering etter krigen, var han ingen udelt populær mann. Mange i Arbeiderpartiet mislikte at en mann uten vanlig partibakgrunn hadde fått en så fremtredende plass. Dessuten var han ung, bare 30 år.

Hans planer for det forsvaret som skulle bygges opp etter krigen, falt ikke i god jord hos de ledende hær-generalene. De mobiliserte pressen. *Dagbladet* ledet an i en kampanje mot Hauge. Hvordan kunne en så ung mann tillate seg å være uenig med Forsvarets tyngste offiserer? Men saken var ikke så enkel. Hauge mobiliserte motekspertise. Han støttet seg på offiserer som hadde vært «ute» under krigen. Det var offiserer som hadde deltatt og som derfor, argumenterte Hauge, hadde kjennskap til moderne krig:

Det uheldigste som kunne skje i norsk forsvar var at vi ble liggende uten virkelig orientering om den tekniske utvikling med den følge at vårt forsvar stivnet i gammel problemstilling og med foreldet materiell.²

Og det var nettopp det som med den militære forsvarsledelsens forslag kom til å skje mente Hauge, man ville få et gammeldags forsvar. Det forsvaret Hauge ville ha, bestod av enheter som var trent og utstyrt i samsvar med den siste militærteknologiske utvikling.

Slagstad trekker særlig frem Bjarne Øen som Hauges militære støttespiller. Ifølge Hauges biograf Olav Njølstad var NTH-professoren Leif Tronstad militærteknologisk sentral, frem til han ble skutt i mars 1945. Njølstad, trekker frem flere av Hauges støttespillere. Særlig legger han vekt på den britiske

² St.meld. nr. 32 (1945–46): «Plan for en første reising av Norges Forsvar», 1.

generalen Andrew Thorne som ledet den britiske militærmisjonen i Norge våren 1945. Thorne skrev en rapport som ble overlevert Hauge i oktober 1945, om hvordan det norske Forsvaret etter hans syn burde innrettes. Rapporten ble, ifølge Njølstad, laget på anmodning fra Gerhardsen og Torp.³ Hovedpoenget hos Thorne var at Norge burde utvikle færre divisjoner som til gjengjeld var mobile og moderne utrustet, snarere enn flere statiske divisjoner i tråd med forsvarssjefen, general Ruges ønsker. Det er all grunn til å tro at Hauge følte seg militært trygg i denne striden med støtte både fra «ute»-offiserer og britisk militærekspertise. Hauges plan var ikke bare å bygge opp et moderne forsvar, han ville også bruke Forsvarets etterspørsel til å utvikle et moderne Norge. Den teknologi Hauges forsvar ville etterspørre skulle utvikles i Norge – i hvert fall gjaldt dette den elektroniske teknologien. Ole Jørgen Maaø viser oss en annen sentral støttespiller for Hauge, nemlig Finn Lied. Lied var sentral ved FFI i flere tiår og overlever Hauge som forsvarsteknologisk og forsvarspolitisk premissgiver.⁴ Han er kanskje det nærmeste man kommer en grå eminense i norsk sikkerhetspolitikk på 1950- og 1960-tallet.

I den såkalte treårsplanen for gjenreisningen av Forsvaret, var det også trukket en annen sentral konklusjon; Norge kunne i en krigssituasjon ikke greie seg selv:

Det er vanskelig å tenke seg at Norge skulle komme til å forsvare seg mot overfall uten å ha allierte, og det er nødvendig å erkjenne at Norge med sine begrensede militære og økonomiske ressurser ikke vil kunne holde stand alene i lengre tid mot en militær stormakt. Men norsk forsvar må kunne holde ut alene inntil vi får effektiv hjelp av dem som måtte bli våre allierte.⁵

Allerede her, i denne omhyggelige formuleringen, er altså et av grunnkonseptene i Norges forsvarstenkning i etterkrigstiden formulert. Norge måtte holde linjene åpne, Forsvaret måtte kunne sikre tilførselene av stridsevne utenfra. «Holde ut alene inntil ...» var et konsept lenge før NATO og lenge før «holdetid» som begrep oppstod.⁶ Denne tenkningen har i stor grad påvirket utformingen av Forsvaret fra 1946 og de neste 50 årene.

Bakspillerne

Hauge og utviklingen av Forsvaret er vel dokumentert. Mitt anliggende her har vært å få øye på hans samtale- og diskusjonspartnere, på premissleverandø-

³ Njølstad (2008): *Jens Cbr. Hauge – fullt og helt*, 301.

⁴ Maaø (2014): *Vitenskap for politikk?*

⁵ St.meld. nr. 32 (1945–46): 3.

⁶ Maaø (2014): 173.

rene for den politikk han ønsket å føre. Og mer generelt å diskutere hvem det er som tilfører politikerne kunnskap og innsikt i de områder de blir satt til å styre. Det er jo et trekk ved demokratisk styresett at politikere blir valgt, ikke som eksperter, men som representanter for folket. Politikere er i prinsippet generalister, ikke eksperter. I dag omgir regjeringspolitikere seg med et korps av statssekretærer og rådgivere. Men dette er stort sett unge mennesker, politiske talenter på opplæring snarere enn rådgivere i ordets egentlige forstand. Hvor en allmennpraktiserende politiker henter sine råd fra, er ikke alltid like lett å få øye på. Einar Gerhardsens regjeringer hadde alltid et stort innslag av fagkunnskap i ministerstolene. Justisministeren var jurist, finansministeren økonom, og utenriksministeren var Halvar Lange, språkmektig og med dyp internasjonal erfaring. Og i forsvarsministerstolen satt altså Jens Christian Hauge. I strid med forsvarsledelsen hadde han behov for motmakt. Den fikk han, som vist til over. Men han nevnte den aldri offentlig. Når han tok imot råd, ble de hans meninger som han argumenterte for og stod for. Huges nærmeste rådgivere ble ofte venner, men han refererte ikke til dem offentlig.

Caligulas hest

Det fortelles om den romerske keiser Caligula at han i år 38 hadde planer om å utnevne sin favoritthest *Incitatus* til konsul. Hvorvidt dette viser hvilke høye tanker keiseren hadde om sin hest, eller hvilken oppfatning han hadde av romerske konsuler, skal jeg ikke gå inn på her. I ettertid står uttrykket «Caligulas hest» igjen som en uventet utnevning hvor den utnevnte oppfattes som mindre kompetent.

Resten av denne artikkelen skal dreie seg om britiske forhold. Hensikten er fremdeles å belyse militærpolitisk gode beslutninger fra tilsynelatende militært ukyndig hold og ettergå beslutninger som iverksettes til tross for militær motstand. Jeg er fremdeles på utkikk etter de skjulte rådgiverne eller motekspertisen som kan gi en allmennpraktiserende politiker evne til å fatte slike beslutninger.

Under krigen kan man i Storbritannia enkelt få øye på Churchills nærmeste vitenskapelige rådgiver, professor Fredric Lindemann, som var en matematiker med et bredt interessefelt.⁷ Lindemann holdt en høy profil, som også Churchill gjorde.

Langt vanskeligere er det å få øye på hvem som gav råd og ideer til en sentral og lite påaktet figur i den britiske oppbyggingen av forsvaret før krigen.

⁷ Se Wilson (1995): *Churchill and the Prof.*

En populær fremstilling er jo at britene stort sett ikke bygget opp forsvaret sitt før krigen og at marginene var svært små da krigen først brøt ut. Nærmere undersøkelser vil imidlertid vise at Storbritannia, i årene før krigen, rustet opp i betydelig grad og at dette i stort mon var en opprustning som foregikk i dybden. Man bygget en seighet inn i det britiske forsvaret. I 1934 satte den britiske regjeringen ned en komité for å se på manglene i forsvaret. Denne komiteen, Defence Requirement Committee (DRC), la frem sin innstilling året etter. Der slo man fast at «the ultimate potential enemy» var Tyskland. Etter komiteens oppfatning burde man være klare til en militær konfrontasjon i løpet av 1939. Ingen dårlig prediksjon!⁸

Opprustningen som fulgte var preget av internkrangling mellom forsvarsgrenene i betydelig grad. Storbritannia hadde på den tiden ett forsvarsdepartement for hver forsvarsgren. Alle var ledet av én minister, men ingen av ministrene hadde «Cabinet rank», det vil si, de hørte ikke til regjeringens indre krets. For å få koordinert utbyggingen, utpekte statsminister Baldwin i 1936 en koordineringsminister, «a Defence Coordinating Minister.» Ministeren hadde ikke eget departement, men ble lagt direkte under statsministeren.

Winston Churchill hadde håpet stillingen skulle bli hans.⁹ Det ble den ikke. Statsministeren og andre sentrale politikere ville ikke ha en uokråke i stillingen. Å diskutere med Winston, sa Chamberlain en gang, var som å diskutere med et messingorkester – og Baldwin var ikke uenig.¹⁰ Han utnevnte i stedet den britiske riksadvokaten, Sir Thomas Inskip, i stillingen. Dette var en uventet utnevning, og i den nådeløse britiske politiske retorikken ble utnevningen av flere sammenlignet med utnevningen av Caligulas hest.¹¹ Sir Thomas var jurist og hadde ikke het det, vist særlig interesse for forsvarsspørsmål. Min konklusjon er allikevel at Sir Thomas Inskip sannsynligvis er å regne som den mest sentrale politikeren når det gjaldt å strukturere den britiske opprustningen på 1930-tallet. Fremfor alt, vil jeg mene at det er denne tilsynelatende ubetydelige politikeren og hans rådgivere som skal ha æren for at Storbritannia hadde tilstrekkelige ressurser tilgjengelige i 1940 for å vinne Battle of Britain.¹²

Den britiske opprustningen startet senere enn den tyske. I flere år var den langsommere. I 1934 hadde RAF klart flere fly enn det unge Luftwaffe. I 1937 lå RAF håpløst etter i antall fly. Det var først med München-krisen i 1938 at

8 Gibbs (1976): *Grand Strategy*; Bell (1996): *Chamberlain, Germany and Japan*, 184.

9 Stewart (2000): *Burying Caesar*, 251–252.

10 Ibid., 270.

11 Ibid., 252.

12 Taylor (1964 [1961]): *The Origins of the Second World War*, mener stillingen til Inskip var meningsløs («an empty post») og gjengir også Caligula-metaforen, 153.

alvoret gikk opp for britene. Omtrent ved krigsutbruddet i september 1939 produserte britene flere fly enn Tyskland per måned, men da var altså RAF håpløst etter i antall operative maskiner.

Opprustningen av det britiske flyvåpenet stod overfor flere problemer. Penger var ikke ett av dem. Finansdepartementet, «Treasury» bevilget stort sett beløpene Air Ministry bad om. Men det var vanskelig å få brukt pengene, den industrielle kapasiteten var for liten. Fabrikkene var for få og det var mangel på fagarbeidere selv om arbeidsløsheten i hele denne opprustningsperioden var høy.

Den andre store utfordringen var det teknologiske dilemmaet. Dersom man ville ha mange fly raskt, måtte man bygge de man allerede kunne bygge. Derfor ble det flere av den typen man allerede hadde mange av – og i denne perioden var det nye flymodeller på trappene. Hawker Hurricane-jagerflyet var så smått i produksjon, førsteutgaven av Spitfire var under ut-testing i 1936. Skulle man ha mange fly raskt, måtte man velge kvantitet fremfor kvalitet. Dersom den krigen man rustet opp for ikke kom i morgen, men om et år eller to, ville man sitte med en flåte av fly som var i ferd med å bli fraløpt av tiden. Eksempelvis var de flyene man i Norge møtte det tyske angrepet med den 9. april, britisk-byggede dobbeltdekkere, Gloster Gladiator. Flyene var så godt som nye, men tilnærmet utdaterte. Også flere britiske jagerskvadroner var satt opp med den samme flytypen. Den første britiske skvadronen som kom til Norge i april 1940, og som i et hektisk døgn benyttet Lesjaskogsvatnet som flyplass, var også av samme type, Gloster Gladiator. Opprustingen blir derfor ikke bare et spørsmål om leveringshastighet, men i en tid med rask teknologisk utvikling også å kunne bygge et forsvar som er krigsdugelig ved et eventuelt krigsutbrudd. Det gjelder å treffe den opprustningsmessige «planken», selv når man er usikker på hvor den befinner seg. Er man for tidlig ute, så får man et forsvar med rett antall, men som er gammeldags. Er man for sent ute får man et moderne forsvar, men med for få fly.

I utgangspunktet var den politiske og militære tanken bak opprustningen av flyvåpenet at man ville ha «Air Parity» med Tyskland. Det britiske RAF skulle ha omtrent like mange fly som Tyskland og de skulle være av omtrent samme typen. Statsminister Baldwin hadde satt tonen da han i 1932, i en tale i Parlamentet, slo fast at det var umulig å stoppe bombeflyet. «The Bomber will always get through.» Dette betød at den eneste utveien var å bygge like mange bombefly som motparten, og håpe at man derved oppnådde en form for avskrekking, en terrorbalanse. Man ville kappruste med Tyskland.

I det 1936 gikk mot slutten, var det klart at britene var i ferd med å tape denne kappbyggingen. Tyskland hadde flere fly enn britene, og avstanden økte. I januar 1937 kunne de finansielle smerteskrifene fra finansdepartementet

høres tydelig. Der mente man at man var i ferd med å miste kontrollen over opprustningen. Ikke bare ved at pengebruken økte utover hva landet kunne makte, men også fordi man møtte kapasitetsvansker. Skulle Air Ministry få tak i nok bygningsarbeidere for å bygge nye flyplasser, måtte man øke lønningene. Bevilgninger ut over landets produksjonskapasitet, ville derfor være inflasjonsdrivende. Penger kunne bevilges, men ikke arbeidsfolk.

Løsningen, mente man i finansdepartementet, var at hver forsvarsgren fikk en viss sum penger, og at man samtidig måtte få en gjennomgang av opprustningen slik at de elementer det hastet mest med, fikk prioritet. Det er altså først i 1937 at den britiske opprustningen i de enkelte forsvarsgrener blir gitt en strategisk overbygning. Det er denne gjennomgangen som ble foretatt under ledelse av sir Thomas Inskip.

Jeg skal ikke beskjeftige dere med hele denne gjennomgangen, men nøye meg med å trekke frem hvordan man tenkte luftmakt i denne revisjonen. For RAF betød denne gjennomgangen svært lite finansielt. RAF fikk grovt sett anskaffe så mange fly de ville. Så sent som i april 1938 godtok regjeringen at RAF tok imot så mange fly som industrien klarte å produsere (opp til 12 000 fly) i de påfølgende to år.¹³ Når de enkelte opprustningsplaner ikke lot seg gjennomføre fullt ut og til planlagt tidspunkt, var det kapasitet heller enn penger det stod på.

Hovedpoenget hos Inskip og derved hos regjeringen var at det man kalte «the fourth arm of defence» måtte holdes intakt. Med det forstod man Storbritannias finansielle styrke. Erfaringen fra første verdenskrig hadde vært, mente man, at det var vestlig finansiell styrke som hadde knekket Tyskland. Når de store ressursene fra de britiske og franske imperiene etter hvert kunne mobiliseres – beskyttet av britisk sjømakt – ville ikke Tyskland i det lange løp kunne overleve. Overlegen tilgang på råvarer, produksjonskapasitet og mannskaper ville bli avgjørende.

En naturlig militærstrategisk konklusjon på en slik tankerekke var at man ikke måtte tape krigen ved et hurtig militært nederlag, et «knockout blow.» I overhuset sa RAFs gamle høvding og første sjef Lord Trenchard det på sitt lakoniske vis slik, «if we can hold out for the first ten weeks, we win.»¹⁴

Men dette betyr også at den britiske avskrekkingstenkningen tar en helt ny retning. Frem til årsskiftet 1936/37 var det «parity» som var stikkordet. Man skulle ha like mange bombefly som Tyskland. Denne kapprustningen var mislykket. Den britiske viljen eller evnen til å bygge, var ikke sterk nok.

¹³ Peden (1979): *British Rearmament and the Treasury 1932–1939*, 156.

¹⁴ Ibid., 131.

Men dersom det gjaldt å holde ut snarere enn å vinne i første omgang, var kanskje ikke bombe-fly det viktigste. Skulle man overleve en forventet tysk offensiv fra dag én, måtte man kunne forsvare seg mot luftangrep. Man måtte nemlig forvente, skrev Inskip, at Tyskland ved et krigsutbrudd ville:

Exploit her superior preparedness by trying to knock out Great Britain rapidly... since she is not well placed for a long war in which the Sea Powers [...] are likely to have the advantage.¹⁵

Det betød at man måtte ha luftvernskyts, man måtte ha bomberom, man måtte ha varslingsystemer og man måtte ganske særlig ha jagerfly. Man behøvde kanskje ikke i første del av krigen å være like sterk som Luftwaffe, men man måtte ha en seighet i forsvaret som betød at man ikke kunne nedkjempes. Avskrekkingen lå i at et offensivt Luftwaffe ikke ville lykkes fordi en eventuell krig ville trekke i langdrag og bli svært kostbar for den som prøvde.

Så spørs det da, om en slik avskrekking ville virke på en motstander som det tyske naziregimet. Avskrekkingen kunne virke dersom den tyske analysen var lik den britiske. Det er nok en smule optimisme i den britiske tenkningen her; Tyskland ville godta den britiske vurderingen av britisk styrke og derfor ikke starte en krig. På den andre siden så var den strategien Inskip la opp til også en strategi som, hvis den fikk praktiske konsekvenser, ville føre til en krigsorganisasjon som kunne brukes. Inskip lanserte en strategi for å avskrekke, men det var også en strategi for – om ikke å vinne en krig – så i hvert fall unngå å tape den.

For Inskip betød dette at «We may be forced to consider a smaller striking force».¹⁶ Jagerflyene skulle ha prioritet. Inskip gikk ikke imot bygging av bombe-fly. Men det måtte ikke gå på bekostning av jagerfly.

I Air Ministry var man ikke interessert i å gå inn på den slags betraktninger. «It would be radically unsound to accept a lower figure [...] counter attack still remains the chief deterrent and defence.»¹⁷ Det er rart å lese dette i dag, en militær organisasjon forteller ministeren at hans tenkning er grunnleggende usunn. Inskip lot seg imidlertid ikke skremme; «I cannot therefore persuade myself that the dictum of the Chief of the Air Staff that we must give the enemy as much as he gives us, is a sound principle.»¹⁸

Inskip mente snarere at det ville være i tråd med strategiske prinsipper at man ved utbruddet av en krig konsentrerte egne flystyrker over eget territo-

15 NA Air 8/226: Sir T. Inskips Aide-Memoire, 09.12.37, 1.

16 NA AIR 8/226: NOTE BY SIR T. INSKIP TO SECRETARY OF STATE FOR AIR, 04.11.37.

17 NA Air 8/226: Note by Sof to Sir T. Inskip, 26.11.37.

18 NA Air 8/226: Sir T. Inskips Aide Memoire, 09.12.37, 2.

rium. Samtidig ville han bygge flere fabrikker for å kunne øke produksjonen dersom krigen kom.¹⁹ Ressursene burde i større grad brukes til å utvikle krigspotensialet heller enn til å bygge ut styrkene.

For RAFs del betød dette at man ville få alle de jagerfly de ønsket. Alle jager-skvadroner ville også bli oppsatt med fulle reserver. På bombeflysiden ville det tallet RAF ønsket ikke bli godtatt, men redusert noe.

Innad i RAF var reaksjonene på Inskips tenkning sterke. Der mente man at den luftmilitære kompetansen som var å finne, befant seg innen Air Ministry. Det var umulig å godta at en sivilist kunne forstå luftmakt. «The arguments used by the Minister for Co-ordination [. . .] are based on fundamental misconceptions both of grand strategy and air tactics.»²⁰

Her var det ikke ministerens konklusjon som var problemet. Dersom Inskip hadde nøydt seg med å si at man ikke kunne bygge alt RAF ville ha fordi man ikke hadde råd, eller ikke hadde industriell kapasitet, så ville konklusjonen vært akseptabel. Men her hadde ministeren trukket sin konklusjon på militærfaglige premisser. I Air Ministry mente man at ministeren skulle sørge for husfreden mellom våpengrenene. Så skulle hver enkelt våpengren, med de ressurser de fikk tildelt, sørge for å anskaffe det utstyret de mente var det rette for å oppfylle den nasjonale strategien, gitt militært kompetanseområde.

Ledelsen i RAF slåss for bombeflyene sine. Det ville ikke være mulig å påføre fienden tilstrekkelige tap med bare jagerfly:

It is doubtful whether any number of fighters we could provide could impose a rate of wastage upon the enemy which he could not make good in the absence of effective counter-actions.²¹

Man ville gi fra seg initiativet til fienden og godta at man måtte slåss på et tidspunkt og sted som fienden ville velge. Det er interessant at man her så sterkt argumenterer for offensivens primære formål – som man jo også gjorde før første verdenskrig. Man kan jo spørre seg om det er noe i den militære utdanningen som fører frem til slik angrepslyst? «The bomber force is fundamentally the basis of all air strategy [. . .] which twenty years of study has confirmed emphatically in the minds of the Air Staff.»²²

¹⁹ Dette systemet med «Shadow Factories» er egentlig vel verdt en studie. Myndighetene bygget fly- og motorfabrikker for egen regning, men de ble ikke satt i drift i første omgang. De stod tomme. Ved et eventuelt krigsutbrudd var planen å legge ned den sivile bilproduksjonen og overføre produksjonsarbeiderne til de nye fabrikkene.

²⁰ NA Air 8/226: dok 9, 10.12.37.

²¹ NA Air 8/226: Note on Aide Memoire and attachment by Sir Thomas Inskip, 11.12.37.

²² NA Air 8/226: Memo by the Air Staff on Sir T. Inskip's Queries, 24.11.37.

Hvem var Inskip som kunne ta avstand fra så mye tenkning og så mye erfaring? Men det må vel tilføyes at den erfaringen man hadde siden første verdenskrig, stort sett dreide seg om å bruke makt mot obsternasige stammer i Imperiet. Og de hadde ikke verken fly eller luftvern.²³ Inskips inn gripen trakk flygeneralenes militære kompetanse i tvil. Det man ser her, er en sivil minister som bryter en militær organisasjons doktrinemonopol. Det militære handlingsrommet for hvordan man kunne disponere bevilgede penger åpnes.

Inskip la frem sitt forslag til prinsipielle retningslinjer for utbyggingen av landets forsvar. Retningslinjene ble godtatt i en regjeringsskonferanse den 15. desember 1937.²⁴ Nå var dette regjeringens politikk.

Konsekvensene ble lagt frem for sjefen i luftforsvarsstaben i møte den 23. desember 1937. De var fremdeles vanskelige å svelge. Sjefen gjentok der sin forespørsel om det ikke ville være mulig å få overført budsjettet i stort, «leaving the Air Staff to decide what to make of it». Statsråden for det britiske luftforsvaret forklarte varsomt sin flygeneral at det nok var slik at «The Cabinet could not accept that position, as responsibility for the broad principles of any scheme adopted must remain with them».²⁵ Ansvarer lå hos regjeringen og de militære organisasjoner fikk ikke gjøre som de ville med pengene som ble bevilget. Her står tiden nærmest stille, sjefen for RAF gis en elementær innføring i politisk ansvar; pengene skal brukes etter regjeringens ønske, og ikke nødvendigvis slik generalene vil det. Det er ingen grunn til å si at luftforsvarsstaben noen gang godtok denne konklusjonen. I RAFs internhistorie heter det at: «In December, 1937 the Air Ministry were informed that on financial ground the full requirements of Scheme J could not be met.»²⁶ Dette gjentas også i Air Ministrys følgeskriv til den modifiserte utbyggingsplanen, kjent som Plan L:

After consideration by the Cabinet of Scheme J [...] certain modifications of the Air Staff proposals have been requested. These modifications are necessary purely upon political and financial considerations.²⁷

Det er nesten vanskelig å tro det man leser. Regjeringens begrunnelse for en restrukturering av flystyrken blir omskrevet. Air Ministry gjentar at årsaken til regjeringens pålegg er økonomisk. Dette er ganske enkelt ikke sant. Begrunnel-

23 En god oversikt er å finne i Omissi (1990): *Air Power and Colonial Control*.

24 NA Cab 24/237, C.P.316 (37): Interim Report by T. Inskip, Defence Expenditure in Future Years, 15.12.37.

25 NA Air 8/226: The Strength of the RAF and Air Defence, Note of a meeting in S of S' room, 23.12.37.

26 NA Air 8/249: Stages of British Air Rearmament, [udatert], trolig 1938, 10.

27 NA Air 8/226: Notes on Modifications to Scheme J, Note by D.D. Plans, 28.12.37.

sen var ikke økonomisk, den var militærstrategisk. Og det er vanskelig å tro at dette ikke var forstått i Air Ministry. Forstått, men kanskje ikke akseptert? Dette er sterk kost. I Air Ministry avviste man blankt at det fantes noe strategisk rasjonale for å endre styrkestrukturen i RAF. De nektet ikke bare for at Inskip hadde rett til å gjøre hva han faktisk gjorde, de benektet også at han hadde gjort det. I RAFs ledelse godtok man ikke at Inskips argumenter var reelle.

En av RAFs mest velformulerte offiserer i denne perioden, sir John Slessor, som i lange perioder satt i Air Ministry, skriver i sine memoarer:

Sir Thomas Inskip came down against scheme J, on the grounds that our economy and financial position were not equal to it. He accepted only our proposal for an increased number of fighters. To multiply fighters is the usual refuge of the ignorant about air power, but in this case it was undoubtedly justified.²⁸

Her gjentar Slessor at Inskips begrunnelse var finansiell. Han skriver mot bedre vitende. Slessor stempler Inskip som ignorant, men går med på at han faktisk hadde rett, tilsynelatende etter prinsippet om at blind høne finner også korn. Inskip hadde rett, selv om han var uvitende.

Her er neppe stedet for å foreta en omfattende kontrafaktisk analyse. Men man kan stille spørsmålet; hva hadde skjedd dersom ikke Inskip og hans støttespillere hadde insistert på at RAF bygget ut sin defensive organisasjon og tilførte flere jagerfly enn hva organisasjonen strengt tatt ville ha? Ville man fremdeles hatt seighet og styrke til å vinne Battle of Britain? Er det faktisk slik at bombefly-dogmatikken i Air Ministry kunne tapt hele krigen?

Det hører med til historien at selv om RAF kunne få alle de jagerfly de ville ha, så ville de ikke ha særlig mange. I oktober 1938 hadde Storbritannia 406 jagerfly i første linje, de fleste dobbeltdekkere av typen Gloster Gladiator. Et år senere, ved krigsutbruddet, var tallet 608, men da var flesteparten monoplan. Så sent som sommeren 1938 hadde Air Ministry 884 nye bombefly i bestilling og bare 561 jagerfly, hvorav kun 300 var Glostere. Det var kanskje fornuftig å holde antallet av disse lavt. De resterende bestod av Hawker Hurricane og Spitfire-fly som nå var å anse som operative. Ved München-krisen i september 1938 ble 29 jagerflyskvadroner satt på krigsfot, kun fem av disse opererte moderne Hurricane-fly. Resten fløy foreldede fly, i stor grad Glostere.

Det var først etter denne krisen at Air Ministry plasserte en ordre på 1000 Hurricane-fly, den beste typen som var operativ på daværende tidspunkt.²⁹ Ikke

²⁸ Slessor (1956): *The Central Blue*, 160.

²⁹ Peden (1979): 159.

før februar 1940 var antallet jagerfly under bygging høyere enn bombefly. Og fremdeles var, selvsagt, penger brukt på bombefly vesentlig høyere enn på jagerfly.³⁰

Her ligger imidlertid et militærteknologisk poeng som virker oversett i litteraturen. Når sir Thomas Inskip forsøkte å få Air Ministry til å legge større vekt på å produsere jagerfly og i første omgang vektlegge en defensiv organisering av flystyrkene, så må man kunne spørre når en slik organisering ble teknisk meningsfull. Baldwin hadde i 1932 slått fast at «the Bomber will always get through». Trolig hadde han på daværende tidspunkt rett. Samtidig vet vi, med erfaringene fra Battle of Britain, at åtte år etter Baldwins uttalelse, så var dette ikke lenger riktig. Når var det at bombeflyet ikke lenger alltid ville komme igjennom? Man vet at ved München-krisen bestod jagerflyvåpenet fremdeles av en stor del Gloster Gladiator-fly. Pålitelige, men langsomme biplan. Mange av de tyske flyene som skulle avskjæres var hurtigere enn jagerne. Når man samtidig vet at man heller ikke på dette tidspunktet hadde en operativ radarkjede, kan det godt være at Air Ministry frem til dette tidspunktet hadde rett: Det fantes ikke et militært troverdig forsvar mot bombefly. I et memorandum i november 1937 referer faktisk Air Ministry til radarutvikling, men «we must not exaggerate the possibilities».³¹

Parallelt med Inskips ønsker om å vektlegge defensive operasjoner, fant det sted en teknologisk utvikling som gjorde hans strategiske ønsker militært meningsfulle. I disse årene bygget man på britisk side en integrert kjede av radarer. Samtidig ble langsomme biplan erstattet med hurtige monoplan. Det er derfor ikke bare slik at det fra sommeren 1938 og i de to påfølgende år bygges et integrert og effektivt luftforsvarssystem i Storbritannia. Det er også slik at det først er i denne perioden det blir *teknologisk* mulig å bygge en slik organisasjon hvor teknologi og ambisjon gjenspeiler hverandre.

Hvem var Inskips hjelpere?

Inskip var utvilsomt viktig for at Battle of Britain i det hele tatt kunne vinnes. Men han var, som nevnt, jurist. Han hadde heller ikke tidligere vist særlig interesse for militære spørsmål. Hvor kom hans forståelse fra? Hvem var hans rådgivere?

Man har kjenner til Jens Chr. Hauges rådgivere fordi man vet en del om

³⁰ Ibid., 158–159.

³¹ NA Air 226: Memorandum on the Expansion of The Royal Air Force, 26.11.37, 1.

hvem han omgav seg med og fordi han også har fått en omfattende biografi. Hauge stod ikke militærfaglig alene.³²

Om Thomas Inskip er det lite å finne. Han forlot sin ministerpost som Minister for Coordination of Defence i god tid før krigsutbruddet. Man vet ganske enkelt ikke om Inskip hadde nære venner blant militære. RAF hadde jo sin egen Fighter Command, men hvorvidt Inskip søkte råd der, er for undertegnede ukjent. Dersom han så gjorde, burde argumentene hans for omleggingen også inneholde tekniske momenter. Samtidig vet man jo at lederne for Fighter Command ikke virker å ha hatt nevneverdig sterke posisjoner i Air Ministry. Da Battle of Britain var over ble lederen for det sentrale området 11th Group, sir Keith Park, først gjort til sjef for Training Command før han deretter ble beordret til Malta. Sjefen hans sir Hugh Dowding, ble frabeordret som sjef for Fighter Command i november 1940.³³ Av og til er det ingen formildende omstendighet å ha hatt rett.

I litteraturen om perioden spekuleres det også i hvem Inskips rådgivere var. Det er ikke umulig at sir Maurice Hankey, sekretær for CID (Committee of Imperial Defence) fra 1912 til 1939, skrev hele eller deler av dokumentet. Hankey var en sentral militærpolitisk spiller i hele mellomkrigstiden. Andre spekulerer i om Inskip fikk hjelp av Basil Liddell Hart, som i likhet med Hankey, både var skrivefører, militært innsiktsfull og lite populær i grendepartementene. Men noe klart bevis finner man ikke. G. C. Peden skriver i sin bok om finansdepartementet i opprustningsperioden at Inskip rådførte seg med sir Warren Fisher, departementsråd i finansdepartementet og leder av hele embedsverket (Civil Service) fra 1919 til 1939, så vel som med andre sentrale personer i finansdepartementet. Men han nevner også Hankey så vel som personer i grendepartementene.³⁴ Særlig legger Peden vekt på Hankey, «clearly at [Inskips] elbow». Men de dokumenter Peden referer til, og som må ha ligget til grunn for en del av Inskips konklusjoner, er ikke signerte. Man vet ikke hvem som skrev dem. Det er også et poeng at Hankey og Fisher var gode venner. Også finansminister og etter hvert statsminister Chamberlain er inne på de samme tankene som Inskip formulerer. I et brev til sin søster sommeren 1939, skriver han: «You don't need offensive forces to win a smashing victory. What you want are defensive forces sufficiently strong to make it impossible for the other side to win».³⁵

³² Njølstad (2008).

³³ I 1969 ble spillefilmen «Battle of Britain» lansert. Det var vel først etter denne filmen at Hugh Dowding fikk sin offentlige rehabilitering.

³⁴ Peden (1979): 128.

³⁵ Stewart (2000): 387.

Det bildet som danner seg, er derfor at tanken på en defensiv organisering av luftforsvaret later til å ha vokst frem i det sentrale politisk-strategiske miljøet innenfor The Treasury og statsministerens kontor. Med andre ord var de viktigste premissleverandørene kanskje egentlig på plass innenfor regjeringsapparatets embetsverk. Og så ble det Inskip, Caligulas hest, som konfronterte luftforsvarets ledelse med tenkningen. Hvor omforent denne tenkningen om å prioritere en defensiv organisering var, viser jo også behandlingen i regjeringen. Her er det vanskelig å finne spor av særlig debatt og diskusjon. Vedtakene var enstemmige.

Å informere en politiker

Alle kjenner Bismarcks påstand om at den som vet hvordan pølser og lover blir til, aldri mer vil få en rolig natt.

Når det kommer til dette kapitlets to eksempler på utforming av politikk, ser jeg ingen grunn til en slik politisk motivert søvnløshet. De politiske prosessene er klare nok. I det norske tilfellet var forsvarsminister Hauges generaler uenige med ham og bad om avskjed. Sjefen for Hæren, Olaf Helset angrep sågar statsråden offentlig.³⁶ Stridsspørsmålene ble behandlet i Stortinget og statsråden overlevde. Ankepunktene mot ham; han var ung, uerfaren og uten militær kompetanse, var det vel bare delvis hold i. Det siste punktet tilbakeviste han selv argumentativt. Det viste seg i ettertid at Hauge lente seg på et knippe «Englandsoffiserer», offiserer med krigserfaring fra årene 1940–45. Dette var forbindelser som hadde utviklet seg til vennskap som skulle vise seg å vare livet ut for de involverte.

Om Inskip vet man altså mindre. Hans innsats ble tilsynelatende aldri verdsett og han omtales fremdeles i nedlatende former. Det er sannsynlig at den tenkningen han gjorde seg til eksponent for vokste frem i regjeringskontorene i London i et mulig samspill mellom sentrale embedsmenn og politikere. Det var etter at den opprinnelige avskrekkingspolitikken med å bygge seg like luftmilitær sterk som Tyskland hadde mislyktes at Inskips politikk ble lansert. Nå skulle man avskrekke ved å bygge en defensiv organisasjon det ville bli vanskelig og svært kostbart å nedkjempe. Det var begrunnelsen for denne organisasjonen – at den var strategisk og luftmilitært fornuftig – som var årsaken til motstanden og forakten i Air Ministry. Og Inskips generaler gikk ikke av.

Men nå viste erfaringene sommeren 1940 at en slik organisasjon, Fighter

³⁶ Kristiansen (2019): *Hærføreren Otto Ruge*, 316–324.

Command, faktisk var fornuftig. Den lot seg ikke nedkjempe. Samtidig var også den britiske evnen til å bygge fly i høyt tempo så velutviklet at antallet fly disponible for Fighter Command ikke gikk ned under Battle of Britain, til tross for betydelige tap.³⁷

Den teknologien man var avhengig av, raske jagerfly, radarvarsling og et integrert kommandosystem, var på plass i tide – om enn ikke med særlig god margin. Hadde Inskip kjennskap til denne organisasjonen og denne teknologien? Om han var uvitende om de teknologiske mulighetene, er sammenfallet av tid og teknologi bare flaks. Det er det vanskelig å tenke seg. Alt tyder derfor på at sir Thomas Inskip må ha hatt militære bakmenn og vært påvirket av luftmilitær, teknologisk innsikt. Og at denne innsikten gjorde ham trygg på at de politiske behovene også var militært meningsfulle. Men hvem disse bakmennene var som leverte denne sentrale kunnskapen, vites ikke. De offisielle kildene inneholder i hvert fall ingen spor.

Står man både i Hauges og Inskips tilfeller overfor et spørsmål om militær lojalitet? Skal vi, eller kan vi, forvente at offiserer er lojale mot den militære ledelse når de mener denne tar feil? Selvfølgelig skal man opponere innad – med den karrieremessige risiko dette medfører i sterkt hierarkiske organisasjoner. Men i møtet med politikere? Skal offiserer bidra med sin militære og teknologiske innsikt når denne også vil føre frem til andre politiske konklusjoner enn den militære ledelse ønsker velkommen? Selvsagt, vil jeg mene! De politiske beslutningene må fattes på best mulig grunnlag. Men samtidig er der uten tvil et press innenfra. Man skal følge tjenestevei og bare én militær oppfatning, sjefens, skal komme ut.

Så har offiserer som kommuniserer med beslutningstakerne da behov for beskyttelse? Er det derfor de er så vanskelige å finne spor etter? I Hauges tilfeller var den militære motekspertise som beslutningstakerne lente seg på helt sentral. Man kunne etter mange år skimte Hauges støttespillere. Inskips leverandører av militærteknisk innsikt er derimot tilsynelatende borte i fortidens mørke – hvor viktige de enn var.

³⁷ Churchill utpekte pressemannen Lord Beaverbrook till Minister of Aircraft Production. Han drev «ruthless improvisation», skriver Roy Jenkins. I hvert fall produserte man sommeren 1940 ca. 350 jagerfly i måneden, altså var man i stand til å erstatte ca. halvparten av Fighter Commands fly, hver måned, se Jenkins (2001): *Churchill*, 633.

Krigsmakta og kulturminna

Av Ola Svein Stugu

Temaet for artikkelen er ulike forståingar av materielle minne som på ein eller annan måte kan knytast til militær verksemd og krig. I dei seinare tiåra har synet på kva kulturminne som skal reknast som verneverdige, allment sett endra seg mykje, og artikkelen ser nærare på korleis desse endringane har gjort seg gjeldande også for kulturminne etter krig og militærmakt. Drøftinga vil i alt vesentleg halde seg til norske tilhøve og avgrense seg til materielle kulturminne.¹

I Nyhavna i Trondheim ligg Dora 1 og 2 – to tyske ubåtbunkerar frå andre verdskrigen. Berre ein vart ferdig, men murverka som står att av den andre, har imponerande dimensjonar. I Laksevåg ved Bergen står det også att ein stor del av ubåtbunkeren Bruno. Langs den franske atlantehavskysten ligg fem tilsvarende anlegg som alle er større enn dei norske.

Bunkerane er mellom dei største betongbygga i Europa, og dei ligg der som permanente minne om krig og okkupasjon. For den som kjenner historia, framstår dei også som handfaste minne om det strategiske krigsspelet som u-båthamnene inngjekk i. Om dei er bevaringsverdige som kulturminne, er likevel ikkje utan vidare klart. Dei kan nok vere spektakulære på sin måte, men vakre er dei ikkje, heller ikkje gamle. Mange vil også meine at krig og kultur ikkje let seg foreine. Krig inneber som regel ikkje berre massedød, men også materielle øydeleggingar i stor skala, og da går heller ikkje bevaringsverdige sivile kulturverdiar fri.

Dei internasjonale døma på verdifulle kulturminne som har vorte øydelagde gjennom krig, er mange. Stundom kan motiva for øydeleggingane vere rein terror eller bevisste ønske om å ta frå ein forakta fiende viktige kulturelle symbol. Som oftast er det likevel krigens logikk som ligg bak, der det gjeld å finne effektive metodar fram mot militær siger. Eit døme på dette finn ein i Peter Englund's store bok om den første verdskrigen, *Stridens skönhet och sorg*. Der skriv han mellom anna om øydelegginga av så vel den armenske domkyrkja som den store moskeen i Van i Aust-Anatolia den 25. april 1915. Da hadde armenarane i byen gjort opprør i ein fortvila freistnad på å unngå folkemordet

¹ Takk til Jon Olav Hove og Aud Mikkelsen Tretvik for gode kommentarar.

som dei tyrkiske styresmaktene alt hadde slept laus. Den venezuelanske offiseren Rafael de Nogales hadde verva seg i den tyrkiske hæren og var i Van da dette skjedde. «Krig er krig», skal han ha sagt til den tyrkiske kommandanten som i første omgangen vegra seg for å bombardere moskeen, der dei siste opprørarane skaut ifrå minareten.²

På den andre sida finst det også døme på at kulturvernomsyn har verka inn på strategiske vurderingar. Både Roma og Paris vart sparde for øydeleggingar under den andre verdskrigen. I Japan vart Kyoto sommaren 1945 stroken frå ei liste det amerikanske flyvåpenet hadde sett opp over byar der topografien var gunstig for eit storskalaforsøk med atombomba. Eit viktig argument for det var knytt til den store mengda av kulturminne i den gamle keisarbyen. Kyoto var viktig for japansk identitet, og dersom byen vart øydelagd, kunne det bli vanskelegare å få japanarane på talefot etter at krigen var vunnen, resonnererte komiteen som plukka ut bombemåla. I staden kom Nagasaki inn på lista.³

Alt før hundreårsskiftet hadde den første Haag-konvensjonen fått ein klausul om å spare historiske monument, utdanningsinstitusjonar og andre viktige kulturbygg for krigsøydeleggingar så langt det var mogleg. Verknadene ser ikkje ut til å ha vore store på slagmarka verken i den første eller andre verdskrigen, men etter den andre såg stadig fleire behovet for eit skjerpa internasjonalt regelverk, og 14. mai 1954 vart Haag-konvensjonen «Om beskyttelse av kulturverdier i tilfelle væpnet konflikt», som han heiter på norsk, vedteken. Dette var den andre internasjonale konvensjonen som vart utarbeidd gjennom FN-systemet, folkemordkonvensjonen av 1948 var den første. Om konvensjonane i seg sjølve ikkje har forhindra brot, har eksistensen av dei i det minste ført til større merksemd rundt brota.

Borger og festningar som kulturminne

Militærmakta har ikkje berre øydelagt kulturminne, ho har også skapt kulturminne. Dei viktigaste og mest varige har vore ulike former for borger og festningsverk. Går vi attende til europeisk mellomalder, er det berre dei største kyrkjene som kan måle seg med borganlegg og andre forsvarsverk som spektakulære kulturminne. Noreg er ikkje noko unntak i så måte, og Bjørnson hadde ikkje heilt rett når han karakteriserte landet med orda «hytter og hus, men ingen borgar». Både Bergenhus med Håkonshallen og det litt seinare Akershus

2 Englund (2009): *Stridens skönbet och sorg*, 121f.

3 Hiroshima Peace Memorial Museum (1999): *The Spirit of Hiroshima*, 24f.

vart bygde som kombinerte fyrsteresidensar og borger frå midten av 1200-talet og utetter, og lengst i søraust vart Båhus reist som grensefestning etter 1308. Om lag samstundes vart det første Vardøhus bygd som ei strategisk markering mot det russiske Novgorod-riket, som var i ferd med å ekspandere nordover. Dimensjonane på det første Vardøhus var i motsetning til Båhus små, men med eit moderne omgrep kan ein seie at bygginga av begge grensefestningane var tryggingpolitiske tiltak frå kong Håkon Vs side.

Det var også tryggingpolitiske vurderingar som låg bak den neste fasen i utbygginga av store festningar. Byggeverksemda hang tett saman med den store rivaliseringa mellom Sverige og Danmark om hegemoniet i Norden i perioden mellom 1520 og 1814. Danmark var på vikande front heilt frå Christian 4.s mislykka innblanding i 30-årskrigen i åra før 1630, men Sverige hadde nett gjennom deltakinga i denne krigen vorte ei europeisk stormakt. I det danskane kallar Karl Gustav-krigane i 1657–1660 kunne det jamvel sjå ut som om heile eksistensen til den danske staten stod på spel. Stormaktene ønskte likevel ikkje at Sverige skulle få full kontroll i Norden. Til gjengjeld passa det dei godt at ingen einskild stat hadde makt over begge sidene av Øresund, så dei godtok utan problem at Sverige tileigna seg Skåne, Halland og Blekinge.⁴ Også tidlegare norske område vart svenske i denne perioden, Jemtland og Herjedalen i 1645 og Båhuslen og Trondhjems len i 1658. Berre det siste området vart norsk igjen i den endelege fredsavtalen knappe to år seinare.

På 1600-talet var ein endeleg fredsavtale aldri særleg langvarig, og for å kunne stå imot svenske åtak i framtidige krigar, bestemte danske styresmakter seg i åra etter 1660 for å bygge ut ein serie med nye festningar. I Østfold vart Fredriksten ved Halden bygd som grensefestning etter at Båhus hadde vorte svensk, og ved munningen av Glomma vart Fredrikstad etablert som ein sterkt forskansa garnisonsby. Lenger nord, ved den store bøyen Glomma gjer i Vinger, vart enda ein sterk festning, Kongsvinger, reist. Dei første festningsverka ved Stavern vart også bygde rundt 1680 på det som seinare fekk namnet Citadelløya. I perioden etter 1660 vart i tillegg Akershus og Bergenhus utstyrt med moderne bastionar som var konstruerte for å stå seg mot artilleriåtak på ein heilt annan måte enn mellomalderfestningane.⁵

Kristiansten i Trondheim vart reist i same perioden. Fram mot 1658, da

4 Englund (1993): *Ofredsår* og Englund (2000): *Den ööverbinnelige*, er ein grundig gjennomgang av perioden sett frå svensk perspektiv. Det danske perspektivet finn ein mellom anna i Sørensen (2014): *En europeisk danmarks historie*, kapittelet «Adelsvældets nederlag» (1620–1660).

5 Hovudkjelda til historia om festningane er fylldige omtalar i St.meld. nr. 54 (1992–93): *Nasjonale festningsverk*.

byen nokre månader var svensk, var dei faste forsvarsverka der få og dårlege. Etter freden i 1660 tok befestningsarbeida til nesten med det same. Først vart Munkholmen bygd ut til moderne festning, og etter at byen brann i 1681, vart festningsplanleggarane Johan Caspar von Cicignon og Anthony Coucheron, som alt hadde hatt store oppgåver ved utbygginga av Fredrikstad, sende til Trondheim. Året etter var dei også sterkt inne i planlegginga av Kongsvinger festning. I plankarta for Trondheim frå 1681 er det teikna inn solide bastionar rundt sjølve byen, i tillegg til ein ny stor festning, Kristiansten, på eit høgde- drag like austanfor. Berre delar av bastionane rundt sjølve byen vart bygde, men Kristiansten stod ferdig i god tid før 1700.⁶

I sluttfasen av den store nordiske krigen, da Karl XII prøvde å kompensere dei svenske tapa aust for Østersjøen ved å ta Noreg, fekk fleire av festningane ei viktig rolle, framfor alt som basar for utskrivne hæravdelingar. At Kristiansten gav rom for sterke norske styrkar, var ein viktig grunn til at Armfeldt ikkje såg seg i stand til å ta Trondheim hausten 1718. Den viktigaste rolla under krigen fekk likevel Fredriksten, der Karl XII vart drepen da han freista å ta festningen.

I den lange fredsperioden etter 1720 skjedde få moderniseringar på festningane. Til gjengjeld bygde den danske kongsmakta ut flåten, og den viktigaste festningsbygginga på 1700-talet på norsk jord vart dermed utbygginga av marineverftet Fredriksvern (Stavern) med tilhøyrande skanseverk. I krigane mot Sverige i 1808 og 1814 hadde festningane enno ei viss betydning, men med unionen etter 1814 forsvann den tryggingpolitiske grunngevinga deira. Sett bort frå Kristiansten vart dei likevel ikkje lagt ned med det same, men heldt fram som garnisonsstader med administrative funksjonar. Heller ikkje Kristiansten vart riven, men skulle «overlades til Tidens Ødelæggelse», som det vart skrive ved nedlegginga i 1816.⁷

Om landfestningane vart mindre viktige, fekk kystforsvaret auka merksemd. Fredriksvern vart rekna som for liten og for vanskeleg å forsvare til å kunne tene som hovudbase for marinen på lengre sikt, og alt i 1818 vart det vedteke å bygge opp ein ny flåtestasjon i Horten. I det fattige nye Noreg tok utbygginga likevel lang tid. Verftet kom i gang kort tid etter 1820, men først rundt 1850 var flyttinga i hovudsak gjennomført. Da var også skanseverka i anlegget på plass, men med utviklinga av pansra skip og rifla kanonar var dei forelda alt etter eit par tiår.

6 Rognhaug (1981): «Cicignon som fortifikasjonsoffiser i Norge». Om den strategiske konteksten for forskansinga, sjå Supphellen (1997): *Innvandrerne by 1537–1800*, kapittelet «Byen befestes», 150f.
7 St.meld. nr. 54 (1992–93): 80.

I åra 1845–56 vart det også bygd ut eit nytt marinefort ved Drøbak, der innløpet til Oslofjorden smalnar inn. Fortet fekk namnet Oscarsborg, og hovudanlegga vart bygde ut på Kaholmen, der det hadde vore ulike former for forsvarsverk alt frå tidleg på 1600-talet. Våpenutviklinga gjorde fortet umoderne etter kort tid, men i åra fram mot 1905 vart det modernisert både med artilleri og torpedobatteri. I same perioden gjekk det også føre seg moderniseringar på grensefestningane Kongsvinger og Fredriksten. Den siste var offisielt nedlagt i 1872, men vart eit par tiår seinare teken i bruk att med nytt artilleri. I tillegg vart det bygd ut ei rekke nye festningsverk i grenseområda mot Sverige.

Bakgrunnen for den norske opprustinga av grensevernet var dei auka politiske spenningane mellom unionspartnarane, framfor alt etter 1895. Trass i at den norske linjehæren formelt låg inn under kommandoen til den felles kongen, var det altså mogleg med ei sjølvstendig opprusting som alle skjønna primært var retta mot Sverige. Dette er truleg det mest talande dømet på kor laus den svensk-norske unionen faktisk var.

Som kjent var avvikling av grensefestningane aust for Glomma eitt av vilkåra i Karlstadtraktaten i 1905. Dei nye skansane vart stort sett overlatne til forfall og gjengroing, men dei eldre festningane vart i hovudsak liggande urørt. På Fredriksten måtte to nybygde kanonbatteri fjernast, men festningen som heilskap hadde alt status som eit historisk verdifulle anlegg, Kongsvinger vart liggande urørt, og vart «stilt i reserve» i 1926, men vart teken i bruk att som opplæringsanlegg for frontkjemparar under den andre verdskrigen og som befalsskole etter krigen. Sverige vart enno dei næraste åra etter 1905 sett som ein mogleg fiende, og det vart bygd ut eit mindre tal nye festningar litt lengre unna svenskegrensa. Hegra festning, som vart eit symbol på norsk motstand i 1940, var mellom dei. Der var fienden ventande austfrå, ikkje frå vest, der tyskarane kom.

Forsvaret stod framleis som eigar av dei gamle anlegga, som det kunne gjere seg meir eller mindre god nytte av, og ut gjennom etterkrigstida voks det gradvis fram eit medvit om at gamle festningsanlegg ikkje berre hadde militær bruks- og gjenbruksverdi, men at det også kunne finnast historiske og kulturhistoriske grunnar for at dei skulle takast vare på. Det drygde likevel fram til tidleg i 1990-åra før det vart sett i gang eit systematisk bevaringsprosjekt for norske festningsverk.

I mellomtida hadde Noreg også vore gjennom fem år med krig og tysk okkupasjon. Korleis vart dei fysiske spora etter okkupasjonstida vurderte i etterkrigstida?

Krigsminne frå ukultur til bevaringsverdige kulturminne

Dei fysiske spora etter krigen og okkupasjonen var mange og av ulikt slag.

Det som gjorde mest inntrykk på sivile og som det hasta mest med å få gjort noko med, var ruinar som stod att, først og fremst etter krigshandlingane våren 1940 og brenninga av Finnmark og Nord-Troms seinhausten 1944. Gjenreisninga av dei brende byane frå 1940 hadde teke til alt under krigen,⁸ men lengst i nord låg alt i ruinar da krigen tok slutt.

Dei fysisk sett mest omfattande leivningane var festningsverka langs kysten. Dei var den norske delen av den store tyske forsvarslinja Atlantik Wall, Atlanterhavsvollen, som strekte seg frå Biskayabukta til Kirkenes. Berre i Noreg gjekk meir enn 300 ferdig utbygde kystfort inn i det som her fekk namnet Festung Norwegen.⁹ I tillegg kom ei lang rekke meir mellombels artilleristillingar, dei store ubåtunkerane og andre tyske hamneanlegg.

Eit prosjekt for seg var Storfjord-linja eller Lyngen-linja, der tyskarane etter tilbaketrekkinga frå Finnmark hausten 1944 prøvde å bygge opp ei ny, sterk forsvarslinje mot sovjetiske åtak austfrå. Arbeidet foregikk i stort tempo gjennom den nordnorske vinteren, og dødsraten var uhyggeleg høg for dei sovjetiske krigsfangane som var sette i arbeid på anlegget. Spreidd rundt omkring i terrenget låg det meir eller mindre øydelagde leivningar etter fangeleirane og ei mengd massegraver.

Ei svært stor gruppe krigsleivningar var brakkene etter okkupasjonsmakta. Dei fann ein både i soldatforlegningar, som på det meste kom til å hyse 400 000 mann, og i rundt 500 fangeleirar, framfor alt i Nord-Noreg der sovjetiske krigsfangar åleine utgjorde over 100 000. Brakkene sorterte inn under fleire våpengreiner og etatar samt SS, og ingen har klar oversikt over kor mange det kunne vere i alt. At det var fleire titusen er i alle fall klart.¹⁰

Somme av forlegningane hadde vore i bruk av det norske forsvaret før krigen, og nokre av dei mest kjende fangeleirane var bygde opp rundt eldre disiplineringsinstitusjonar. Til dømes tok Falstad leir ved Levanger over anlegget til «Falstad Opdragelsesanstalt for vanartede guttebørn», og Grini ved Oslo

⁸ Gjenreisningsetaten «Brente stedsers regulering» var oppretta alt midtsommars 1940 under namnet «Krigsskadde stedsers regulering», og var i funksjon i Finnmark heilt fram til 1955. Nettstaden <https://gjenreisingsbyer.custompublish.com/> har fylldig omtale av verksemda.

⁹ Ei god oversikt over den norske delen av Atlanterhavsvollen er Luciani og Wilberg (2016): «Atlanterhavsvollen – Atlantikwall». Sjølve byggeverksemda er omtala i fleire publikasjonar frå det store Operation Todt-prosjektet som vart leia av professor Hans Otto Frøland ved Institutt for historiske studier, NTNU, i åra frå 2011 og frametter, jf. Frøland (2018): «Organisation Todt som byggherre i Norge».

¹⁰ Wilberg (2016): «Den farlige historien er den som forties»; Andersen (2016): *Tysk typebyggeri; En studie av brakkebygging og høystatusleirer i Norge under andre verdenskrig*.

vart bygd opp rundt eit nybygd kvinnefengsel som enno ikkje var teke i bruk. Om bygningane er eldre, må dei likevel reknast som viktige krigsminne gjennom den funksjonen dei fekk i krigsåra.

Ei lita, unseleg gruppe leivningar var hytter og andre tilhaldsstader for motstandsørsla under krigen. Dei aller fleste var små og primitive, men dei hadde ei særskilt symbolkraft fordi dei var knytte til motstanden.

Ei særmerkt gruppe leivningar etter krigen, var den omfattande infrastrukturen som anten vart bygd under direkte tysk kommando eller av norske statsetatar som NSB og Vegvesenet, men på tysk initiativ. I stor grad var dette anlegg som kunne vere til stor nytte også ut gjennom etterkrigstida. Uferdige kraft- og industrianlegg var også viktige spor etter okkupasjonstida, og det var stor diskusjon like etter krigen om det største, aluminiumsverket i Årdal, skulle ferdigstillast.

Dei mange skipsvraka langs kysten var også leivningar etter krigsåra. Dei omfatta mellom anna kryssaren Blücher, som vart eit symbol på unntaksvis vellykka norsk motstand den 9. april 1940 og slagskipet Tirpitz, som vart senka seinhaustes i 1944 og låg som vrak i sundet vest for Tromsø. Eit fleirtal av vraka var likevel sivile, mellom anna hadde fleire hurtigruter gått tapt. I ein fjørkant utanfor Tjøtta låg også vraket av Rigel, der ein reknar med at over 2500 krigsfangar mista livet da skipet vart senka av britane hausten 1944.

Kva skulle gjerast med alle leivningane?

Mye kunne takast i bruk av norske styresmakter og av det norske samfunnet etter krigen. Det galdt framfor alt infrastrukturen. Med nokre få unntak (Gossen, Herdla, Hattfjelldal) vart mellom anna dei tyskbygde flyplassane tekne i bruk både militært og sivilt. Ei rekke kystfestningar også tekne over av det norske kystartilleriet. Det galdt mellom anna Austrått fort, der det eine kanonbatteriet frå slagskipet Gneisenau hadde vorte sprengt ned i ein fjellknaus i 1943, samt Trondenes fort med fire 406 mm Adolf-kanonar. Til gjengjeld vart søsterfortet til Trondenes på Engeløya på sørsida av Ofotfjorden overlata til seg sjølv.

Ei stor mengd brakker gjekk også over i sivil bruk. I byar med stor bustadmangel budde mange i brakker i ei rekke år etter krigen. Kulturhus, kantiner og andre fellesanlegg i leirane kunne også brukast. Til dømes var kinoane i dei tyske leirane brukte som kommunale kinoar både på Dombås og Oppdal i fleire tiår etterpå. Oppdal kino brann i 1999, men Dombås kino med plass for 550 vart freda som krigsminne i 2015.¹¹

¹¹ Informasjonsark frå Riksantikvaren, «Krigens kulturminne», utgitt november 2015, jfr. nærare omtale nedanfor.

Den gjengs haldninga den første tida etter krigen var likevel at dersom krigsminna ikkje kunne vere til nytte, burde dei fjernast. Spora etter krigen vekte vonde minne og stod gjerne i vegen for meir fornuftig arealutnytting, og knapt nokon som sjølv hadde opplevd tida, såg nokon verdi i å ta vare på leivningane. Unntaka var stader som det kunne knytast norsk heltemot til, som Oscarsborg og Hegra festning.

Det meste av spora etter krigsåra har dermed etter kvart vorte fjerna. Når store mengder krigsminne likevel har overlevd trass i at dei ikkje kunne kome til praktisk nytte, skuldast det først og fremst to tilhøve: Anten var dei så store og massive at det ville vere uforholdsmessig kostbart å fjerne dei, eller dei låg så avsides til og så ute av vegen for annan aktivitet at dei berre vart overlatne til seg sjølv. Mange kystfort og leirar fall i denne kategorien. Mellom anna vart kanonane på Engøløya ståande heilt til ein skraphandlar kjøpte dei midt i 1950-åra, om lag på same tida som arbeidet med å hogge opp vraket etter Tirpitz vart ferdig. På stader som Utvorda ved innløpet til Namsenfjorden kunne ein enno fleire tiår etter krigen gå fritt omkring mellom rustne kanonar og andre krigsleivningar.

Ei rekke store anlegg gjekk over i sivil bruk. Ubåtbunkeren Dora 1 i Trondheim vart teken i bruk som lager og fekk etter ein del år eit tilbygg på taket. Etter tusenårsskiftet vart Dora gjort om til magasin for arkiv, bibliotek og museum. Dei store betongmassane fungerer som eit varmemagasin slik at både temperatur og fukt held seg jamn utan omfattande bruk av reguleringsteknologi inne i hallane. I Trondheim hadde tyskarane også bygd ein militær flyplass på Lade like utanfor byen, og da flyplassen vart nedlagt midt i 1950-åra, vart fleire hangarar tekne i bruk som lager. Så seint som i 2019 vart ein hangar som stod att, ombygd til kjøpesenter med det passande namnet «Hangaren».

Etter som krigshendingane kom meir på avstand, voks det gradvis fram eit anna syn på leivningane frå krigstida. Det var ikkje berre praktiske grunnar til at dei ikkje vart fjerna. Det vart også lagt opp ein politikk for at dei skulle takast aktivt vare på og brukast som historiske lærestykke. Eit viktig gjennombrøt for denne måten å tenke på, kom i 1990-åra, men det var likevel først etter 2010 den breie drøftinga om kulturminne frå okkupasjonstida tok til. Så seint som i 2012 vart desse kulturminna karakteriserte som «oversett kulturarv» i ein leiarartikkel i *Fortidsvern*, medlemsbladet i Fortidsminneforeningen.¹²

Kva var grunnane til dette skiftet?

Noreg fekk ei ny kulturminnelov i 1978. Ho gjeld med visse endringar enno og

¹² *Fortidsvern*, 2/2012, 3.

definerer kulturminne som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø».¹³ Alle fysiske spor etter krigen er ut ifrå dette kulturminne, men lova gjev ingen føringar om kva som er verneverdig ut over at «kulturhistoriske eller arkitektonisk verdifulle kulturminne og kulturmiljøer [...] kan vernes».¹⁴ Kva som skal reknast som verdifullt, er allment sett gjenstand for stadig diskusjon, forhandling og foranderlege vurderingar. Når kulturminne frå krigen har fått status som verneverdige, må forklaringa difor søkast i andre tilhøve enn lovendringa.

Ein viktig allmenn bakgrunn er ei gradvis endra forståing av kva som skal kunne reknast som verdifulle kulturminne. Det bevaringsverdige var ikkje lenger berre det som var gamalt, unikt, estetisk taltalende og som ein historisk sett kunne vere stolt av. Nyare kulturminne kunne også vere interessante ut ifrå ei rad ulike kriterium, framfor alt kom det inn ei ny verdivurdering der det som var representativt for ein periode eller ein bestemt type leivningar, kunne bli rekna som bevaringsverdige. Det som var representativt trong ikkje tilfredsstillende estetiske kriteria. I ein del tilfelle var det nærmast motsett. Dessutan kunne artefakt som minte om vonde og ubehagelege hendingar eller til og med om fenomen som ein kunne ha grunn til å skjemma over, få status som bevaringsverdige.

Det siste var tvillaust tilfelle for mange minne om andre verdskrigen, og det er ei slik forståing som mellom anna ligg bak den store innsatsen tyske styresmakter har gjort for å ta vare på tidlegare konsentrasjonsleirar og andre stader og anlegg som minner om bestialiteten under naziregimet. Også i Tyskland innebar 1990-åra eit sprang i den forsterka interessa for krigsminna. Der vil det vere nærliggande å tolke spranget i samanheng med gjenforeininga og slutten på den kalde krigen. Også i Noreg vart slutten på den kalde krigen eit element i nyorienteringa. Da vart fleire forsvarsanlegg som hadde vore i full bruk også etter krigen, slik som Oscarsborg, overlatne til andre bruksformer. Ved tre store kystfort, Trondenes, Møvik ved Kristiansand og Austrått, hadde kanonane vorte bevarte, og festningane inngjekk i det norske kystartilleriet eit stykke ut gjennom etterkrigstida. Der gjekk konverteringa til kulturminne gradvis, men først etter 1990 vart desse festningsverka synleggjorde og tilrettelegde som kulturminne.¹⁵

¹³ Lov om kulturminner av 9. juni 1978, §2.

¹⁴ S.st. I tillegg slår lova fast at ståande bygg som er eldre enn 1649, er automatisk freda, det same er lause funn frå før 1537.

¹⁵ Møvik vart nedlagt i 1958, men ein av dei tre store kanonane vart teken vare på, og delar av fortet vart opna for publikum i 1993. Anlegget vart freda i 2012. Austrått vart vedteke nedlagt i 1968, og i 1990 gav Forsvaret dei første midla til museumsformål. Deretter skjedde utbygginga og tilrettelegginga gradvis. På Trondenes vart 40,6 cm-batteriet teke ut av bruk i 1961 og ein kanon vart restaurert.

Fleire mindre kystfort vart også sette i stand som museumsanlegg av lokale entusiastar. Eit godt døme på desse er Ergan kystfort på Bud, som vart opna som museum i 1995, og vart overteke av Romsdalsmuseet ti år seinare.¹⁶ Ved museumsfestningane så vel som ved ei rekke festningsanlegg som hadde vorte rivne, vart det også tilrettelagt merka turstigar med plakatar som fortalte om kva slags verksemd betongkonstruksjonar, opningar i berget og vegar var spor etter.

Ein endra tryggingssituasjon var med andre ord ein del av bakgrunnen for den nye merksemda rundt krigsminne. Men dette var også ein periode da verknadene av eit anna kulturhistorisk skifte tok til å bli synleg for alvor. Det var noko som med eit omgrep som er henta frå den tyske minneteoretikaren Jan Assmann, kan kallast ein overgang frå at krigsminnet er eit kommunikativt minne til at det blir eit kulturelt minne.¹⁷

Eit kommunikativt minne er eit levande minne som blir halde oppe ved at menneske som sjølv har opplevd ein periode eller ei hending, i dette tilfellet den andre verdskrigen, stadig snakkar om det eller kommuniserer omkring det på andre måtar og held eigne minne og minna til andre varme på den måten. Etter kvart som tidsvitna som reproduserer det kommunikative minnet, fell ifrå, må kulturen ta i bruk andre framgangsmåtar for å bevare minnet. Da vil ikkje berre kulturprodukt i tekst og bilde bli viktigare, fysiske leivningar vil også få ein viktig plass som minneberarar. Dermed vil også medvitet om og interessa for å bevare krigsminna bli sterkare. Eit argument som går att i ei rekke bevaringsprosjekt som vart sette i gang i 1990-åra var nettopp at tidsvitna var i ferd med å gå bort, slik at ein måtte ta vare på minnet på andre måtar.

Fleire av bevaringsprosjekta vart samstundes knytte til tankar om å bygge opp minnestader der nye generasjonar kunne lære om kva som hadde skjedd under krigen. Krigshendingane blir også sette inn i ei meir generell forståingsramme, gjerne knytt til menneskerettane. Å synleggjere fortida for å unngå å gjere opp att feila frå fortida, er ein tanke ein møter i fleire av desse prosjekta, slik som ved Falstadsenteret utanfor Levanger. Det har til formål å tene som «nasjonalt opplærings- og dokumentasjonsenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter», heiter det i statuttane frå 2000.¹⁸ Fleire andre senter, som Arkivet freds- og menneskerettighetsenter i Kristiansand og Stiftelsen Narviksenteret, har tilsvarende formål.

rert etter 1978. Deretter vart også dei andre kanonane pussa opp og gjort tilgjengelege for publikum i faste omvisingar. Resten av fortet er enno i bruk til forsvarsformål. Jf. lenker under <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/>.

¹⁶ Jf. https://no.wikipedia.org/wiki/Ergan_kystfort og lenker vidare frå den.

¹⁷ Ei konsentrert innføring i teorien finst i Assmann (2010): «Communicative and Cultural Memory».

¹⁸ Gjengitt etter <https://falstadsenteret.no/historie/falstadsenteret/>.

Nasjonale festningsverk

Alt i 1969 hadde norske styresmakter sett opp ei liste over kulturminne som skulle vernast i tilfelle væpna konflikt med grunnlag i Haag-konvensjonen frå 1954. Fleirtalet av oppføringane på lista var sivile bygg, men ho omfatta også åtte festningsanlegg: Akershus, Bergenhus, Fredrikstad festning (Gamlebyen), Fredriksten, Fredriksvern (Stavern), Karljohansvern (Horten), Kongsvinger og Kristiansten. Ei slik listeføring innebar ingen særskilte bevaringstiltak i fredstid, men gradvis voks det fram ei aukande interesse for å synleggjere dei gamle festningsverka som bevaringsverdige kulturminne som også kravde aktivt vern.

Det store gjennombrøtet for denne tenkinga kom med Stortingsmeldinga «Nasjonale festningsverk», som Forsvarsdepartementet la fram våren 1993.¹⁹ Her møter ein to tenkemåtar, for det første eit allment aukande medvit om kulturminne og om verdien av å ta vare på interessante historiske anlegg, for det andre eit stadig meir presserande spørsmål innanfor Forsvaret om kva ein skulle gjere med dei mange gamle anlegga som ut ifrå rasjonelle forsvarsformål hadde vorte stadig meir utidsmessige.

Stortingsmeldinga innebar ei sterk forskuving bort ifrå å vurdere festningane ut ifrå praktiske forsvarsfunksjonar til å sjå på dei som kulturminne, og meldinga ber preg av at det ikkje først og fremst var det sivile samfunnet som skulle overtydast om bevaringsverdiane, men krefter innanfor Forsvaret der sansen nok kunne vere langt større for effektivisering, modernisering og rasjonalisering enn for ei levande fortid.

Festningane skulle framfor alt synleggjerast som sentrale minnestader for ulike fasar i norsk historie, slo meldinga fast:

Festningsverkene bærer i seg elementer av vår kultur, fra historie til tradisjoner og levemåte. De bringer bud om nederlag og seier, om storhetstider og tragedier. Slik engasjerer de både interesser og fantasi. At mange av våre festningsverk har vært rettersteder for norske patrioter under den annen verdenskrig, maner til ettertanke.²⁰

Vern av anlegga kunne lett legitimerast pragmatisk. Festningane hadde eit potensiale som opplevingsstader og mål for den kulturbaserte turismen, meinte departementet. Men ei systematisk bevaring kombinert med nye kulturtiltak ville også bidra til å synleggjere den viktige plassen Forsvaret hadde hatt i den nasjonale historia. Festningsverka kunne med andre ord også vere verkemiddel

¹⁹ St.meld. Nr. 54 (1992–93).

²⁰ Ibid., 6.

i ein nasjonal identitetspolitikk. Forfattarane av stortingsmeldinga uttrykte det slik:

[Festningsverkene kunne] stimulere den internasjonale interessen for vår kulturarv og understreke Forsvarets samhörighet med samfunnet. De kan bli kraftsentra i norsk kulturliv, og styrke kunnskapene om norsk historie. [...] Samfunnsmessige forandringar i de senere årene har ført til et økt behov hos menneskene for tilhörighet og fotfeste i et fellesskap tuftet på et felles verdigrunnlag. Våre festningsverk er uttrykk for kontinuitet og stabilitet i en tid som ellers er preget av usikkerhet og omforming. Festningsverkene kan gjeres til et felles møtested hvor vi kan hente styrke til det fellesskapet som er så nødvendig i vårt moderne velferdssamfunn. Kulturminner har en viktig plass i samfunnsplanleggingen. Tiden er inne til å gjerre festningsverkene til en naturlig og levende del av samtiden, slik at ettertiden får kunnskap om fortiden.²¹

Ei viktig forståing bak meldinga er såleis at kulturminne allment kan vere med å styrke og bygge kollektive identitetar. Ved å synleggjere nasjonalt viktige forsvarsverk og framstille dei som anlegg som nasjonen burde vere stolt av og ta vare på, kunne ein også styrke forsvarsviljen. Kulturell opprusting som ledd i eit totalforsvar er i det heile eit perspektiv som kan lesast ut av denne teksten.

At bevaring ikkje ville vere gratis, var departementet klar over, men Forsvaret måtte framleis ha hovudansvar for anlegga, og det beste bevaringsprinsippet var bevaring gjennom bruk. Sivile interessentar måtte likevel også trekkast inn for å prøve å skape økonomisk lønsam verksemd ved anlegga.

Alle dei ni anlegga som stod på vernelista frå 1969, var mellom dei som skulle synleggjerast. I tillegg gjorde departementet framlegg om å ta med Vardøhus, Oscarsborg og Hegra festning på lista. Her var det ikkje arkitektoniske verdiar som låg til grunn, men historiske; Vardøhus for kontinuiteten heilt sidan mellomalderen, Oscarsborg delvis for historia fram mot 1905, men framfor alt for motstandsviljen i morgontimane 9. april 1940. Også ved Ingstadkleiva fort i Hegra var det motstandsviljen frå april 1940 som skulle heidrast og hugsast. Bodskapen som skulle knytast både til Oscarsborg og Hegra var kort sagt «aldri meir 9. april»: æra er knytt til aktivt forsvar jamvel om det verkar fåfengt.

Lista over nasjonale forsvarsanlegg fekk i tillegg tre andre innførslar: Møvik fort, Austrått fort og Trondenes fort. Alle var leivningar etter den tyske Atlantik Wall under andre verdskrigen, og tente framfor alt som påminningar om det bokstavig tala tunge tyske nærværet i okkupasjonsåra. Her var det verken nasjonal forsvarsvilje eller nasjonalt heltemot som skulle markerast. Slik sett

²¹ Ibid., 7.

viser synleggjeringa av desse tre anlegga at det hadde kome i gang ei revurdering av minna frå krigsåra.

Stortingsmelding 54 vart i åra frå 1995 til 1999 følgt opp gjennom ein omfattande Landsverneplan for Forsvaret. Arbeidet med planen vart utført av Forsvarets bygningstjeneste, som seinare vart omdøpt til Forsvarsbygg, i samarbeid med Riksantikvaren og Forsvarsmuseet. Den sentrale personen i arbeidet var Janne Wilberg, som seinare vart byantikvar i Oslo. Landsverneplanen vart mellom anna lagt til grunn da Riksantikvaren i 2004 freda 454 bygg og anlegg som høyrde Forsvaret til. Talet fortel både om mengda av fysiske minne etter den forsvarsrelaterte verksemda, men også om den sterke utvidinga som hadde skjedd i vurderinga av kva som var verneverdig. Som om ikkje dette var nok, vart det i 2011 sett i gang eit stort arbeid med å supplere planen og fredingslista. Dette arbeidet er enno ikkje fullført i skrivande stund.²²

Utvida synsfelt og fleire fredingar

Dei største endringane dei seinare åra i synet på krigsminne, gjeld minne om den andre verdskrigen. Allment har interessa for krigsåra auka sterkt etter tusenårsskiftet, mellom anna har det, når ein ser bort ifrå ein vårflaum av bøker om krigen i 1945 og 1946, aldri kome ut så mange bøker med tema frå krigsåra som dei siste ti åra. Medan det i 2000–2005 kom ut i gjennomsnitt 27 bøker på norsk med tema frå krigen, var tilsvarende tal for 2010–2015, 83. Da er ikkje nytgjevingar av eldre titlar teke med. Ein stor del av dette er tradisjonelle krigsforteljingar og heltehistorier, men dei som har fått størst merksemd, er dei som representerer nye perspektiv.²³

Dei materielle minna om krigen som har fått sterkare søkelys etter 2010, er også av ulike typar. Delvis er det kjende kategoriar som har vorte supplerte, mellom anna med nye bygg og stader som var arena for viktige hendingar under krigen. Men ikkje minst har det også i tenkinga på verneverdige krigsminne vorte større rom for kvardagsminne samt for vonde og traumatisk minne. «Ofte forteller krigsminnene om overgrep og lidelser. Disse smertefulle historiene er også en del av kulturarven», slår Riksantikvaren fast i ein informasjonsbrosjyre frå 2015.²⁴

Brosjyren, som kort og godt hadde overskrifta «Krigens kulturminne», var ei oppsummering av kva som da vart rekna som verneverdige krigsminne. Slik

²² Avsnittet bygger på <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/>.

²³ Stugu (2020): *Den andre verdskrigen i norsk minnekultur*, under utgjeving.

²⁴ RA informasjonsark «Krigens kulturminne», november 2015.

blir ho også ei kjelde til nytenkinga i åra før. Omvurderingane heng mellom anna saman med ei allment aukande interesse for kulturminne frå kvardagen. Dette var hovudfokus for kulturminneåret i 2009. Omfanget av kulturminne som har vorte rekna som verneverdige og jamvel fredingsverdige, har i det heile auka sterkt dei siste tiåra. Mot denne bakgrunnen måtte også nye typar minne frå så vel militær som sivil krigskvardag takast vare på.

Det var tankegangen om å synleggjere minna om overgrep som låg til grunn da Riksantikvaren i 2011 freda tuftene etter «serberleiren» ved Jernvann i Narvik. Tuftene var ikkje berre eitt av dei få synlege spora etter det tette nettet av krigsfangeleirar i Nord-Noreg, men også ein verneverdig gravplass, heitte det i grunnngjevinga.²⁵

I samband med grunnlovsjubileet i 2014 vart ei lang rekke festningsanlegg formelt freda. Mellom dei var Oscarsborg, delvis med den rolla festningen spela 9. april 1940 som grunnngjeving. Også gruvetunnelen i Kirkenes, der ein stor del av innbyggjarane hadde gjøymt seg unna for tvangsevakueringa i oktober 1944, vart freda saman med brakka der den første norske administrasjonen i Sør-Varanger heldt til.

I 2015 kom ei rekke krigsrelaterte fredingar, mellom anna Oddane fort i Vestfold, Klungset leir i Fauske og Dombås kino. Vemork gamle kraftstasjon vart også freda, ikkje berre som industriminne, men også som arena for tungtvassaksjonen i 1943. Når teaterbygningen i Stortingsgata 16 i Oslo vart freda, var det delvis med krigsfunksjonen som grunnngjeving: Der hadde Deutsches Theater, som Goebbels og Terboven hadde teke initiativ til som propagandemedium for tysk høgkultur, halde hus frå 1941 til 1944. Året etter vart også vraket av Blücher freda, og i 2018 vart ein del av landskapet rundt Narvik der det var mange spor etter krigshandlingane våren 1940, mellombels freda.

Grunngjevinga for å freda Oddane fort var ikkje berre at det var bygd under krigen, men også dei forsvarsfunksjonane det hadde hatt ut gjennom etterkrigstida. På fredingslista for 2015 finn ein i tillegg eit anna forsvarsminne frå etterkrigstida: Herdla torpedobatteri, som vart freda som ein dokumentasjon på den spente stoda i siste delen av den kalde krigen og på forsvarsteknologien frå denne perioden.

Det største minnet som verneinteressene tok til å interessere seg for, var Lyngelinja eller Storfjordlinja i Nord-Troms. Ho var eit minne både frå krigstida og frå den kalde krigen. Delar av dei tyske forsvarsanlegga frå vint-

²⁵ Gjennomgangen av krigsminne som har vorte freda bygger i sin heilskap på lister som Riksantikvaren har publisert for kvart år frå og med 2011 på <https://www.riksantikvaren.no/Fredning/Fredninger/>.

ren 1944-45 vart etter krigen tekne i bruk av det norske forsvaret, og frå midten av 1970-åra og utetter vart ei ny, moderne forsvarslinje, Frøy-linja, bygd ut i det same området. I 1995, etter den kalde krigen, vart forsvarsanlegga lagt ned, og i åra som følgde, vart ein stor del demonterte. Etter 2010 tok verneinteresser i Troms til å interessere seg for anlegga som kulturminne og ønskte å ta over delar av dei til museumsformål. Men etter at spenninga mellom Russland og NATO auka igjen frå 2014, vart rivingane stansa, og frå 2017 var det slutt på omvisingane som Troms museum hadde arrangert.²⁶

Den sterke auken i fredingar og andre former for bevaring av krigsminne kan såleis knytast til ei allmenn endring i haldningar og politikk hos dei sentrale vernestyresmaktene. I Forsvaret voks det samstundes fram eit auka medvit om kulturvern som eit element i eit mentalt totalforsvar. At verneinteressene har fått eit solid fotfeste i Forsvaret, går mellom anna fram av at Seksjon kulturminne i Forsvarsbygg i 2019 hadde 20 medarbeidarar frå ei rekke spesialiserte fagdisiplinar. Dei tok også på seg konsulentoppgåver utanfor eigen sektor.²⁷

I takt med desse endringane har det også vorte større armslag for lokale interesser til å synleggjere lokale krigsminne som folk har kjent til og brukt til ulike formål. I ei rekke tilfelle er det denne bruken som har gjort at bygningar og anlegg har vorte tekne vare på, slik at vernestyresmaktene seinare har kunne definere dei på nytt til verneverdige kulturminne. Dette er ein prosess som går føre seg kontinuerleg. Vi må difor rekne med at lista over verna forsvarsrelaterte kulturminne kjem til å bli langt lengre i åra som kjem.

²⁶ Reportasje i NRK 1.2.2015, jf. Kjølberg (2015): «Siste skanse». Reportasje i TV2 11.12.2017, jf. Persen (2017): «For tre uker siden var dette et museum.»

²⁷ <https://www.forsvarsbygg.no/no/radgivningstjenester/vern-av-kulturminner/om-kulturminnefaglig-radgivning/>.

Hva skal en luftvingsjef med sikkerhetspolitisk kompetanse?

Av Hans Ole Sandnes

Leseren skal vite jeg har innrettet dette kapitlet litt bredere enn tittelen tilsier. Jeg tar for meg utvalgte forsvarsrelaterte observasjoner fra min tid i Forsvaret så langt, ikke kun fra tiden som luftvingsjef. Innledningsvis vil jeg ellers få nevne at det var som kadett ved Luftkrigsskolens (LKSK) kvalifiseringskurs etterjulsvinteren 1989 jeg erfarte et første og meget hyggelig, dog inntil videre flyktig bekjentskap med Øistein. Jeg var langt fra tørr bak øra, så gleden kan ha vært mest på min side. Som kadett på LKSK II i 1995–1997 lærte jeg Øistein å kjenne som historiker, lærer, mentor og skolemenneske av det helstøpte slaget. I perioden 2003 til 2007 opplevde jeg ham også som dekan og skoleleder, og som raus og god kollega og venn. Det er hyggelig å tenke tilbake på sånne artige, lærerike og fine år!

Jeg hadde min første periode ved operativ flyskvadron fra 1990 til 1995. Jeg var ikke bevisst på det i samtid, men da høstet jeg flere førstegangserfaringer med hvordan sikkerhetspolitikk ligger til grunn for det meste vi driver med i Forsvaret. I dag ser og verdsetter jeg stort det engasjementet Øistein har hatt for å lære opp et utall kull kommende luftforsvarsoffiserer om selve beveggrunnene for det vi holder på med.

Første del av kapitlet omhandler sikkerhetspolitikk og operativ tjeneste på flyskvadronen, slik jeg opplevde det som nybakt flyger. Del to omhandler hvordan mye av dette falt på plass under tida som kadett ved LKSK II. Dersom dette var en stabsstudie, ville NATO og Russland vært selvsikre drøftingsfaktorer, så i del tre tar jeg for meg noen observasjoner knyttet til de to størrelsene inn i det nye årtusenet. Deretter følger en bolk om innsatsforsvaret og om Luftforsvaret i vekst, og helt avslutningsvis en oppsummering. Jeg byr på konklusjoner, dog ikke av den veldig bastante sorten.

Sikkerhetspolitikk og flyskvadrontjeneste

Sikkerhetspolitikk er et omfattende og mangfoldig felt og noen dekkende analyse eller redegjørelse blir dette ikke. Jeg styrer også unna å skulle diskutere

eller definere hva utenriks-, sikkerhets- og forsvarspolitik er og hva som eventuelt skiller disse ad. Under tjenesteperioden fra 1990 til 1995 var den operative tilværelsen i veldig stor grad fremdeles innrettet slik som den var under den kalde krigen. Dersom Norge ble angrepet var hovedoppdraget defensive kontraluftoperasjoner og i noen grad anti-sjøoperasjoner – med det formål å holde ut inntil allierte forsterkninger kom landet til unnsetning.

Det var jevnlig nasjonale øvelser, og fremdeles årlige NATO-øvelser med deployeringer til baser i nord som eksempelvis Andøya, Evenes, Bardufoss og Banak. I forbindelse med flyging nordpå under NATO-øvelser, ble alltid de særskilte restriksjonene som gjelder for allierte fly på øving østover i Finnmark frisket opp.¹ NATO-planer som var «bruker»-rettet var godt kjent, for eksempel MIKE- og DELTA-planene. Det var NATO Taceval av flystasjon og skvadron annethvert år, og i det hele så jeg NATO som en sterk forsvarsallianse som det på grunn av «en-for-alle og alle-for-en»-artikkelen syntes svært fordelaktig at Norge var med i. Jeg hadde samme oppfatning av den bilaterale avtalen Marine Core Prepositioning Program Norway (MCPN) med USA, om forhåndslagring i Norge. Dette hadde (og har) betydning for flystasjonene på Værnes og på Ørland når det gjelder både mottak og understøttelse av USMC forsterkninger. Det var kortere deployeringer til flyplasser av en ukes varighet på for eksempel Åro lufthavn i Molde eller enkelt dager av gangen på for eksempel Brønnøysund. Dette var trening på spredningskonseptet og bruk av kortbaneflyplasser. Det var skvadronsdeployeringer, step-out's og øvingsdeltagelse i for eksempel Danmark, Sverige, Spania, Nederland, Tyskland, Italia, Island, England og USA. I nevnte europeiske land (foruten Danmark og Sverige) var det eller hadde det vært amerikanske baser og flystyrker. I Norge var det ingen faste utenlandske flyavdelinger fast stasjonert, men det var utvekslingsflygere fra USAF og RAF på to (periodevis tre) norske jagerskvadroner. RAF-utvekslingen varte til i 2006, mens utvekslingen med USAF holdt fram til våren 2019.

«Alle» fulgte begivenhetene da Berlinmuren opphørte å være til hinder høsten 1989. I januar 1991 brøt Gulfkrig I ut. Irak opplevdes som langt unna, men så å si sanntid (!) TV-dekning brakte det hele nærmere. CNN rapporterte om overveldende vestlig luftmakt med kirurgisk presisjon, og om landmakt som under etablert luftherredømme tok seg hurtig fremover i en stor knipetangmanøver. President Bush erklærte Kuwait befridd i god tid før påske. Utpå

¹ Moen (1998): «Selvpålagte restriksjoner i nord 1945–1965», 5. Se omtale av norske myndigheters revisjon av restriksjonene høsten 1995, og at de nye bestemmelsene som ble vedtatt «markerte en vesentlig oppmykning i forhold til reglene under den kalde krigen».

sommeren ble Warszawapakten oppløst, senere også Sovjetunionen, og flere «østblokkland» ble etter hvert selvstendige fra Sovjet. Parallelt pågikk tilsvarende prosesser på Balkan. Slovenia og Kroatia løsrev seg fra Jugoslavia og ble uavhengige i 1992. Utviklingen gikk imidlertid til det verre og senere samme år startet Bosniakrigen. FN etablerte UNPROFOR, og i 1993 igangsatte NATO Operation Deny Flight med håndhevelse av flyforbudssonen over Bosnia – *out-of-area* operasjoner var definitivt på vei inn. Krigen på Balkan fortsatte, og også andre områder i verden var konfliktfylte. I Rwanda gikk konflikt over i folkemord, og i juli 1995 ble tusener drept i Srebrenica-massakren i Bosnia-Hercegovina.

I det hjemlige bildet fikk omstilling av Forsvaret mer og mer oppmerksomhet. Omstillingen syntes i hovedsak å bunne i at etter avsluttet kald krig og oppløsning av Warszawapakten og Sovjet, var det ikke lenger behov for et så stort forsvar av Norge. Det var ulike syn på om nedleggelse og samling til færre baser og garnisoner ville vise seg tjenlig på lengre sikt, og om hvor Forsvarets kapasiteter burde være lokalisert. Det var uro i de kommunene hvor Forsvaret var en hjørnesteinsbedrift, man visste ikke hva konsekvensene ville bli. I hverdagen ved Ørland hovedflystasjon og ved 338 skvadron var det etter hvert betydelig trykk på å få en IRF-skvadron klar for NATO-innmelding. En Immediate Reaction Force (IRF)-skvadron kunne for eksempel være aktuell i en operasjon av typen Deny Flight, eller i operasjoner fra den tyrkiske flybasen i Diyarbakir dersom en situasjon på NATOs sydøstre flanke skulle kreve det. Radarmissilet AMRAAM, et luft-til-luftmissil, var på vei inn for bruk på norske F-16 fra 1994 av, og arbeidet med Mid Life Update (MLU) på F-16 var godt i gang. MLU var en avgjørende forutsetning for innføring av luft-til-overflate rollen som kampflyvåpenet etter hvert skulle få. Uten dette ville relevansen av eventuelle kampflybidrag i *out-of-area* operasjonene i Afghanistan og Libya vært vesentlig annerledes.

Sikkerhetspolitikk ved Luftkrigsskolen

Høsten 1995 startet jeg på Luftkrigsskole 2, hvor det blant annet ble undervist i sikkerhetspolitikk. Det viste seg hurtig å være et steike interessant fag. Sett fra militært ståsted er kanskje den største nytteverdien av faget grunnlaget som det gir til bedre å forstå formålene med anvendelse av militærmakt, herunder luftmakten. Luftmaktens iboende fortrinn og styrker – samt måten luftmakt anvendes på – gir et bredt spekter av mulige effekter. Dette gjelder primært i en felles- og alliert sammenheng naturligvis, dog absolutt mulig også alene.

Sikkerhetspolitisk kompetanse gir med andre ord bedret forståelse for mulige effekter, men også mulig tilkortkommenhet, av luftmaktsbruk.

Øistein åpnet undervisningen med diskusjon og redegjørelse av sentrale begreper. Det ble nyttet et bredt omfang av kilder og tekster, med oppmuntning til å lese, tenke, diskutere og skrive både med åpent sinn og kritisk innstilling. Med iboende interesse og evne til å inspirere og bidra til kunnskapsutvikling hos meg som kadett, og gjerne også forstand til å nyttiggjøre den, ble de lange sikkerhetspolitiske linjer tålmodig trukket opp. Etter hvert sank det inn at sikkerhetspolitikk innvirker både på flyoperativ virksomhet og bruk av militærmakt generelt.

Sikkerhetspolitikkfaget klargjorde at i statens mange anliggender er det helt sentralt å holde folk og land selvstendig med evne til territoriell kontroll og myndighetsutøvelse og til opprettholdelse av styresett etter egen vilje. Selv om dette i stor grad er styrende for staters sikkerhetspolitikk, kan politikken likevel innrettes på ulikt vis. Christian Michelsens samlingsregjering fremholdt i 1905 at norsk utenrikspolitikk er «ingen politikk at have». Ved ikke å la seg dra inn i stormaktsspill, skulle Norge holdes utenfor uenighet som kunne lede til konflikt og i verste fall trekke landet inn i krig. Uten omsyn til øvrige omstendigheter i samtiden tør det nevnes at hovedtrekk fra dette i stor grad lå til grunn for norsk politikk forut for både første og andre verdenskrig. Nyanser og ulike aspekter i vekslingsfeltet mellom alliansefrihet i fred og nøytralitet i krig er ikke et poeng her. Én fundamental lærdom var helt utvetydig etter andre verdenskrig: Å stå alene mot en stormakt ville ikke være mulig for Norge. Erkjennelsen av dette kan leses allerede i Stortingsmelding nr. 32 *Plan for en første gjenreisning av Norges Forsvar* av 1945–46 hvor det på side tre heter at Forsvaret må kunne «holde ut alene inntil vi får effektiv hjelp av dem som måtte bli våre allierte».²

Øistein la selvsagt vekt på NATO i sikkerhetspolitikkfaget. Som kollektiv forsvarsallianse er NATO grunnmuren i småstaten Norges forsvar. NATO er imidlertid også konsensusdrevet, hvilket fordrer vilje og evne til å kompromisse og finne løsninger som kan aksepteres av alle de 29 ulike alliansemedlemmene. I noen sammenhenger er dette utvilsomt krevende, både på medlemsnivå og for NATO som allianse.

Da Atlanterhavspakten ble dannet i 1949 var Norge ett av tolv medlemsland. Hovedtrekkene i norsk sikkerhetspolitikk synes siden å ha ligget nokså fast og hatt relativt bred politisk tilslutning. Norge var og er vestvendt, fra tidlig av

² Forsvarsdepartementet (1946): St.meld. nr. 32 (1945–46): *Plan for en første gjenreisning av Norges Forsvar*.

mot Storbritannia, noe som grunnet krigsalliansen under andre verdenskrig var av særlig stor betydning for Norge. Senere er imidlertid forholdet til USA klart viktigst. NATO, og særlig USA, betød reell avskrekking av Sovjet. En småstats sikkerhetspolitiske valg og tiltak vil generelt være mer beheftet med risiko for nedsider enn en stormakts. Skulle Russland anse egne vitale interesser presset eller truet, vil motvirkende tiltak kunne treffes med betydelig mer «å gå på» før nedsider eventuelt nuller ut (helt, eller deler av) gevinsten. Dermed den sikkerhetspolitiske gevinsten er stor og solid nok, vil en småstat likevel kunne velge slik Norge gjorde i 1949. Valget betød økt sikkerhet for vitale interesser og verdier ved at en sovjetisk (senere russisk) vurdering av en alliansefri småstatnabo versus av et NATO-medlem, kan antas å være to relativt forskjellige vurderinger. Følgelig er forutsigbare og stabile forhold i nord fordelaktig og i klart norsk interesse, slik at et minst mulig rom for uklarheter og misforståelser og et lavest mulig spenningsnivå kan opprettholdes. Som NATO-medlem har Norge søkt å oppnå dette blant annet gjennom anløpsbestemmelser og regulering av alliert flyging og seiling i forbindelse med trening og øving i Norge, en restriktiv base- og atompolitikk og mer. Oppsummert: På den ene side avskrekking – tungt tuftet på NATO og særlig USA – og på den andre beroligelse av Sovjet og senere Russland gjennom selvstendig og forutsigbar opptreden som NATO-medlem, som nabo i nord og som aktør på internasjonale arenaer.

NATO og Russland inn i nytt årtusen

De overordnede sikkerhetspolitiske og strategiske omgivelsene var endret ved inngangen til nytt årtusen. Konflikt og krig herjet Balkan og påvirket Europa gjennom store deler av 1990-tallet. Etter oppløsningen av Sovjetunionen var Russland fortsatt en betydelig militærmakt, men stod økonomisk på kne. Dette påvirket også aktivitetsnivået i det russiske forsvaret, og kom for eksempel til uttrykk ved at antall avskjæringer og identifiseringer med norske F-16 av russiske flyginger vestover var betydelig lavere enn under den kalde krigen.

Både NATO og tidligere Warszawapakt-stater responderte på den endrede sikkerhetspolitiske situasjonen. På slutten av nittitallet utvidet NATO med nye medlemmer. Alliansen foretok etter hvert endringer i både antall hovedkvarterer og i kommandostrukturen. Samtidig reduserte de fleste medlemslandene forsvarsbudsjettene sine. Etter Al Quaidas terroranslag den 11. september 2001 aktiverte NATO artikkel 5, og et markant økt fokus på kampen mot internasjonal terrorisme fulgte. Out-of-area operasjonen i Afghanistan pågår fremdeles.

Parallelt ble den velkjente (kald krigs-) øst/vest-dimensjonen i trusselbildet tonet betydelig ned. NATO og Russland innledet samarbeid og etter hvert partnerskap. I mai 1997 signerte NATO og Russland «Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security»³ i Paris og etablerte samtidig Permanent Joint Council (PJC) som forum for konsultasjoner og samarbeid. I PJC møttes partene i et en-til-en NATO-Russland format. På NATO-toppmøtet i Roma i mai 2002 ble så NATO-Russia Council (NRC)⁴ etablert, basert på «Founding Act» av 1997. I NRC, som erstattet PJC, møttes de enkelte medlemsland i NATO med Russland «as equals in areas of common interest»,⁵ i stedet for en-til-en NATO-Russland formatet man hadde i PJC. NRC ble arena og mekanisme for konsultasjoner og samarbeid mellom de enkelte NATO-land og Russland som «equal partners on a wide spectrum of security issues».⁶ Denne ordningen skulle vedvare uendret i godt over ti år, inkludert gjennom og etter krigen i 2008 om utbrytterrepublikken Sør-Ossetia i Georgia.⁷ Georgiske styrker gikk inn i Sør-Ossetia, men ble drevet tilbake av russiske styrker og inn på georgisk territorium. Russland startet samtidig en kampanje for å ta kontroll over Abkhazia, en annen utbrytterrepublikk i Georgia.

Begivenhetene våren 2014 i Ukraina brakte imidlertid endringer. Den 1. april 2014 kom en felles uttalelse fra NATOs utenriksministre hvor Russlands ulovlige militære intervensjon og brudd på Ukrainas suverenitet, territoriale integritet og annektering av Krim ble fordømt. Alt militært samarbeid med Russland ble suspendert. Politisk dialog på ambassadør-nivå og høyere kunne imidlertid fortsette for å «exchange views, first and foremost on this crisis».⁸ Norge har fulgt opp når det gjelder sanksjonene som vestlige land innførte, suspendert all militær øvingsaktivitet og -samarbeid med Russland, med unntak innenfor søk- og redningsrelatert øving, samt en viss opprettholdelse av kontakt mellom FOH og tilsvarende nivå på russisk side. På høsten 2014 under NATO-toppmøtet i Wales, besluttet alliansens regjeringssjefer å rever-

3 «FOUNDING ACT ON MUTUAL RELATIONS, COOPERATION AND SECURITY BETWEEN NATO AND THE RUSSIAN FEDERATION». Dokumentet innledes med at «NATO and Russia, based on an enduring political commitment undertaken at the highest political level, will build together a lasting and inclusive peace in the Euro-Atlantic area on the principles of democracy and cooperative security. NATO and Russia do not consider each other as adversaries».

4 Se presentasjonen av NRC på NATOs hjemmeside, <https://www.nato.int/nrc-website/en/about/index.html>.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Haga og Maaø (2018): *Forsvarets doktrine for luftoperasjoner*, 54.

8 «Statement by NATO Foreign Ministers», <https://www.nato.int/nrc-website/en/articles/20140327-announcement/index.html>.

sere trenden med synkende forsvarsbudsjetter, og gjennom den kommende tiårsperioden øke budsjettene. Det ble vedtatt en Readiness Action Plan for å styrke NATOs kollektive forsvar og NATOs generalsekretær Anders Fogh-Rasmussen uttalte at «This is a demonstration of our solidarity and resolve».⁹

Den siste tiden har det vært økt USMC tilstedeværelse og trening med rotasjonsstyrker på Værnes og Bardufoss, og økning i allierte maritime patruljefly i operasjoner ut fra Andøya. Helt nylig har også amerikanske bombe-fly, B-52, vært på annonserte tokt i nord. Det kan derved se ut for at avskrekking vektet tyngre også i norsk politikk. I utenriks- og forsvarskomiteens behandling av langtidsplanen for Forsvaret høsten 2016 ble det fra et mindretall i komiteen vist til at

... regjeringen har valgt å endre formuleringen av Forsvarets første oppgave fra å utgjøre en krigsforebyggende terskel til å sikre troverdig avskrekking. Disse medlemmer advarer mot at balansen mellom avskrekking og beroligelse blir endret.¹⁰

NATOs kjerneformål er å beskytte medlemslandenes befolkning og territorier fra å bli angrepet, og forsvare mot angrep dersom det likevel skulle komme. 22. mai 2019, i forkant av forsvarsministernes møte i juni, møttes de 29 NATO-forsvarssjefene, samt Nord-Makedonias forsvarssjef, i Brussel til Military Committee in Chiefs of Defence Session. Formålet med møtet var å diskutere «NATO's new Military Strategy (NMS), Supreme Allied Commander Europe (SACEUR)'s Area of Responsibility and the development of the Alliance's deterrence and defence posture».¹¹ Generalsekretær Stoltenberg deltok under innledningen, hvor de strategiske hovedtrekk alliansen står overfor ble diskutert. MC 400/4 – hvor Russland meget tydelig er beskrevet som én av tre mulige trusler – ble så godkjent av Military Committee in Chiefs of Defence Session. Dette markerer et viktig skritt i arbeidet for å tilpasse alliansen til stadig mer komplekse sikkerhetsutfordringer. Chairman of the Military Committee of NATO, Air Chief Marshal Sir Stuart Peach uttalte at «the strategy will guide Allied military decision making and provide NATO's Military Authorities with a definitive policy reference, enabling us to deliver our core mission – defending almost 1 billion people».¹²

⁹ NATO (2014): «NATO leaders take decisions to ensure robust Alliance».

¹⁰ Innst. 62 S (2016-2017): *Innstilling fra utenriks- og forsvarskomiteen* Prop. 151 S (2015-2016) *Kampkraft og berekraft - Langtidsplan for forsvarssektoren*, pkt 3.1. «Første oppgave» er henvisning til den første av Stortingets ni oppgaver til Forsvaret.

¹¹ NATO (2019): «NATO Chiefs of Defence discuss future Alliance adaptation».

¹² Ibid.

En norsk F-16 fyller drivstoff fra en KC-10 under operasjonene mot Libya i 2011.

De relativt markante endringene etter 2014, og herunder NMS fra mai 2019, må sees blant annet på bakgrunn av Russlands betydelige modernisering og styrking av sine militære kapasiteter. I en rapport i 2017 skrev FFI at «Russlands væpnede styrker er i dag bedre utstyrt, bedre trent og mer mobile enn de var da forsvarsmoderniseringen startet i 2008».¹³ Med den folkerettsstridige okkupasjonen og anneksjonen av Krim i 2014 viste Russland evne til å fremføre styrker på meget kort tid og vilje til å bruke militærmakt for å nå sine mål. Russland brukte også ikke-militære virkemidler og propaganda for å påvirke befolkningen og svekke grunnlaget for væpnet motstand fra ukrainsk side. Russisk militær trenings- og øvingsaktivitet ligger på et jevnt høyt nivå, og særlig under krigen i Ukraina i 2014 og i «out-of-area»-operasjonene i Syria fra 2015 og fremover har Russland høstet verdifulle erfaringer i bruk av nye og moderniserte kapasiteter og våpen.

Foruten de nyeste ubåtkapasitetene er også russisk missilutvikling de senere år særlig interessant. I Oslo Militære Samfund den 20. januar i år omtalte forsvars-sjef Bruun-Hanssen russiske marineøvelser og deployeringer av multirolle-ubåter ut i Atlanteren, og påpekte at «disse ubåtene er en direkte og alvorlig trussel for norsk og alliert sikkerhet, og kan true amerikanske forsterkninger til Europa. Aktivitetsmønsteret og utplassering av langtrekkende missiler på nesten alle våpenplattformer, gjør at varslingstiden for et eventuelt angrep er meget kort».¹⁴

Med de langtrekkende sjø-, fly- og landbaserte presisjonsvåpnene er Russ-

¹³ Glærum (2017): «Hvorfor forske på Russland?», 4.

¹⁴ Bruun-Hanssen (2020): «Status og utfordringer i Forsvaret».

lands militære evne sammenlignet med Norge betydelig styrket. Russisk utvikling av denne type våpen ser ut til å fortsette.

Skjermet bak sin missil- og rakettbaserte evne til A2/AD,¹⁵ både til sjøs og på land, kan Russland angripe mål på hele det norske territorium fra egen side av grensen og fra internasjonalt luftrom og -farvann, herunder i form av strategiske angrep helt innledningsvis i en konflikt.¹⁶

Innsatsforsvaret

Omstillingene av Forsvaret som ble påstartet på 1990-tallet fortsatte godt utover 2000-tallet. Målt i personell og tjenestesteder ble Forsvarets størrelse og tilstedeværelse rundt om i landet betydelig redusert. Invasjonsforsvaret ble avvirket, og i forslaget til forsvarsbudsjettet som regjeringen presenterte høsten 2011 ble innsatsforsvaret – mindre, men bedre – utkvittert.¹⁷

Invasjonsforsvaret var tungt tuftet på mobilisering. Selv om både Sjøforsvaret og Luftforsvaret ville blitt styrket med mobilisert personell ved krig, så ville det meste av mobiliseringsstyrkene gått til Hæren og Heimevernet. Her ligger en forskjell mellom grenene. Landmaktstyrkene var i betydelig grad innrettet for kontinuerlig utdanning av årskull etter årskull med soldater, for deretter ha disse i tjeneste et lite antall måneder i avdeling, fulgt av dimisjon og overføring til mobiliseringstatus. Sjøforsvaret og Luftforsvaret var (og er) vesentlig mer plattformorientert, med et jevnt over større tilfang av stående styrker. I Luftforsvaret er det typisk stor overvekt av tilsatt (yrkes-)personell i bakke- og vedlikeholdsenheter på helikopter- og flyavdelinger og nesten utelukkende i fartøysbesetningene. Fly- og helikopterskvadroner er dermed (helt eller delvis) nokså raskt gripbare året rundt.

Gjennom innsatsforsvarsåret 2011 viste Luftforsvaret seg meget gripbart og relevant. Ledelsen og støtten fra både politisk nivå, forsvarsledelse, Forsvarets operative hovedkvarter (FOH) og en rekke driftsenheter (DIFer) var selvsagt helt nødvendig, men like fullt svingte det skikkelig av Luftforsvarets evne til gjennomføring av oppdrag. Mens styrkeproduksjon, vakter og beredskaper ble ivaretatt hjemme, opererte Norwegian Aeromedical Detachment (NAD) med Bell 412 i Afghanistan (hvor NAD stod perioden 2008-2012), F-16 opererte fra mars til august i Operation Unified Protector (OUP) over Libya, og samti-

¹⁵ A2/AD er forkortelse for Anti Access/Area Denial.

¹⁶ Askvik (2019): «Utvikling av langtrekkende konvensjonelle presisjonsvåpen – konsekvenser for Norge».

¹⁷ Prop. 1 S (2011–2012) *For budsjettåret 2012*, på side 107 (pkt. 5.6) heter det at: «En grunnleggende omstilling til et moderne innsatsforsvar er nå gjennomført, og det er lagt et bærekraftig fundament som åpner for at den videre utviklingen kan foregå gjennom mer gradvise justeringer, fremfor altomfattende reformer».

dig ble det planlagt og utpå høsten deployert et P-3C detasjement til Adenbukta og deltakelse i operasjon Ocean Shield. Og ja; en fjerde skarp operasjon ble utført gjennom hele 2011 av C-130J (og for så vidt hvert år siden) med vedvarende understøttelse av både de tre nevnte operasjonene og av øvrige styrkebidrag i Afghanistan og andre steder. Luftforsvaret leverte så det knakte, kanskje i nærheten av bokstavelig talt. Særlig med F-16 og i noen grad også med MPA syntes lang ståtid å innebære utfordringer.

Da innsatsforsvaret ble utkvittert høsten 2011 hadde Forsvaret høstet betydelig erfaring fra internasjonale operasjoner i lag med allierte og partnere, men var ennå relativt moderat fornyet materielt sett. Dette er imidlertid i bedring. Sjøforsvaret har blant annet mottatt nye fregatter (siste fartøy satt i tjeneste i 2011) og korvetter (siste fartøy levert i 2013), og et prosjekt for anskaffelse av nye ubåter er godt i gang. Det største moderniseringsprosjektet i Hæren i perioden var Stortingets beslutning i forbindelse med behandlingen av Prop. 93 S (2011–2012) *Pansra køyrety til Hæren* i juni 2012, om oppgradering av 103 eksisterende CV90 kampvogner samt anskaffelse av et antall nye, innenfor en ramme på ca. 9,3 mrd. kroner. 144 CV90-vogner var ferdig og overlevert Hæren den 26. april 2019.¹⁸ Hæren vil videre få nytt 155mm artilleri av typen K9 Thunder, innenfor en ramme på ca. 3,2 mrd. kroner, med hovedleveranse av det nye artilleriet i 2020.¹⁹ Hæren innfører også NASAMS kampluftvern på både hjul- og beltegående plattformer, som vil følge styrkene på bakken og sikre brigadens mobilitet. Flere svært viktige investeringsbeslutninger er fattet på strategisk nivå også om fornying av hovedmateriell i Luftforsvaret, hvorav flere systemer nå er under innføring. På den ene siden er det utfordringer knyttet til utskifting/innføring av flere systemer samtidig, når det underveis også er behov for opprettholdelse av operative leveranser på legacy-systemene. På den andre siden er sluttsituasjonen at Luftforsvaret og derved Forsvaret vil ha vesentlig bedre muligheter til oppdragsløsning. Veien fram til Full Operational Capability på de ulike systemene vil ikke være fri for vondter og friksjon, men sluttgevinstene her er definitivt verdt innsatsen.

Innsatsforsvaret utgjør likefullt, tross flere relativt nylig slutførte materiellinvesteringer, et nokså slankt startgrunnlag for ambisjonene om vesentlig styrking av samlet stridskraft, reaksjonsevne og ikke minst utholdenhet. Gjenoppbyggingen av det samlede totalforsvaret (som Forsvaret både inngår i, og er avhengig av), er avgjørende viktig i dette. På et punkt oppover på konfliktska-

¹⁸ Forsvaret (2019): «Nå er alle kampvognene på plass».

¹⁹ Forsvaret (2017): «Nytt artilleri til Hæren».

laen vil støtten fra (det militære) Forsvaret til storsamfunnet snus, og ressursstrømmen rettes inn for understøttelse av Forsvaret. Dersom en tar utgangspunkt i nettopp den situasjonen, hvor Forsvaret er støttet og (resten av) Totalforsvaret er støttende, kan Totalforsvaret grovt forenklet betraktes som todelt. Under det ene hovedområdet, den «kommersielle delen», finnes for eksempel de ulike avtaleinngåelsene i regi etatene Forsvaret (i utstrakt grad v/FLO), Forsvarsmateriell og Forsvarsbygg. I stort omhandler dette infrastrukturutvikling, vedlikehold, logistikk, og transport- og forsyningstjenester i og for Forsvaret. Avtalte/kontrakterte tjenester og leveranser må virke fullt ut i krig som i fred. Det andre hovedområdet, den «offentlige delen», er kjempediger og favner departementer, direktorater, etater og foretak, fylker, kommuner og mer. Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap (DSB) i Justis- og beredskapsdepartementet har en viktig koordinerende rolle på dette området, som i møte med sektorprinsippet antagelig kan være en kompleks funksjon å ivareta.

Det er avgjørende viktig at totalforsvaret kan virke døgnet rundt også i krise og krig, så vel som under fredsdrift og årlig styrkeproduksjon. Øving og evaluering av planer, styrings- og kommandolinjer, av personellet og av materiellet som skal virke, er like viktig. Øvelsen Trident Juncture 2018 viste at gode initiativer er tatt og at mye er på rett vei, men samtidig også at mye arbeid gjenstår.

Luftforsvaret i vekst

Luftforsvaret står overfor en betydelig vekst, men også utskifting og modernisering innen store deler av hovedmateriellet. Om få år er C-130J (med unntak for B-412) Luftforsvarets eldste operative luftfartøy, kontroll og varslingskjede modernisert og områdedekkende luftvern innført.

Rett før tusenårsskiftet ble en rekke materiellprosjekter i Forsvaret stanset på grunn av den økonomiske situasjonen. Etter hvert ble like fullt flere strategiske investeringer besluttet, etterfulgt av prosjekter med leveranse som planlagt. Hurtiganskaffelse av nye transportfly ble foreslått i 2007. C-130H, i tjeneste siden 1969, var i ferd med å gå ut på dato og oppgradering var ikke formålstjenlig. Fire nye C-130J Hercules erstattet de seks gamle, med siste fly innfaset høsten 2010. F-35 kampfly²⁰ til erstatning for F-16 (innfaset fra 1980

²⁰ Forsvarsdepartementet (2017): «Historie og plan - F-35». Den norske kampflykonkurransen startet i 2005 med «Request for Information» til ulike kampflyprodusenter for å fremskaffe oversikt på alternativer.

av) ble også besluttet anskaffet i perioden, med første flyleveranse i 2015. Mot-taket av fly, innfasing og oppbygging til Full Operational Capability (FOC), vil foregå over en periode på ti år. Prosjektet med nye maritime patruljefly til erstatning for P3C er i full gang, leveranse av fem nye P-8 skjer i 2022 og på helikoptersiden er både NH90 og AW101 under innfasing. Et prosjekt for modernisering og fornying av radarer og sensorer i kontroll- og varslingsskje-den er også besluttet, og det samme er et prosjekt for anskaffelse av områdek-kende luftvernsystemer til kampbasene Ørland og Evenes.

Forsvarssjef Bruun-Hanssen nevnte i foredraget «Status og utfordringer i Forsvaret» 20. januar 2020 de fire ambisjonsnivåene i Fagmilitært råd, at tilhø-rende strukturer er identifisert og at «personelløkninger er prioritert høyest i alle alternativene som ligger i FSJ fagmilitære råd».²¹

I tiden fremover vil Luftforsvaret ha behov for i utstrakt grad å rekruttere personell. Dels skyldes dette at nye systemer under innføring synes å tendere til høyere personellbehov. I tillegg vil også helt nye personellkrevende syste-mer etter hvert innføres, for eksempel områdedekkende luftvern, som vil komme i tillegg til NASAMS. Luftvern, med iboende evne til høy beredskap over lang tid, er en svært viktig kapasitet for beskyttelse av kampbasene og deres luftstridsstyrker.

Baser er like nødvendig i konflikt og krig som i fred, både for nasjonale luft-

²¹ Bruun-Hanssen (2020): «Status og utfordringer i Forsvaret».

stridskrefter og for allierte forsterkninger. Videreføringen av Ørland som kampbase og hovedbase for F-35 og valget av Evenes som hovedbase for P-8 og fremskutt base for QRA med F-35, var samtidig et valg av to baser som siden den kalde krigens slutt *ikke* hadde vært prioritert med investeringer i infrastruktur eller modernisering. Pågående bygge- og utviklingsprosjekter vil sikre driften av F-35 og P-8 med nødvendige støttefunksjoner. EBA og infrastruktur som ikke er omfattet av disse prosjektene kan det forventes at vil måtte moderniseres og ev. fornyes, ved begge baser.

Evne til å opprettholde basedrift også i krig er som nevnt avgjørende. Luftvern med evne til å forsvare mot moderne langtrekkende presisjonsvåpen er helt nødvendig. Evne til håndtering av øvrige aktuelle situasjoner, f.eks. skadereparasjon av operative flater, EBA og annen nødvendig infrastruktur etter fiendtlig angrep på en base, er en annen absolutt nødvendighet. Andre kapasiteter og tiltak i formål å hindre eller begrense skade er for eksempel spredning, kamuflasje eller fortifisering. Til det siste kan det nevnes at Stortinget gjennom behandling av Prop. 123 S (2016–2017) *Investeringar i Forsvaret og andre saker* i juni 2017 vedtok en ekstrabevilgning på ca. 2,2 mrd. kroner til etablering av F-35 hangarer på Ørland, med «ein robust konstruksjon som gjev tilstrekkeleg tryggleik mot inntrenging og godt vern mot ytre påverknad». ²² Opprinnelig prosjektering var en form for enklere garasjering av flyene, basert på at kampflybasen skulle møte behovet for sikring i fredstid.

Den sikkerhetspolitiske situasjonen etter våren 2014 førte til endringer. Fellesnevneren her er imidlertid at etter den kalde krigen har base- og styrkebeskyttelse (både aktive og passive kapasiteter) vært lavt prioritert. Realisering av tilstrekkelig evne til å operere fra aktuelle baser også i krig er fullt mulig, men vil fordre kompetanse, materiell og tid, og bidra til økt personellbehov i Luftforsvaret. Generelt bør ressurser til operasjonsevne med fly- og helikopteravdelinger på den ene siden og ressursinnsats på base- og styrkebeskyttelse på

²² Forsvarsdepartementet (2017): Prop. 123 S (2016–2017) *Investeringar i Forsvaret og andre saker*, tilrading frå Forsvarsdepartementet 21. april 2017. Her foreslås det et prosjekt for etablering av F-35 hangarer på Ørland med kostnadsramme på vel 2.2 milliarder kroner. Det fremgår i pkt. 2.3 «Ørland – nye hangarar for F-35 kampfly» at: «Hangarprosjektet inneber bygging av tolv hangarar, kvar med plass til to F-35, med ein robust konstruksjon som gjev tilstrekkeleg tryggleik mot inntrenging og godt vern mot ytre påverknad». Det heter vidare at: «Føresetnadane for prosjektet har endra seg under veps. Gjennom Prop. 73 S (2011–2012) vart det lagt til grunn at kampflybasen skulle tilfredsstillende behovet for sikring i fredstid. Det skulle planleggjast for fleire tiltak dersom trugsmålsbiletet endra seg. I samband med handsaminga av Innst. 62 S (2016–2017), jf. Prop. 151 S (2015–2016), vart det vedteke at dei flybasane som skal nyttast til krise og væpna konflikt må få auka sikring og vern mot åtak samanlikna med føresetnadane frå Prop. 73 S (2011–2012). Med den korte varslingsstida som no vert lagt til grunn, må kampflybasen verte konstruert slik at den frå første dag i størst mogeleg grad kan fungere som ein fullverdig base i fred, krise og krig.»

den andre, kontinuerlig avstemmes. Dette gjelder ved oppbygging og (re-) etablering av kapasiteter, i forbindelse med trening og øving, og i konflikt og krig. Også i dette er en «både-og»-innstilling sterkt tilrådelig fremfor «enten-eller»-tenkning.

Oppsummering

Den sikkerhetspolitiske situasjon er vesentlig endret siden 2014. Uro og konflikt i Midtøsten og i Sahel ser ut til å vedvare, og det samme gjør terrortrusselen. Russland er mer autoritært og selvhevdende og har brukt både militær-makt og ikke-militære (hybride) virkemidler for å nå sine mål. Bevisst og rettet påvirkning foregår i økt grad, blant annet ved forsøk på å innvirke i vestlige lands politiske valg og svekke vestlig integritet og samhold. Både dette og en generelt økende stormaktsrivalisering legger press på internasjonale institusjoner og regler, og viljen til diplomati og kompromiss synes nedadgående. Dette er dårlig nytt for småstaten.

Da den kalde krigen var over bortfalt også livets rett for invasjonforsvaret. Sammenbruddet av Warszawapakten og Sovjet ga tro på fredelig og demokratisk utvikling. Etableringen av NATO-Russisk samarbeid styrket optimismen, tross 1990-tallets konflikter og krig både på Balkan og andre steder. Ved utkviteringen av innsatsforsvaret i 2011 var det norske Forsvaret betydelig slankere i antall personell. Riktignok var noe fornyet materielt sett og man hadde mye erfaring fra internasjonale operasjoner i lag med allierte og partnere. Oppbygging og styrking pågår nå av både forsvar og totalforsvar. Et vel koordinert totalforsvar, i stand til å understøtte militær forsvarskamp dersom nødvendig, vil være av avgjørende betydning. I gjeldende langtidsplan var fokuset innledningsvis å lukke vedlikeholdsetterslep og fylle reservedelslagre og beredskapsbeholdninger. Sammen med økt tilgjengelig materiell og etter hvert økt bemanning og aktivitetsnivå på visse områder, vil dette bidra til oppnåelse av hovedmålet for perioden – å få det vi har til å virke.

Forsvarssjefen ga sitt råd for kommende langtidsplan sist høst, inndelt i fire ambisjonsnivåer. Det blir spennende å se fasiten.

Avslutning

Hovedmålet for norsk sikkerhetspolitikk er å sikre landets suverenitet, territoriale integritet og politiske handlefrihet. NATO, hvis kjerneformål er å beskytte medlemslandenes folk og territorier fra å bli angrepet og å forsvare

mot et angrep dersom det likevel skulle komme, er fundamentet for norsk sikkerhet. Stortingets ni overordnede oppgaver til Forsvaret står.²³ Særlig de tre første ligger høyt oppe på intensitetsskalaen: Forsvaret skal sikre troverdig avskrekkingsevne og evne til å forsvare Norge og allierte mot anslag og angrep (begge disse i rammen av NATOs kollektive forsvar) og avverge og håndtere episoder og sikkerhetspolitiske kriser.

Den militære kjernen i dette er kapasitet og evne til situasjonsoversikt og -forståelse, reaksjonsevne, stridskraft og stridsutholdenhet. Min første konklusjon er derved at det aller viktigste fremover i Luftforsvaret er å beholde og rekruttere personell, slik at nye systemer og materiell kan innføres og bringes opp til FOC som planlagt og på tid.

For det andre trengs det betydelig økt prioritet på styrkebeskyttelse, slik at kampbaser og luftstridsmidler kan virke og brukes – også under forsøk på å hindre oss. De fleste luftstridskrefter er svært sårbare på bakken, og til liten nytte dersom de blir der – skadet eller ei. Dette området ble ikke prioritert under innsatsforsvarstiden. Re-etablering vil forandre personell, tid og materiell.

For det tredje er det avgjørende at totalforsvaret utvikles videre. Styrkestrukturene vil være avhengig av betydelig understøttelse *samtidig* fra det øyeblikk ressursstrømmen vendes og Forsvaret er støttet. En del av Totalforsvarsutviklingen som gjenstår består av plassering av ansvar og oppdrag, som kan ventes å bidra til samlet sett økte kostnader. F.eks vil tilrettelegging for mottak og understøttelse av allierte forsterkninger til flyplasser hvor Luftforsvaret ikke er, måtte ressursettes uavhengig av hvem som tildeles oppdraget. Økt innsats på disse tre feltene er etter mitt syn nært innertier både opp mot hovedmålene i sikkerhetspolitikken og Stortingets ni oppgaver til Forsvaret.

Når det gjelder det viktigste fremover – mere personell – så er det verdt å legge til at mye bra kommer ut av godt arbeidsmiljø. Vi mener alle noe om hvordan arbeidsdagen skal være, og hver enkelt av oss kan bidra til trivelige og produktive dager. Innsats for felles godt arbeidsmiljø og -kultur er imidlertid lettere å være motivert for når satte mål er forstått og veien frem synes farbar.

23 Forsvarsdepartementet (2016): Prop. 151 S (2015–2016) *Kampkraft og berekraft, langtidspan for forsvarssektoren*. Se side 6, hvor de ni oppgavene er listet: 1. Sikre troverdig avskrekking med basis i NATOs kollektive forsvar 2. Forsvare Norge og allierte mot alvorlige trusler, anslag og angrep, innenfor rammen av NATOs kollektive forsvar 3. Avverge og håndtere episoder og sikkerhetspolitiske kriser med nasjonale ressurser, herunder legge til rette for alliert engasjement 4. Sikre et nasjonalt beslutningsgrunnlag gjennom overvåking og etterretning 5. Hevde norsk suverenitet og suverene rettigheter 6. Ivareta myndighetsutøvelse på avgrensede områder 7. Delta i flernasjonalt krisehåndtering, herunder fredsoperasjoner 8. Bidra til internasjonalt samarbeid på det sikkerhets- og forsvarspolitiske området 9. Bidra til ivaretagelse av samfunnsikkerhet og andre sentrale samfunnsoppgaver.

God ledelse og stødig styring og forvaltning legger grunnlag for arbeidsmiljø til å trives i. Flott og bra for oss som allerede er her så klart, men også veldig positivt å kunne skilte med i forbindelse med rekruttering av nye kolleger.

God ledelse utgjør mye. Hvem er Luftforsvaret fremtidige ledere? Ikke godt å si, bortsett fra at de i dag er sprek ungdom. Jeg tror også det kan påregnes at langt de fleste av dem kommer til å ha vært innom Luftkrigsskolen og høstet selvinnsikt og kompetanse, enten som kadett, VBU-elev eller begge. Det bringer meg tilbake til tittelen jeg fikk å skrive under: Hva skal en luftvingsjef med sikkerhetspolitisk kompetanse? Kompetansen det er snakk om er ganske enkelt kjennskap til innrettingen av og hovedmålene med norsk sikkerhetspolitikk. Det gir grunnlag for godt arbeid og ledelse både i forbindelse med etablering, oppbygging og bruk av militærmakt. Helst slik at militærmakten, sammen med statens øvrige sikkerhetspolitiske verktøy, bidrar til at angrep på land og folk ikke inntreffer. Skulle angrepet likevel komme er jobben felles forsvarsstrid etter øvde planer og etablert forsvarskonsept, på beste vis med det vi har, understøttet av et effektivt totalforsvar og snarest råd i lag med allierte og partnere.

Fotball og krig

– to sider av samme sak?

Av Ole Jørgen Maaø

Only those who have the courage to take a penalty miss them.¹

Roberto Baggio²

Det er jo en velkjent sak at den dette festskriftet er tilegnet, den sikkerhetspolitiske maestro Øistein Espenes, er lidenskapelig opptatt av fotball – og av krig, konflikt og sikkerhetspolitikk. Og fotball kan jo betraktes som en krigsmetafor; et spill som menneskene har funnet opp; en nesten-krig der to motstandere står overfor hverandre og skal slåss om seieren (i likhet med veldig mange andre spill menneskene har funnet opp).

Dette kapitlet skal handle om nettopp de to tingene – fotball og krig. Er de egentlig to sider av samme sak? Og kan det tenkes at det er derfor Øistein er så opptatt av begge? Hvilke sammenhenger kan vi eventuelt peke på mellom de to? Bare tiden – og dette uformelle kapitlet – vil vise.

Av og til kan man kanskje tro at fotball er veldig viktig, omtrent som Bill Shanklys³ gamle klassiske utsagn: «Some people think football is a matter of life and death. I assure you, it's much more serious than that.»⁴ Slik artet det seg også i mange år på den gamle luftmaktsavdelingens lunsjrom. På midten av 1990-tallet regjerte middelaldrende herrer med stadig høyere hårfeste det lunsjrommet, ispedd noen ungdommer som fulgte i herrenes fotspor.

Disse herrer kunne tale om det meste. Det kunne handle om en avisartikkel eller ei ny historiebok, gjerne en om krig eller annen elendighet. For det var jo krig som var avdelingens egentlige anliggende; det var det som var dens studie-

1 Sitert fra <https://www.brainyquote.com/authors/roberto-baggio-quotes>.

2 Roberto Baggio (f. 1967), italiensk fotballspiller, han har spilt for en rekke italienske toppklubber og 56 landskamper for Italia. Kjent for å ha bommet på straffespark i finalen i VM i 1994 mot Brasil (Brasil vant)

3 Bill Shankly (1913–1981) er en av historiens mest berømte managere. Da han tok over Liverpool F.C. i 1959 spilte de på nivå 2. Før han (overraskende) ga seg i 1974, hadde de vunnet ligaen tre ganger, FA-cupen to ganger og UEFA-cupen én gang.

4 Sitert fra <https://www.brainyquote.com/topics/soccer-quotes>.

objekt. Men selv om det ofte ble talt med pasjon og innlevelse også hva gjaldt krig og annen elendighet, ble det alltid høyere desibel på samtalen hvis ett av to temaer kom opp: Rosenborg Ballklub eller Luftkrigsskolens berømte stabsfotball.⁵

Til det første først: hos den jubilerende pensjonist er lidenskapen for Rosenborg omtrent like langt som livet selv. Har man vokst opp et steinkast fra det som etter hvert ble RBKs berømte hjemmebane – Lerkendal stadion – ja så måtte det nesten gå slik. Best var det egentlig på 1960-tallet; da man ennå var ung, gresset grønnere, skjørtelengden mer interessant, det var ståtribune og Rosenborg hadde en brannmann på sykkel i mål og ei bikkje på midtbanen.⁶ Men også i Eggenperioden, fra luftmaktsavdelingens fødsel ca. 1990 til omkring tjue år etter det, var jo ikke Rosenborg så aller verst da – selv om det aldri har lyst så sterkt i sinnet til jubilanten som det gjorde da Troillongan stod for 1960-tallets store bragder.⁷ Dette ser man når man snakker med Øistein: Det skinner mer i øynene av en samtale om Tore Pedersen og Kjell Hvidsand, enn om Roar Strand og Bent Skammelsrud, selv om det også glimter til når de to siste blir nevnt.⁸ Om dette skyldes at Rosenborg var bedre på 1960-tallet enn i Eggenperioden, stiller vi oss dog noe tvilende til. Snarere tror vi at årsaken ligger i at ting setter seg sterkere i barne- og ungdomssinn enn i voksensinn.

Når det gjelder det andre: Luftkrigsskolens stabsfotball, hvor hedersmannen ennå til stadighet er på plass, har den nok bedre rykte og status enn kvalitet. Selv om det tidvis har vært en og annen kadett – eller til og med ansatt – som har visst å kjæle med kula, er kvaliteten egentlig til å bli lettere forvilt av. Beskuet fra terrassen hevet over hallens parkett ser det mer ut som om spillerne har smurt sirup under skoa enn varmesalve på lårene før kampstart. Men har man sine egne aldrende ben pent plassert nede på parketten ser det nok annerledes ut. Og denne aktivitetens hensikt måles neppe i kvaliteten på spillet,

5 De to temaene ble heldigvis sjelden sammenlignet.

6 Det var Rosenborgs keeperkjempe Sverre Fornes (f. 1932) som var brannmann. Han spilte på Rosenborg fra 1948 til 1965 og ble cupmester i 1960 og 1964. Han ankom som oftest Lerkendal på sykkel. Bikkja var klengenavnet til Rosenborgs indreløper Birger Tingstad (1939–2012) som ble cupmester i 1960 og 1964 og seriemester i 1967.

7 Rosenborg ble cupmestere i 1960 og 1964, seriemestere i 1967 og 1969, tok seriesølv i 1968 og 1970 og både cup- og seriegull i 1971.

8 Tore Pedersen (1941–1998) var kantspiller, cupmester i 1964 og seriemester i 1967 og 1969. Kjell Hvidsand (1941–2014) var venstreback, cupmester i 1960 og 1964 og seriemester i 1969. Roar Strand (f. 1970) er den mestvinnende spilleren i norsk fotballs historie, med hele 16 seriegull (europaisk rekord), og fem cupgull. Roar Strand er en av fire spillere i verden som har skåret i en toppdivisjon i over 21 år på rad (de andre er Pelé, Romário og Ryan Giggs). Bent Skammelsrud (f. 1966) har elleve seriemesterskap og tre cupgull med Rosenborg, noe som gjør han til den nest mestvinnende spilleren i norsk fotballs historie.

RBKs cupmestre fra 1964: Bak f.v.: Tore Pedersen, Birger Tingstad, Harald Gulbrandsen, Thor Arne Lindvaag, Eldar Hansen og Tor Kleveland. Foran f.v.: Kåre Rønnes, Knut Jenssen, Sverre Fornes, Kjell Hvidsand og Erling Nygaard.

men i kvaliteten på godt kameratskap. Og slik er det kanskje også egentlig med fotball i sin alminnelighet?

Med disse to ankerfestene – Rosenborg og stabsfotballen – var fotball lenge et av de faste samtaletemaene på luftmaktsavdelingen dagen etter en kamp – enten den hadde utspilt seg på Lerkendal eller på Luftkrigsskolens utmerkede parkett. Men, selv om sesongkortet enn så lenge er beholdt og parketten fortsatt besøkes – er verken Hornelands inntreden eller kadettene økte deltagelse ved stabsfotballen noe særlig stort samtaletema på lunsjrommet nå om dagen. Hva dette skyldes kan vi imidlertid bare spekulere i, men at noe av årsaken ligger i falmende stjerner begge steder er det neppe noen tvil om.

Så kan man jo saktens spørre: hvorfor denne lange innledning om luftmaktsavdelingens og Øisteins sterke interesse for fotball? Jo – om det skulle være slik at fotball og krig egentlig er to sider av samme sak, ja så tilsier det at det er naturlige grunner til avdelingens sterke og analytiske forhold til fotball. Med andre ord drev man kanskje egentlig med fag når man diskuterte fotball. De flerfoldige timene på lunsjrommet vil få en helt annen valør, ja kanskje burde

mange av lunsjtimene egentlig vært ført som overtid. Med utgangspunkt i et slikt syn på fotball vil resten av dette kapitlet drøfte likheter – og ulikheter – mellom krig og fotball.

Folkets lek?

Soccer is simple,
but it is difficult to play simple.⁹

Johan Cruyff¹⁰

Hva som er årsaken til at det ble fotball for Øistein – og store deler av verdens befolkning med han – er uvis. Men det finnes teorier om dette. Sosiologen Richard Giulianotti har skrevet en svært god introduksjon til fotballen som menneskelig aktivitet, der han blant annet trekker fram en rekke forhold ved fotball som sannsynlige årsaker til spillets globale appell og enorme utbredelse.¹¹ Det er nemlig ikke bare på et lunsjrom i Trondheim man er opptatt av fotball. Det er man på mange av verdens lunsjrom. Fotball er uten tvil verdens mest omtalte spill og det som engasjerer flest mennesker på kloden, ja Giulianotti har poengtert at det er verdens mest engasjerende populærkulturelle aktivitet – ingen annen sammenlignbar aktivitet engasjerer like mange mennesker.¹²

Man kan ikke med sikkerhet vite hvorfor det er slik, men en årsak kan ifølge den samme sosiolog være: spillets enkelhet, uttrykt gjennom reglene, utstyret og den ikke altfor kompliserte bruken av kroppen for å få det til.¹³

Når det gjelder reglene er de ikke bare nokså enkle, men også nokså dynamiske. Det kan man se når man ser hvor fotball spilles; på nær sagt hvilket som helst underlag og banestørrelse med det man kan bruke som mål. Selv om banen og reglene er standardiserte når det skal konkurreres om mesterskap og pokaler, spilles fortsatt fotball der man er og der man får det til – over hele verden.

De særdeles små kravene til spesialisert og dyrt utstyr har trolig også hatt stor betydning for fotballens popularitet, spesielt i de deler av verden der det ikke har floreret med midler for å investere i slikt. En trenger egentlig bare en ball – det trenger ikke engang være en regulær fotball – og noe som markerer

⁹ Sitert fra <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>.

¹⁰ Johan Cruyff (1947–2016) var en nederlandsk fotballspiller og trener, av mange regnet som en av de beste spillere verden noen gang har sett. Han hadde også stor suksess som trener, spesielt for FC Barcelona.

¹¹ Giulianotti (1999): *Football. A Sociology of the Global Game*.

¹² Ibid., xi.

¹³ Ibid.

mål og nok spillere til to lag, ja så kan man være i gang. De fleste liker å iføre seg et par sko, men ikke en gang det er nødvendig på varmere steder. Mange steder spilles fotball helt uten utstyr, ja noen av vår tids største fotballspillere har lært seg å kjæle med kula nettopp uten sko på beina.¹⁴ Trolig har fotballen hos enkelte vunnet over andre idretter nettopp på grunn av dette, eller sagt med Wally Schirra:¹⁵ «I played English football – soccer – instead of American football, because we couldn't afford the equipment.»¹⁶

I tillegg kan fotball spilles av de fleste mennesker, uten særlige krav til kroppslig habitus. Dette har Eduardo Galeano¹⁷ formulert elegant: «Good soccer players need not be titans sculpted by Michelangelo. In soccer, ability is much more important than shape, and in many cases, skill is the art of turning limitations into virtues.»¹⁸ Man kan følgelig finne de fleste kroppsfasonger på et fotballag. Det er plass til både en Messi og en Peter Crouch, en Jan Mølby og en Kevin Pressman.¹⁹ Det er plass til alle i fotballen, til og med på toppnivå kan en være både høy og kort, smal og bred, lett og tung. Det med tyngde må i toppfotballen til en viss grad stå i et relativt forhold til høyden, men dette synes ikke å være et krav på den nevnte parkett, eller i for eksempel bedriftsfotball. Spill som håndball og volleyball, men også individuelle idretter som for eksempel svømming, skihopping og løping har ikke rom for alle menneskefasonger – slik som fotball har (i hvert fall nesten).

I tillegg kommer det at selve hoveddelen av spillet – det å sparke til en ball på bakken – ikke krever særlig med trening for å lykkes med. Alle mestrer det på et eller annet plan. Å bli skikkelig god til spillet krever imidlertid veldig mye trening, men selve basisferdigheten – å sparke til noe – får de fleste mennesker til enten det er steiner eller kongler de sparker av gårde.

Terskelen til å drive med fotball som lek er derfor svært lav.

Kanskje er det også derfor man kanskje kan si at fotball er massenes og folkets

14 Fremst blant disse står flere brasilianske spillere; som Pelé, Garrincha og Ronaldinho, men også den mosambikfødte portugisiske legenden Eusébio bør nevnes her.

15 Walter Marty Schirra jr. (1923–2007) var en amerikansk astronaut tilknyttet det amerikanske Gemini-programmet på begynnelsen av 1960-tallet. Når han dro ut i verdensrommet i *Sigma 7* den 3. oktober 1963, var han den femte amerikaneren og det niende mennesket i verdensrommet.

16 Sitert fra <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>.

17 Eduardo Galeano (1940–2015) var en uruguayansk forfatter, kommentator og journalist.

18 Sitert hos Mueller (2017): «The 65 Most Inspirational Soccer Quotes».

19 De fleste vil vel ikke gjenkjenne til disse navnene, med et mulig unntak for Kevin Pressman, en engelsk målvakt som mesteparten av karrieren spilte for Sheffield Wednesday (1987–2004), også mens de spilte på høyeste nivå i England, og som nok hadde noen kilo mer enn det som vanlig er for målvakter på det nivået. Ellers refereres det her til 1,70 meter høye Lionel Messi (f. 1987), kanskje den beste offensive spiller verden noen gang har sett; til den 2.01 meter høye engelske spissen Peter Crouch (f. 1981) og til den lett korpulente, men dog så elegante danske midtbanespiller Jan Mølby (f. 1963).

idrett, eller sagt med en oversatt Dimitri Shostakovich:²⁰ «Football is the ballet of the masses.»²¹ Fotball er trolig nettopp på grunn av disse karakteristikaene ekstra tiltalende for en mann som Øistein; ikke bare er han en folkets mann, ei heller bare en mann av folket, men også en mann *for* folket og ikke *for* fiffen.

Fotballens enkelhet kan på mange måter sammenlignes med krig, og kanskje da spesielt krig slik den trolig var i begynnelsen. Selv om moderne krigføring ikke synes særlig enkelt, med mye utstyr, enorme ressurser og en høyteknologisk innramming, er krigens opphav mye enklere. Krig har eksistert så lenge menneskelige grupperinger har eksistert. Og i begynnelsen var den like enkel som fotballen; uten krav til særskilt utstyr eller kroppsfasong. Alle kunne delta. I likhet med fotball var imidlertid krigen lenge forbeholdt mennene, men på begge områder faller denne innskrenkningen flere steder i verden mens dette skrives.

I sin reneste form – som en tvekamp – er krigens enkle vesen nokså likt en løkkefotballkamp nede ved Klæbuveien et sted på begynnelsen av 1960-tallet.

Paradoksallogikken

In football everything is complicated by the presence of the opposite team.²²

Jean-Paul Sartre²³

Edvard Luttwak har hevdet at konflikt og krig har en paradoksal logikk, fordi det finnes to (eller flere) tenkende viljer. Disse tenkende viljene er umulig å tolke sikkert. Fiendens neste handling vil aldri være mulig å fastslå med 100 prosent sikkerhet. I krig er det dermed slik at man ikke alltid bør foreta seg det som synes mest riktig. Årsaken ligger i dualiteten; det kan være mulig at også din motstander har forstått hva som vil være ditt *riktige* valg. Dermed vil han kunne iverksette mottiltak. Slik oppstår imidlertid også en mulighet for å dobbeltlure motstanderen, enten ved å endre på trekket, la være å gjøre det, eller på annet vis. Krig er et menneskelig anliggende, noe som gjør konflikters forløp grunnleggende uforutsigbart.

Slik er det også i fotball. Et briljant eksempel fra norsk fotballhistorie skjedde da Norge skulle spille mot England i VM-kvalifiseringen i 1993. Norge, under ledelse av Egil «Drillo» Olsen,²⁴ var kjent for den såkalte Flo-pasningen, som

20 Dmitrij Sjostakovitsj (1906–1975), russisk komponist.

21 Sitert hos Mueller (2017).

22 Ibid.

23 Jean-Paul Sartre (1905–1980), fransk filosof.

24 Egil «Drillo» Olsen (f. 1942) er en tidligere norsk fotballspiller og trener. Spesielt kjent for sine to perioder som sjef for det norske herrelandslaget, som hadde eventyrlig suksess under den svært analytisk orienterte «Drillo». I sine første åtte år som sjef (1990–1998), kvalifiserte laget seg til to

oftest en pasning som krysset banen fra venstreback Stig Inge Bjørnebye²⁵ over mot giganten Jostein Flos²⁶ hode på høyre flanke. Den engelske manageren Graham Taylor,²⁷ fryktet dette norske trekket og satte derfor sin beste hodespiller, den noe primitive midtstopperen Gary Pallister,²⁸ på venstre back for å demme opp for Flo-pasningen. Imidlertid snappet Drillo opp dette trekket fra Taylor, og ga Flo en friere rolle. Dette medførte at Pallisters luftstyrke ikke spilte den rollen i kampen som Taylor hadde sett for seg.²⁹

Det siste aspektet er særdeles viktig i denne sammenheng. Flere feltherrer har gjennom tidene gått i den klassiske fellen å tro at en vei til seier én gang vil være riktig vei også neste gang. Men en fiende er også et tenkende vesen, noe som mest sannsynlig vil føre til at den samme handlingen vil gi et annet svar andre eller tredje gang man prøver. Dette dreier seg om tilpasningsevne og muligheten for å endre atferd – i denne sammenhengens strategi eller taktikk. I krigens verden vil ikke $2 + 2$ alltid bli 4. Mest sannsynlig vil svaret være et annet, i det minste nyansert i forhold til det forrige. Samme «input» vil ikke alltid gi samme «output».

Både krig og fotball kan på mange måter sees som en tvekamp, med unntak av at det ofte er flere enn én motstander i krig. Men selve basisutfordringen både i krig og fotball er motstanderen, og usikkerheten knyttet til hans handlinger, i stort og smått. Usikkerheten handler ikke bare om hva motstanderen vil foreta seg i neste omgang, men også når, hvor og hvordan. I tillegg vil det være usikkerhet knyttet til hva motstanderen vil foreta seg hvis man selv tar initiativet. Hvilke mottiltak vil iverksettes, med hvilke midler, vil motstanderen gå til en kontra-offensiv osv. I tillegg hviler det usikkerhet om hvorvidt partene vil lykkes med den tenkte utførelsen. Det er ikke slik i verden at det man planlegger alltid er like enkelt i praksis. Mye går galt på veien fra plan til utførelse.³⁰

VM-sluttspill. Under «Drillo» sin ledelse spilte landslaget i denne perioden 88 kamper, noe som endte med 46 seire, 26 uavgjorte kamper og kun 16 tap.

25 Stig Inge Bjørnebye (f. 1969) er en tidligere fotballspiller, senere fotballadministrator. Bjørnebye har blant annet 75 kamper for det norske herrelandslaget.

26 Jostein Flo (f. 1964) er en tidligere norsk fotballspiller, senere fotballadministrator. Flo har spilt 53 landskamper for herrelandslaget.

27 Graham Taylor (1944–2017), engelsk fotballspiller og manager. Blant annet manager for det engelske landslaget fra 1990–1993.

28 Gary Pallister (f. 1965) er en tidligere engelsk landslagsspiller, med blant annet 22 kamper for det engelske herrelandslaget.

29 Kampen ble spilt 2. juni 1993 og endte med seier 2-0 for Norge etter skåringer av Øyvind Leonhardsen og Lars Bohinen. Kampen må sies å være en av de mer ikoniske norske landskamper for menn noensinne.

30 I militær sjargong heter dette fenomenet friksjon, den sivile varianten kan sies å være Murphys lov.

Selv om den grunnleggende usikkerheten rundt motstanderens neste trekk er likt, er potensialet for overraskelse gjennom kreative handlinger langt større i krig enn i fotball, der handlingsalternativene er begrenset av spillets regler.³¹ I tillegg skiller krig og fotball seg fra hverandre ettersom det som oftest i krig er mer enn to parter, og at spilleflaten ikke er avgrenset slik en fotballbane (som regel) er.

Offensiv handling

I learned a long time ago that there is something worse than missing the goal, and that's not pulling the trigger.³²

Mia Hamm³³

Det er en anerkjent sannhet innen militære operasjoner at offensiv handling er et gode. Offensiv handling eller offensiv opptreden er som regel å finne i lister over de såkalte krigsprinsippene, som er en slags kondensert militær sunn fornuft. I den siste utgaven av Forsvarets fellesoperative doktrine heter prinsippet *Initiativ og offensiv opptreden*. Der heter det blant annet at «initiativ og offensiv opptreden kan oppnås ved å utvikle en kultur og ledelsesform som tillater prøving og feiling. Det er viktig at spesielt underlagte sjefer utvikler en offensiv holdning og opptreden, og evner å ta kalkulererte risikoer for å forsøke å vinne fremfor bare å unngå nederlag.»³⁴

Det samme er gyldig i fotball; man kan sørge for at det blir uavgjort ved utelukkende å spille i forsvar, men skal man vinne må det angripes. Opp gjennom fotballhistorien har det svingt betydelig om det var defensiv eller offensiv opptreden som var på «moten». Noe svinger det også med forskjellige managere og trenere og hva de har mest tro på, men noe er også åpenbart preget av utviklinger av selve spillet. I skrivende stund, med lag som Liverpool og Tottenham i finalen i verdens gjeveste klubbturnering Champions League, ja så er offensiv fotball åpenbart på moten. Eller sagt med Johan Cruyff: «You have got to shoot, otherwise you can't score.»³⁵

Et helt ekstremt motsatt tilfelle kom til Trondheim, Rosenborg og Øistein i

31 Også krig har regler, ofte oppsummert i begrepet jus-in-bello; regler for atferd i krig. List og lureri og kreativitet er imidlertid fullt ut tillatt.

32 Sitert hos Mueller (2017).

33 Mia Hamm (f. 1972), senere Hamm-Garciaparra, er en amerikansk fotballspiller. Hun er en legende på det amerikanske fotballandslaget med kamper fra 1987 til 2004. Hun har blant annet vunnet to OL-gull og to VM-gull.

34 Forsvarsstaben (2019): Forsvarets fellesoperative doktrine, 89.

35 Sitert fra <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>.

1970. Rettere sagt så møtte han opp foran 1969-sesongen – engelskmannen George Curtis.³⁶ Curtis ble hentet av Rosenborg for å videreutvikle kubben og spesielt spillet. Det lykkes han godt med i 1969. Da ble Rosenborg seriemestere for andre gang, men det kom kritikk mot en for defensiv spillestil. Men laget hadde skåret 36 mål på 18 kamper, flest i toppdivisjonen det året (Odd Iversen³⁷ hadde skåret 26 av dem). Men kritikken var til dels berettiget, året før (1968) hadde Rosenborg tatt seriesølv med hele 53 skårede mål på like mange kamper. Og foran 1970-sesongen ble det offensive radarparet Harald Sunde³⁸ og Odd Iversen solgt til belgisk fotball. Curtis innførte derfor en enda mer defensiv fotball. I 1970-sesongen tok Rosenborg igjen sølv i serien etter 18 spilte kamper. De hadde vunnet ti av dem, spilt fire uavgjort og tapt fire. Ikke noe bemerkelsesverdig med det, det var målforskjellen på totalt 15 skårede mål og fem innslupne som var bemerkelsesverdig. Det eneste laget som hadde skåret færre mål enn Rosenborg den sesongen var de som havnet helt nederst, Pors Grenland. Aldri har det blitt spilt en mer defensiv form for fotball på Lerkendal. Og selv om det ga poeng, forsvant publikum, og Curtis ble avløst foran 1971-sesongen, blant annet av en ung orkdaling som med tiden skulle vise seg å ha litt over middels suksess som fotballtrener, men det er en annen historie. Man kan vel kanskje si at Curtis hadde både rett og tok feil; oppsummert av Christie Rampone:³⁹ «If we score, we might win. If they never score, we can't lose.»⁴⁰

Det hører også med at offensiv handling, som fører til at du tar initiativet og bestemmer (potensielt) nokså mye av et handlingsforløp, både i krig og fotball kan oppleves som noe mentalt positivt. Den som er på offensiven, føler seg mer aktiv og mer engasjert. Dette har Kyle Rote jr.⁴¹ satt ord på: «If you're attacking, you don't get as tired as when you're chasing.»⁴²

Imidlertid er vi mer usikre på om prinsippet om offensiv handling bør overføres fra krigsprinsippene til sikkerhetspolitikken, især for et så lite land som Norge. På samme vis som om et lag fra 4. divisjon skulle møte Rosenborg til kamp. Da

36 George Curtis (1919–2004), engelsk fotballtrener, trente Rosenborg i 1969 og 1970, og igjen mesteparten av 1976-sesongen (han fikk sparken sju serierunder før slutt). Curtis var også norsk landslagstrener fra 1971–1974.

37 Odd Iversen (1945–2014), en av de aller beste norske angrepsspillere gjennom alle tider, spiss på Rosenborg og Vålerenga i toppserien med tilnærmet mytisk status. I 1968 satte han en nesten uslåelig norsk toppskårerekord; 30 mål på 18 kamper, et snitt på 1,67 skåringer per kamp.

38 Harald Sunde (f. 1944), tidligere midtbanelegant på Nidelv, Rosenborg og landslaget, spesielt kjent for sin eminente teknikk og blikk for spillet.

39 Christie Rampone (f. 1975), senere Pearce, amerikansk fotballspiller, tidligere kaptein på det amerikanske landslaget. Hun har blant annet vunnet tre OL-gull og to VM-gull.

40 Sitert fra <https://www.azquotes.com/>.

41 Kyle Rote jr. (f. 1950), tidligere amerikansk fotballspiller.

42 Sitert hos Mueller (2017).

er det ikke sikkert det er klokt for 4.-divisjonslaget å stupe på for å angripe. En slik taktikk kan kanskje gjøres gjeldende for et lite land – en underdog – også i sikkerhetspolitikken. Å handle offensivt i alle situasjoner i krig og konflikt, eller gå for mål i alle situasjoner i fotball, er ikke nødvendigvis særlig klokt. I overført betydning bør en og annen støttepasning også vurderes, sågar kan dette i noen spesielle situasjoner være klokt selv om målet synes tomt og innen rekkevidde.

Samtidig er nok prinsippet om *offensiv handling* gyldig i mange situasjoner i strid – og i fotball. Sagt med legenden Bob Paisleys⁴³ ord: «If you're in the penalty area and don't know what to do with the ball, put it in the net and we'll discuss the options later.»

Paisleys sitat kunne like gjerne vært et sitat hentet fra Forsvaret: «Om du befinner deg på slagfeltet og ikke vet hva du skal finne på – ja så angrip – så kan vi diskutere de taktiske finurligheter senere.»⁴⁴

OODA-loopen

Speed is often confused with insight.
When I start running earlier than
the others, I appear faster.⁴⁵

Johan Cruyff

John Boyds såkalte OODA-loop har fått en sentral posisjon i mye moderne, militærteoretisk skrijving. Boyd, som selv var jagerflyger og som hadde studert hva som gjorde at såkalte dogfights mellom jagerfly ble avgjort, mente å ha funnet selve kjernen i det å vinne en krig.

Denne loopen eller sløyfen er en modell som beskriver tempoet i en handling gjennom fire steg – på engelsk med akronymet OODA: Observe, Orient, Decide, Act. Den norske oversettelsen som benyttes er: observasjon, vurdering, beslutning og handling.

Boyd hevdet at den flygeren som gjennomførte sløyfen hurtigere enn motstanderen ville vinne en «dogfight»; han ville komme på innsiden av fiendens loop. Den hurtigste ville utmanøvrere en motstander – mentalt og/eller fysisk – og seire. Senere utviklet Boyd sin analyse til også å gjelde krig i sin alminnelighet. Han hevdet at den part i krig som kommer på innsiden av fiendens loop

⁴³ Bob Paisley (1919–1996), tidligere spiller og legendarisk manager for Liverpool F.C. I løpet av hans managerkarriere (1974–1983) vant Liverpool blant annet seks ligagull og ble tre ganger mester i serievinnercupen, den gjeveste internasjonale klubbturneringen på den tiden.

⁴⁴ Sitert fra <https://www.liverpoolfc.com/news/first-team/288358-bob-paisley-10-legendary-quotes/>.

⁴⁵ Sitert fra <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>.

ville vinne krigen fordi han ville evne å utmanøvrere fienden. Den hurtigste ville samtidig sørge for å gjøre den andre reaktiv; tvinge den andre til hele tiden å parere, og slik få et overtak som ville lede til seier.

En analyse av en «dogfight» ligner til forveksling på en analyse av en duell på en fotballbane mellom en som har ballen og en som vil ha ballen. Og fotball utspilles som kjent gjennom dueller og kombinasjoner av dueller mellom to eller flere spillere. Slik kunne man gjerne omsatt Boyds OODA-loop til en teori om fotball – men etter det denne forfatteren kjenner til er det ingen som forsøkt det (enda).

Hastighet handler i denne sammenhengen altså ikke bare om hvor hurtig man kan løpe – selv om det også er viktig – men kanskje i like stor grad om hvor hurtig man evner å analysere ulike situasjoner. Derfor handler også dette om timing; ikke bare hva man gjør, men også når man gjør det. «Timing innebærer å gjennomføre innsatsene når de gir best effekt ut fra den rådende situasjonen. Riktig timing kan være å iverksette sine innsatser når motstanderen minst forventer det»,⁴⁶ stod det i en tidligere utgave av Forsvarets fellesoperativ doktrine.

Slik Cruyffs sitat mer enn antyder så oppfatter noen spillere situasjoner hurtigere enn andre. Starter man tidligere enn andre på et løp, ja så ser man rett og slett hurtigere ut. Det kan virke som om både denne doktrinen – og driblere som Messi og Cruyff – har forstått det samme!

Ingen andre plasser

If you are first you are first.
If you are second you are nothing.⁴⁷

Bill Shankly

Et av mantraene for dem som har opplevd strid er at det ikke finnes andre plasser. Som Ronny Kristoffersen – mottaker av Krigsmedaljen for sin heltmodige innsats i Afghanistan i 2007, der han selv ble skutt i skulderen og måtte kjempe for livet på kloss hold – har uttalt: «Jeg handlet på instinkt og drill. Det var meg eller dem. Det finnes ingen andre plass i krig, og jeg handlet i selvforsvar.»⁴⁸ Omar N. Bradley,⁴⁹ den svært kjente amerikanske hærgeneralen fra andre verdenskrig, er blant annet kjent for følgende sitat: «In war there is no second prize for the runner-up.»⁵⁰

46 Forsvarsstaben (2007): *Forsvarets fellesoperative doktrine*, 79.

47 Sitert fra <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>.

48 Bergem (2019): «Vi tar liv».

49 Omar N. Bradley (1893–1981), amerikansk hærgeneral, spesielt kjent for å ha ledet flere viktige og store amerikanske hæravdelinger under andre verdenskrig.

50 Sitert fra <https://www.azquotes.com/quote/561662>.

I en krig som bare har to deltagere, ja så har dette kanskje noe for seg. I den norske cupfinalen i fotball – er det egentlig noen premie å få sølv?

Men i mer komplekse kriger som har flere enn to deltagere så blir dette bildet noe mer komplekst. Var det bare seierherrer og tapere i første verdenskrig? Tja, hva med Italia? Vant de eller tapte de? Og hva med Russland? Og hva med for eksempel Norge under andre verdenskrig? Vi var blant de vinnende ja, men tapte ikke nasjonen noe etter å ha blitt invadert av Tyskland for så å være under okkupasjon i fem år? Kan man både vinne og tape en krig?

Slik sett kan krig kanskje sammenlignes med seriespill heller enn med cupspill i fotball. I seriespill er det noen som er fornøyd med å bli nummer sju, andre synes tredjeplass er bra nok, mens andre kjemper desperat for å unngå nedrykk. Cupspill ligner på duellene – med en klar vinner og en klar taper – mens seriespill ligner mer på krig slik krig vanligvis er; mange deltagere, forskjellige målsettinger og hvor seier for ett lag ikke ligner på seier for et annet. Shanklys innledende sitat peker på hvilken gullalder han ledet Liverpool i, snarere enn at det å bli nummer to i serien hvert år er å regne som et nederlag. Men i en duell mann mot menn; som i Kristoffersens tilfelle, er det (som regel) bare en vinner og ingen premie til andremann.

Teamarbeid

I am constantly being asked about individuals. The only way to win is as a team. Football is not about one or two or three star players.⁵¹

Pele⁵²

I sitatet over er altså selveste Pelé – en av fotballens fremste enkeltspillere gjennom tidene – lei av den overdrevne fascinasjonen for enkeltspillere på fotballbanen. Her skiller fotballen og krig seg, i hvert fall til en viss grad – eller? Tja ...

Også i krig dyrker vi våre helter. Og vi jakter på de avgjørende øyeblikkene, de vi mener avgjør en krig. Og da finner man både helter og syndebukker. Tabber i krig får naturligvis langt større konsekvenser enn tabber på en fotballbane. Og selv om et briljant øyeblikks magi fra enkeltspillere tilsynelatende kan avgjøre en fotballkamp, er det langt vanskeligere å finne slike i krig.

⁵¹ Sitert fra <https://www.brainyquote.com/topics/soccer-quotes>.

⁵² Pelé (f. 1940), eller Edson Arantes do Nascimento som er hans egentlige navn, er blant tidenes beste og mest kjente fotballspillere. Brasilianeren ble tre ganger verdensmester (1958, 1962 og 1970), og regnes som tidenes målskårer i fotball, med 1283 mål på 1366 kamper, et snitt på 0,94 mål pr. kamp!

Men helter trenger man også i krig. Blant de mer kjente er jageressene, selv om de også synes å være en utdøende rase. For å bli karakterisert som et jageress må du ha skutt ned fem fiendtlige fly. Under første og andre verdenskrig ble det derfor «produsert» en rekke ess. De mest kjente av dem har fortsatt legendestatus, så å si verden over; som tyskeren Manfred von Richthofen⁵³ og canadieren Billy Bishop⁵⁴ fra første verdenskrig eller briten Douglas Bader⁵⁵ og tyskeren Adolf Galland⁵⁶ fra andre verdenskrig.

Men i motsetning til enkeltspillere på fotballbanen, som av og til blir kreditert seieren i en fotballkamp; ja så krediteres ikke ett jageress med noe annet enn å ha vunnet noen luftkamper mot fienden. Ingen jageress blir beskrevet som å ha utført krigsavgjørende handlinger.

Samlet sett blir likevel jagerflygerne kreditert seieren i et av de viktigste slagene under andre verdenskrig, The Battle of Britain. Churchills legendariske setning oppsummerer hvilken status jagerflygerne som gruppe ble gitt: «Never in the field of human conflict was so much owed by so many to so few.»⁵⁷ Samtidig vet alle som kan litt om luftkrig at flygerne bare fungerer på toppen av en stor organisasjon som setter dem i stand til å gjøre jobben sin.

Mange vil si at fotballkamper kan avgjøres av en bestemt handling i et bestemt øyeblikk, eksempelvis et frispark som sikrer 1–0 til et lag. Dette er imidlertid langt fra et riktig bilde av spillet. Som også sitatet av Pelé antyder, utgjøres en fotballkamp av en rekke episoder der enkeltspillerne handler som lag. En ballgjenvinning, selv en midt på banen, kan i prinsippet være like avgjørende som en skåring, rett og slett fordi den i et senere trekk leder til målsjanse og kanskje mål, eller fordi den berget seieren fordi motstanderen tre trekk etter ville ha skapt en sjanse og utlignet. Jakten på avgjørende øyeblikk utført av stjernespillere på fotballbanen og avgjørende øyeblikk utført av briljante soldater i krig synes derfor å ligne: I realiteten avgjøres både fotballkamper og krig av mange mindre handlinger som man som regel slett ikke får legendestatus for.

53 Manfred Albrecht Freiherr von Richthofen (1892–1918), kjent som «den røde baron», er tidens mest kjente jageress, han er kreditert med 80 nedskutte fly under første verdenskrig.

54 Billy Bishop (1894–1956) var en canadisk jagerflyger som fløy i RAF under første verdenskrig. Han er kreditert med 73 nedskutte fly og er dermed den med flest nedskytinger i RAF.

55 Douglas Bader (1910–1982), engelsk jageress, mest kjent for å ha mistet begge beina etter en flyulykke i 1931, men fløy likevel under andre verdenskrig. Kreditert med 22 nedskutte fly, før han selv ble nedskutt over Frankrike i august 1941. Bader tilbragte resten av krigen i tysk fangenskap.

56 Adolf Galland (1912–1996) var et tysk jageress og leder av tyske jagerflystyrker under andre verdenskrig, kreditert med 104 nedskytinger.

57 Churchills tale ble holdt i underhuset 20. august 1940, før det som i ettertid har blitt hetende «Battle of Britain» egentlig var over. Churchills tale fra fra <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/yourcountry/collections/churchill/exhibition/churchill-the-orator/human-conflict/conflict2/>

Kanskje er hyllesten av både jageress og stjernespillere bare et uttrykk for at vi mennesker må ha noen å se opp til?

Det er ikke over før det er over

The first 90 minutes
are the most important.⁵⁸

Sir Robert William
«Bobby» Robson⁵⁹

Bobby Robsons herlige sitat sikter til at en fotballkamp ikke er over før den er over. Det finnes mange kamper som rinner en i hu, men neppe noen så spektakulær som Manchester United og Ole Gunnar Solskjær⁶⁰ seier i Champions League-finalen i 1999 mot Bayern München. Det tyske storlaget ledet lenge 1–0. Mot slutten av kampen byttet Uniteds manager Alex Ferguson⁶¹ ut begge sine spisser, og satte inn Teddy Sheringham⁶² og nevnte Solskjær. Og resten er historie, som det jo heter. 35 sekunder på overtid utlignet Sheringham, og 2 minutter og 17 sekunder ut i den tillagte ekstratiden – av dommeren stipulert til 3 minutters varighet – skåret Solskjær sitt viktigste mål noensinne og United hadde snudd finalen og blitt mestere i verdens gjevreste klubbturnering.

Er det slik i krig også? Tja er vel svaret igjen. Et krigsforløp kan neppe snus på samme måten som en fotballkamp, i hvert fall ikke de riktige store krigene. Hitler hadde jo lenge håp om at et mirakelvåpen kunne snu krigslykken, men til og med han forstod helt på tampen at dette faktisk var tapt. Samtidig finnes det eksempler på kriger som har blitt avgjort av én avgjørende hendelse, som kan sammenlignes med å skåre mål på overtid.

Her i Norge vant man en av sine fremste seire nettopp på den måten da Karl XII⁶³ ble skutt og drept utenfor Fredriksten festning om natten den 11. desember 1718. Karl XII og hans hær hadde invadert Norge fra to steder. En mindre styrke på omtrent 7500 mann, under ledelse av general Carl Gustaf Armfeldt,⁶⁴ hadde gått inn i Trøndelag mens Karl XII selv ledet en styrke på hele 35 000

58 Sitert hos Mueller (2017).

59 «Bobby» Robson (1933–2009), engelsk fotballspiller og senere en av de mest suksessrike managere i internasjonal fotball.

60 Ole Gunnar «Sunny» Solskjær (f. 1973), norsk fotballspiller og trener/manager.

61 Alex Ferguson (f. 1931), skotsk manager og spiller. Legendarisk manager for Manchester United fra 1986–2013. Ferguson regnes som den mestvinnende manager/trener gjennom tidene.

62 Teddy Sheringham (f. 1966), engelsk fotballspiller, blant annet kjent for å være den eldste fotballspilleren som har skåret mål i Premier League (40 år og 268 dager gammel).

63 Karl XII av Sverige (1682–1718), svensk krigerkonge.

64 Carl Gustaf Armfeldt (1666–1736), svensk general.

mann som angrep i Østfold. Nå hadde riktignok verken felttoget i Trøndelag eller det på Østlandet gått helt knirkefritt frem til Karl XII døde, men Kongens død medførte at den store nordiske krig var over på et blunk.

Historisk sett var nettopp det å drepe kongen eller krigsherren noe som kunne snu krigslykken tvert om. Krigsherrens posisjon har riktignok svekket seg mye i våre moderne samfunn. I moderne kriger synes derfor dette ikke lenger å være tilfelle, ei heller ikke i det vi oppfatter som autoritære regimer og terrororganisasjoner. Teorien om at man ved å kappe av slangens hode vinner krigen, synes vanskelig å bevise.

Denne teorien er – noe feilaktig – blitt knyttet til den amerikanske luftmaktsapostelen John A. Warden III,⁶⁵ som riktignok har laget en modell med en nasjons eller organisasjons lederskap i midten, men som ikke har argumentert for at en isolering av denne ringen – som i det amerikanerne kaller decapitation – kunne føre til seier. Nei, Warden har ikke pekt annet enn at denne ringen – lederskapet – er den viktigste, og derfor bør påvirkes mest.

Her skiller krig og fotball seg igjen – eller? Aldri har vel noen trodd at et fotballag kan beseires ved alene å eliminere stjernespilleren eller manageren? Neppe – men Solskjær tror nok fortsatt på at så og si enhver fotballkamp kan snus så lenge den spilles – slik også Bobby Robson hentyder.

Strategisk kultur?

It is often said in soccer that a country's particular style of play bears the fingerprints of its social and political nature. Thus the Germans are unfailingly characterized as resourceful and organized, while Brazilians are said to dance with the ball to the free-form, samba rhythms of Carnival.⁶⁶

Jere Longman⁶⁷

Leser man de norske forfatterne Dag Solstads⁶⁸ og Jon Michelets⁶⁹ utmerkede bøker om fotball-VM,⁷⁰ kan man få det inntrykk at fotball først og fremst

⁶⁵ John A. Warden III (f. 1943), jagerflyger og oberst i det amerikanske flyvåpenet, mest kjent som opphavsmann til den famøse femringsmodellen.

⁶⁶ Sitert hos Mueller (2017).

⁶⁷ Jere Longman (f. 1954), amerikansk sportsjournalist.

⁶⁸ Dag Solstad (f. 1941), norsk forfatter.

⁶⁹ Jon Michelet (1944–2018), norsk journalist og forfatter.

⁷⁰ Solstad og Michelet publiserte bøker fra i alt fem fotball-VM for menn (1982, 1986, 1990, 1994 og 1998). Bøkene har solgt i mer enn 150 000 kopier, og er fortsatt i salg, se <http://oktober.no/Boeker/Essay-sak/VM-i-fotball-1-5>.

handler om nasjonale myter oversatt til et slags fotballspråk. Brasilianerne spiller silkemyk rytmisk fotball som ligner på Samba, argentinerne spiller en noe hardere, men akk så pasjonert tangoaktig variant, tyskerne er som en maskin som vinner ved å kverne motstanderen i stykker, franskmennene angriper gjerne for mye og maler det hele med litt for tykke pensler, italienerne spiller på kanten av det tillatte (spesielt i 1982-VM), osv.

I sikkerhetspolitikken eksisterer begrepet strategisk kultur.⁷¹ Det er en teori om at forskjellige stater (eller andre entiteter) har forskjellige måter å anvende militærmakt på, og at dette er et uttrykk for en kultur. Konseptet ble lansert av amerikaneren Jack Snyder⁷² på 1970-tallet, men har blitt oversatt av militære tenkere. Ideen var at en stats erfaringsbank – kanskje på basis av noen formative erfaringer – medførte en kultur for sikkerhetspolitisk tenkning som var unik for den staten. Teorien fikk et oppsving med konstruktivismens inntog i samfunnsvitenskapene, i det den «korrelerte» med synet på kultur som noe konstruert på basis av erfaringer, myter og gjenskaping av «fakta» og normer for tenkning.

Strategisk kultur er et av begrepene og fenomenene vi mener å kunne sette fingeren på, men ikke helt klarer verken å forklare eller for den saks skyld anvende til å forutsi hva en eventuell motstander vil finne på. Om kultur hadde styrt «alt», kunne man på et vis analysert seg fram til hva motstanderens neste trekk ville bli – dersom man kan analysere kultur «riktig», vel å merke.

Myter om kultur finnes også innen krigføring: Tyskerne er de med jerndisiplin, britene er flamboyante, men vinner som regel til slutt, italienerne er rett og slett noen «rotsekker» (som til og med sliter med å velge side), mens amerikanerne egentlig vinner bare fordi de har mest av alt.

Finnes det så fotballkultur? Den engelske stjernespissen Gary Lineker⁷³ slo i sin tid fast følgende: «Football is a simple game; 22 men chase a ball for 90 minutes and at the end, the Germans win.»⁷⁴

Lineker var lei av å se at Tyskland alltid vant. Kjent for maskinfotballen, fremstod ikke tyskerne som elleve elegante enkeltspillere, men som en maskin som løp motstanderen i senk og som rett og slett bare vant. Og vant. Og vant – igjen og igjen. Mens brasilianerne spilte og spilte, vakrere enn nesten noen annen, men uten å vinne særlig mye.

Slik var det på 1980- og 1990-tallet. I hvert fall opplevde Lineker det slik.

71 Denne delen er basert på Hedenstrøm (2012): «Israelsk strategisk kultur - kontinuitet og endring», 12–13.

72 Jack Snyder (f. 1951), amerikansk statsviter.

73 Gary Lineker (f. 1960), var en av verdens fremste angrepsspillere på 1980-tallet, blant annet ble han toppskårer i VM i fotball i 1986.

74 Sitert hos Mueller (2017).

Vest-Tyskland – som det het den gangen – ble da også verdensmestre i fotball for menn i 1990. Uten egentlig å imponere noen. Finalen vant de 1–0 over Argentina, etter at sidebacken Andreas Brehme⁷⁵ hadde skåret i det 85. minutt på straffespark. Argentina hadde ballkunstneren Maradona,⁷⁶ men Vest-Tyskland slo også de med knappest mulig margin. Som de hadde gjort det i kvartfinalen mot Tsjekkoslovakia (1–0 etter straffespark). De hadde slått ut England i semifinalen etter 1–1 og straffesparkkonkurranse (der Chris Waddle⁷⁷ og Stuart Pearce⁷⁸ bommet for England). Og maskinen vant da altså også finalen.⁷⁹

Fotballkulturer er kanskje ikke en gang like i ett og samme land. Selv i Norge, representert ved forfatterne Solstad og Michelet, er forståelsen av hva som er god fotballkultur – eller strategisk fotballkultur om en vil – forskjellig. Dag Solstad mener hensikten med fotball er å vinne, og elsker lag som taktisk sett spiller seg til 1–0, mens Jon Michelet elsker fotball som underholdning, ja som estetikk. Og der man heller bør gå på en smell med et 3–4 tap enn ikke å ha forsøkt. Omtrent som Brasil i VM i 1990, som røyk allerede i mellomspillet – eller kanskje enda bedre; Kamerun – som spilte leken afrikansk fotball og som tapte knepent 3–2 for England i kvartfinalen.

Fotball er ikke bare kultur – det finnes også en slags nasjonal fotballkultur – i hvert fall mener mange å kunne se en slik. Omtrent som med strategisk kultur i sikkerhetspolitikken. Men å vite hva det igjen betyr – ja se det er straks vanskeligere.

Konklusjon

Tidligere i kapitlet ble sosiologen Richard Giulianotti og hans utmerkede introduksjonsbok til fotballen som sosiologisk fenomen nevnt. Der slår han fast at:

[football's] cultural centrality in most societies means that football carries a heavy political and symbolic significance, to the extent that the game can contri-

75 Andreas Brehme (f. 1960), tysk fotballspiller med 86 kamper for Vest-Tyskland og Tyskland. Kjent for å være en notorisk målskårer, til tross for sitt defensive utgangspunkt. Sikker straffe-eksekutør.

76 Diego Maradona (f. 1960), argentinsk fotballspiller, verdensmester i 1986. Av mange regnet som tidens beste fotballspiller.

77 Chris Waddle (f. 1960), engelsk kantspiller, mest kjent for sin slepne teknikk og gode venstrefot, som dessverre kom til kort i VM-semifinalen i 1990.

78 Stuart Pearce (f. 1962), engelsk venstreback, som etter den avgjørende bommen i 1990 nærmest har blitt et symbol for Englands skjebne i straffekonkurranser – det vil si å tape dem. Pearce skåret for øvrig to ganger under straffesparkkonkurranser i EM i 1996 (både i kvartfinalen og i semifinalen), men England tapte uansett også da til sist.

79 Det hører med at dette var Vest-Tysklands tredje strake VM-finale, og at de hadde tapt de to foregående (i 1982 mot Italia, i 1986 mot Argentina).

bute fundamentals to the social actions, practical philosophies and cultural identities of many, many people.⁸⁰

Både krig og fotball er følelser. Og selv om fotballen skiller seg fra staters samspill på en rekke områder, (det er kun to lag om gangen, det er stramme regler og spillet styres av en dommer osv.) ja så finnes det også likheter som kan påpekes og som har blitt fremhevet i dette uhyttelige kapitlet. Om det er likhetene mellom de to som er årsaken til Øisteins fascinasjon for begge, blir imidlertid bare spekulasjoner. Men dommen er klar: Diskuterer man fotball der man skal studere krig, er tiden som anvendes langt fra bortkastet.

Et herlig aspekt med fotball – og også krig? – er at både spillet, enkeltspillemene, lagene og landslagene er i evig endring. Mellomkrigstiden kommer aldri tilbake, det gjør heller ikke 1970-tallets tippekamper fra England på norsk TV – og bra er kanskje det? Minnet vårt om slike ting – tippekampene altså – er kanskje bedre enn å forsøke å gjenta selve opplevelsen på nytt?

Men disse endringene – i både krig og fotball – skyldes jo også at man lærer av erfaringer og enten forsøker å gjenta eller endre atferden alt etter hva man erfarte. Det er ikke alltid man lykkes med endring selv om man skulle ønske seg det, men det er en annen sak. Det viktigste er at man prøver. Eller for å si det med en av fotballens storheter; Cristiano Ronaldo:⁸¹

I am not a perfectionist, but I like to feel that things are done well. More important than that, I feel an endless need to learn, to improve, to evolve, not only to please the coach and the fans but also to feel satisfied with myself. It is my conviction that here are no limits to learning, and that it can never stop, no matter what our age.⁸²

Og slik kan vi kanskje også si at det finnes en bro fra Øistein til Cristiano; ikke i form av at Øistein har utviklet seg nevneverdig på parketten de senere årene, men læringen om krig, konflikt og sikkerhetspolitikk har aldri tatt slutt på Luftkrigsskolens nest mest rotete kontor.⁸³ Der «blafre» det til stadighet i bøker, artikler og ulike tekster; der den hvithårede mesterpedagog sitter krumbøyd over en PC som sjeldnere og sjeldnere synes å gjøre slik mesteren befaler. Omtrent som en fotballspiller som treneren forsøker å styre som en tråddukke, det går sjelden særlig godt. Både fotball og krig er nemlig vis kunst og vitenskap, og det på en og samme tid.

80 Giulianotti (1999): xii.

81 Cristiano Ronaldo (f. 1985), portugisisk fotballspiller, av mange regnet som verdens beste. Han har blant annet vunnet gullballen fem ganger, Champions League fem ganger og EM én gang.

82 Sitert fra <http://www.planetofsuccess.com/blog/2017/inspirational-soccer-quotes/>.

83 Hvem som besitter det mest rotete? Ja, det kommer det kanskje svar på i neste festskrift.

Bibliografi over Øisteins arbeider

Bøker og akademiske avhandlinger

- Espenes, Øistein og Ole Jørgen Maaø (red.) (2012): «Luftmaktstenkningens 'Enfant terrible'. Festskrift til Nils E. Naastad på 60-års dagen», *Luftkrigsskolens skrifiserie*, vol. 26.
- Espenes, Øistein (red.) (1995): *Lesehefte Luftmakt I*, Kompendium, Luftkrigsskolen [Revidert i 1998].
- Espenes, Øistein (red.) (1992): *Norsk Sikkerhetspolitikk I*, Kompendium, Luftkrigsskolen.
- Espenes, Øistein (1985): *Lønnsoppgjør og økonomisk politikk*, Hovedoppgave i historie. Universitetet i Trondheim (UNIT).

Artikler (tidsskrifter og kapitler i bøker)

- Espenes, Øistein (2020 [under utgivelse]): «Forsvarets bistand til politiet – legalt grunnlag, instruksjonen og utfordringene», i Ann Karin Larssen og Gjert Lage Dyndal (red.): *Strategisk ledelse i krise og krig*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Espenes, Øistein (2017): «Epilog: Aktørene, strukturen og handlingsrommet», i Ole Jørgen Maaø og Steinar Sanderød (red.): *Luftforsvarets historie – sett ovenfra*, Bergen: Fagbokforlaget, s. 358–372.
- Espenes, Øistein og Gjert Lage Dyndal (2016): «Deterrence and Limited Wars: Echoes from the Cold War?», i Janne Haaland Matlary og Tormod Heier (red.): *Ukraine and Beyond: Russia's Strategic Security Challenge to Europe*, London: Palgrave, s. 61–81.
- Espenes, Øistein og Gjert Lage Dyndal (2015): «Nato-etterretningens skiftende fokus. Fra det sydlige Skandinavia til det 'høye nord' på slutten av 1950-tallet», i *Kungliga krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, nr. 2, s. 31–52.
- Espenes, Øistein (2015): «'Den dolda alliansen' og svensk Natodebatt», i *Kungliga krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, nr. 1, s. 140–148.
- Espenes, Øistein (2014): «Putins politikk i 'det nære utland'. Motiver og konsekvenser for nabostaten Norge», i *Norsk Militært Tidsskrift*, nr. 2, s. 45–49.
- Espenes, Øistein (2012): «Nils Edward Naastad – den norske luftmaktentreprenøren», i Øistein Espenes og Ole Jørgen Maaø (red.): «Luftmaktstenkningens 'Enfant terrible'. Festskrift til Nils E. Naastad på 60-års dagen», i *Luftkrigsskolens skrifiserie*, vol. 26, s. 17–44.
- Espenes, Øistein og Karl Erik Haug (2011): «Norsk militær utenrikspolitikk: Fra Kosovo til Libya», i Vidar Løw Owesen (red.): «Norsk luftmakt over Libya: suksess uten innflytelse? GILs luftmaktseminar 2012», i *Luftkrigsskolens skrifiserie*, vol. 27, s. 27–35.
- Espenes, Øistein (2010): «Forsvaret og Politiet – lovhjemler og 'bistandsinstruk-

- sen'», i Gjert Lage Dyndal (red.): *Strategisk ledelse i krise og krig*, Bergen: Fagbokforlaget, s. 277–296.
- Espenes, Øistein (2009): «Fra 'Monkey College' til Luftforsvarets høyskole; Luftkrigsskolen 60 år», i *Norsk Militært Tidsskrift*, nr. 6, s. 30–36.
- Espenes, Øistein (2007): «Luftforsvar og framtid – frykt, tro og realiteter. Historien til ettertanke», i Torgeir Sæveraas (red.): «Nytt kampfly – hvilket og til hva? GILs Luftmaktseminar 2007», i *Luftkrigsskolens skriftserie*, vol. 16, s. 45–54.
- Espenes, Øistein (2002): «Sikkerhetspolitiske endringer – asymmetriske trusler og Forsvarets tilpasning», i Karl Erik Haug (red.): «Luftmakt, Luftforsvarets og asymmetriens utfordringer. GILs Luftmaktseminar 2002», i *Luftkrigsskolens skriftserie*, vol. 8, s. 80–85.
- Espenes, Øistein (2002): «The Transformation of the Norwegian Security and Defence Policy», i John Andreas Olsen (red.): «Asymmetric Warfare» *Militærteoretisk skriftserie*, nr. 4, s. 409–417.
- Espenes, Øistein (2001): «Forskningstradisjoner og perspektiver» og «Bibliografi», i Øistein Espenes, Bjørn Roland, Kjetil Skogrand, Magne T. Sørensen, Tarald Weisteen, Olav F. Aamo og Karl L. Kleve (red.): «Kilder til norsk luftmilitær historie», i *IFS Info*, nr. 3, s. 5–8 og s. 9–25.
- Espenes, Øistein og Nils E. Naastad (2000): «The Royal Norwegian Air Force: A Multipurpose Tool during the Cold War», i *Air Power History*, vol. 47, nr. 1, s. 40–51.
- Espenes, Øistein (2000): «Nytt NATO – nytt Luftforsvar? Noen innledende betraktninger», i Lars Fredrik Moe Øksendal (red.): «Nytt Nato – nytt Luftforsvar? GILs luftmaktseminar 2000», i *Luftkrigsskolens skriftserie*, vol. 3, s. 5–17.
- Espenes, Øistein og Nils E. Naastad (1999): «Steep climb and shallow descent – The RoNAF from 1945 to present», i *Norwegian Aviation Museum Series*, nr. 3, s. 171–184.
- Espenes, Øistein og Nils E. Naastad (1999) «Luftforsvaret – et flerbruksverktøy for den kalde krigen?», i *Luftkrigsskolens skriftserie*, vol. 1.
- Espenes, Øistein (1998): «En introduksjon til NATO-doktrinene 'Massive Retaliation' og 'Flexible Response'», i *Lesehefte Luftmakt I*.
- Espenes, Øistein (1998): «En ny sikkerhetspolitisk situasjon – og endrede betingelser for bruk av luftmakt», i *Lesehefte Luftmakt I*.
- Espenes, Øistein (1997): «Kravene til det fremtidige Forsvaret: Entydige eller motstridende, harmoniske, eller konfliktfylte?», i Håvard Klevberg (red.): «Manøverkrig og prosjekt Fønix. Bærende elementer i norsk luftmakt doktrine», i *Forsvarsstudier*, nr. 6, s. 27–42.
- Espenes, Øistein (1997): «The Decision to drop the Atomic Bomb in 1945. A selective Bibliography on the Early Debate», Assignment at De Montfort University, Course in Military History.
- Espenes, Øistein (1997): «The Origins of the First World War: The Historical Debate», Assignment at De Montfort University, Course in Military History.

Avisinnlegg og populærvitenskapelige publikasjoner

- Espenes, Øistein (2020): «Den historiske debatten», *Luftled*, nr. 1, s. 8–11.
- Espenes, Øistein (2019): «Luftkrigsskolen – en vital 70-åring», *JetSet*, julenummeret, s. 8–11.
- Espenes, Øistein (2018): «Trident Juncture – et ledd i ‘utvidet avskrekking’?», *Luftled*, nr. 3, s. 24–27.
- Espenes, Øistein og Ann Karin Larssen (2016): «En stille revolusjon», kronikk i *Klassekampen*, 12. oktober, s. 22.
- Espenes, Øistein (2016): «Er kampflykjøpet et slag i lufta?», kronikk i *Adresseavisen*, 15. juli, s. 39.
- Espenes, Øistein (2016): «Kampfly i angrep og forsvar», *Norges Forsvar*, nr. 2, s. 40–43.
- Espenes, Øistein og Karl Erik Haug (2012): «Norge er blitt vant til å bruke makt», *Norges Forsvar*, nr. 2, s. 42–44.
- Espenes, Øistein og Karl Erik Haug (2012): «Må Forsvaret ‘av-afghaniseres’?», kronikk i *Adresseavisen*, 29. februar, s. 13.
- Espenes, Øistein (2011): «Kampfly, strategi og framtid», *Pro Patria*, nr. 3, s. 41–44.
- Espenes, Øistein (2009): «Takk for meg – så langt», *JetSet*, nr. 2, s. 33–35.
- Espenes, Øistein (2005): «Den gode militærmakt?», *Ny tid*, nr. 7, s. 2–3.
- Espenes, Øistein (2005): «Når endrer alt alt?», *Ny tid*, nr. 10, s. 16–17.
- Espenes, Øistein (2003/2004): «Har LKSK en ‘doktrine for læring’?», *JetSet*, nr. 2, s. 38–39.
- Espenes, Øistein og Nils Naastad (2002): «Livet mellom Saddam og Sharon», kronikk i *Adresseavisen*, 6. november, s. 14.
- Espenes, Øistein (2002): «Trygghet og frihet etter 11/9», kronikk i *Adresseavisen*, 5. september, s. 14.
- Espenes, Øistein (2002): «Lønnstillegg og god utsikt», leserinnlegg i *Adresseavisen*, 16. januar, s. 45.
- Espenes, Øistein (2001/2002): «Sikkerhetspolitiske endringer – assymetriske trusler og Forsvarets tilpasning», *JetSet*, nr. 3, s. 33.
- Espenes, Øistein (1999): «Forsvaret ved et veiskille», del I og del II, kronikker i *Adresseavisen*, 4. og 6. august, s. 14 og s. 14.
- Espenes, Øistein (1999): «Om ‘militær motstand mot krigen’», kronikk i *Klassekampen*, 12. mai, s. 13.
- Espenes, Øistein (1998): «Luftmakt vil være fredsopprettende», kronikk i *Aftenposten*, 7. oktober, s. 15.
- Espenes, Øistein (1998): «Menneskerettigheter og internasjonale operasjoner», *JetSet*, nr. 2, s. 6–7.
- Espenes, Øistein og Bjerås, Rune (1997): «Offisersutdanningen i Luftforsvaret», *Luftled*, nr. 3, s. 28–29.
- Espenes, Øistein (1992): «Norsk sikkerhetspolitikk foran et veilvalg», *JetSet*, nr. 2, s. 29–31.

Bokmeldinger

- Espenes, Øistein (2016): «Angrep eller forsvar?» av Ingeborg Eliassen og Cathrine Sandnes», *Norges forsvar*, nr. 2, s. 40–43.
- Espenes, Øistein og Karl Erik Haug (2013): «Krigens vitenskap – en innføring i militærteori, av Harald Høiback og Palle Ydstebø (red.)», *Norsk Militært Tidsskrift*, nr. 3, s. 42–45.
- Espenes, Øistein (2013): «Kristin Halvorsen av Lilla Sølhusvik», *Norges forsvar*, nr. 1, s. 52–53.
- Espenes, Øistein og Karl Erik Haug (2012): «Kampflyene som bomber forsvarsevnen, av John Berg», *Norges forsvar* nr. 3, s. 72–73.
- Espenes, Øistein (2012): «Strategi. Mellom vitenskap, intuisjon og etikk, av Sverre Diesen (red.)», *Norsk Militært Tidsskrift*, nr. 2, s. 46–49.
- Espenes, Øistein (2010): «U-2-affæren, av Alf R. Jacobsen», *Norges forsvar*, nr. 2, s. 26–29.
- Espenes, Øistein (2008): «Afghanistan og Taliban, av Fredrik Barth», *JetSet*, nr. 1, s. 34.

Foredrag (utvalgte)

- Espenes, Øistein (2020): «Luftkrigsskolen – en vital 70 åring», til markeringen av Luftkrigsskolens 70 års jubileum i januar.
- Espenes, Øistein (2017): «*Evolution to a 5th Generation Air Force – Norway's Shield and Sword?*», faglig innledning til Sjef Luftforsvarets luftmaktseminar.
- Espenes, Øistein (2016): «*NATO – Challenges and Solutions*», faglig innledning til Sjef Luftforsvarets luftmaktseminar.
- Espenes, Øistein (2015 og 2016): «Sikkerhetspolitiske utfordringer i etterkrigstid; Norge, USA/NATO og Sovjetunionen/Warszawapakten», avholdt ved Norsk luftmaktshistorisk seminar, Luftkrigsskolen.
- Espenes, Øistein (2012): «Forsvaret, politiet og terrorbekjempelse», Norsk undervisningsforbund.
- Espenes, Øistein (2003): «Fra forsvar til intervensjon? – endringer i norsk sikkerhets- og forsvarspolitik på 90-tallet», Trondheim Rotary.
- Espenes, Øistein (1999): Innleder på debattaften arrangert av Antikrigsnettverket, Trondheim.
- Espenes, Øistein (1998): «Hva innebærer det å være medlem i NATO? – Noen norske erfaringer», Svenska flygvapnets krigsskola.
- Espenes, Øistein (1998): «Norsk deltakelse i internasjonale fredsoperasjoner: begrunnelser og meningsbrytninger», foredrag ved FN-seminaret 1998.

Kilder

Arkiver

- Luftforsvarets arkiv ved LKSK (Luftkrigsskolen)
- Riksarkivet
- NATOs arkiv
- Forsvarets arkivtjeneste (Jørstadmoen)
- Luftmaktsavdelingens arkiv (LMArkiv)

Litteratur¹

- Alvesson, Mats og André Spicer (2016): *The Stupidity Paradox. The Power and Pitfalls of Functional Stupidity at Work*, London: Profile Books.
- Andersen, Kristoffer (2016): «Tysk typebyggeri; En studie av brakkebygging og høystatusleirer i Norge under andre verdenskrig», masteroppgave i kulturminneforvaltning, NTNU.
- Askvik, Ørjan (2019): «Utvikling av langtrekkende konvensjonelle presisjonsvåpen – konsekvenser for Norge», *Luftled*, nr. 3, desember, s. 26–29.
- Assmann, Jan (2019): «Communicative and Cultural Memory», i Astrid Erll og Ansgar Nünning (red.): *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin: De Gruyter, s. 109–118.
- Bell, Peter (1996): *Chamberlain, Germany and Japan*, London: Kings College.
- Bengtson, Erik (2019): «The Swedish Sonderweg in Question: Democratization and Inequality in Comparative Perspective, c. 1750–1920», *Past and Present*, nr. 244 (August), s. 123–161.
- Berdal, Mats (1997): *The United States, Norway and the Cold War, 1954–60*. London: Macmillan Press LTD.
- Berg, Roald (2001): *Profesjon – Union – Nasjon, 1814–1905*, Norsk forsvarshistorie, bind 2, Bergen: Eide forlag.
- Bergem, Ingeborg Misje (2019): «Vi tar liv», *Vårt Land*, 23. mars.
- Betts, Richard K. (2000): «Is Strategy an Illusion?», *International Security* 26(2) (August), s. 5–50.
- Bjørge, Narve, Øystein Rian og Alf Kaartvedt (1995): *Selvstendighet og Union, fra Middelalder til 1905, Norsk Utenrikspolitikks historie bind 1*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Björk, Ragnar, Bert Edström og Thomas Lundén (red.) (2014): *Rudolf Kjellén: geopolitiken och konservatismen*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.

¹ For de av Øisteins arbeider som er referert i de ulike kapitlene, henvises det til «Bibliografi over Øisteins arbeider».

- Børresen, Jacob, Gullow Gjeseth og Rolf Tamnes (2004): *Allianseforsvar i endring, 1970–2000*, Norsk forsvarshistorie, bind 5, Bergen: Eide forlag.
- Bratberg, Terje (2020): «Diderich Hegermann», *Norsk biografisk leksikon*, lastet ned 01.02.2020 fra: https://nbl.snl.no/Diderich_Hegermann
- Bruun-Hanssen, Haakon (2020): «Status og utfordringer i Forsvaret», tale i Oslo Militære Samfund 20.01.2020, lastet ned 21.01.2020 fra <https://oslomil-samfund.no/2020/01/20/forsvarssjefens-tale-i-oslo-militaere-samfund-20-januar-2020/>
- Christiansen, Pål (1994): «Innføringen av NIKE i Luftforsvaret», hovedoppgave, Trondheim: Luftkrigsskolen.
- Churchill, Winston (2000 [1930]): *My Early Life*, London: Elan.
- Clark, Christopher (2006): *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, Cambridge, Ma.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Clausewitz, Carl von (1984): *On War*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Clausewitz, Carl von (1972): *Om krigen*, Oslo: Gyldendal.
- Clausewitz, Carl von (2002): *Om Kriget*, Stockholm: Bonniers.
- Corbett, Julian S. (1972 [1911]): *Some Principles of Maritime Strategy*, London: Longmans, Green and Co.
- Dahlqvist, Hans (2002): «Folkhemsbegreppet», *Historisk tidsskrift* 121(3): s. 445–467.
- Descartes, René (2003 [1637]): *Discourse on Method and Meditations*, Mineola: Dover Publication.
- Duvsete, Svein (2004): *Kalde krigere og barmhjertige samaritaner: 1945–1990*, Luftforsvarets historie, bind 3. Oslo: Aschehoug.
- Dyndal, Gjert Lage (2015): «The northern flank and high north scenarios of the Cold War», i Lemke, Bernd (red.): *Periphery or Contact Zone? The NATO Flanks 1961 to 2013*, Berlin: Rombach Verlag KG, s. 87–98.
- Edström, Bert (1996): «Rudolf Kjellén i Japan», *Orientaliska studier* 89. s. 12–35.
- Ekeberg, Kristoffer (2017): *Fredsnasjonen Norge*, Oslo: Kagge forlag.
- Englund, Peter (1993): *Ofredsår*, Stockholm: Atlantis.
- Englund, Peter (2009): *Stridens skönhet och sorg*, Stockholm: Storyside.
- Englund, Peter (2000): *Den oövervinnelige*, Stockholm: Bokförlaget Atlantis AB.
- Eriksen, Knut Erik og Helge Øystein Pharo (1997): *Kald krig og internasjonalisering 1949–1965*, Norsk utenrikspolitikk historie, bind 5, Oslo: Universitetsforlaget.
- Eriksen, Knut Erik (1977): «Norge i det vestlige samarbeidet», i Bergh, Trond og Helge Ø. Pharo (red.): *Vekst og velstand, norsk politisk historie 1945–1965*, Oslo: Fagbokforlaget, s. 167–195.
- Forsvaret (2017): «Nytt artilleri til Hæren», lastet ned 02.02.2020 fra <https://forsvaret.no/aktuelt/nytt-artilleri-til-haren>
- Forsvaret (2019): «Nå er alle kampvognene på plass», lastet ned 02.02.2020 fra <https://forsvaret.no/aktuelt/cv90-er-ferdig-levert>
- Forsvarsdepartementet (1937): St.meld. nr. 38 (1937) *Om organisasjon av luftforsvaret*. Oslo: Forsvarsdepartementet.

- Forsvarsdepartementet (1946): St.meld. nr. 32 (1945–46) *Plan for en første reising av Norges Forsvar*, 13. September 1946. Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Forsvarsdepartementet (2011): Prop. 1 S (2011–2012) *Proposisjon til Stortinget (forslag til stortingsvedtak)*, lastet ned 01.02.2020 fra https://www.statsbudsjettet.no/Upload/Statsbudsjett_2011/dokumenter/pdf/fd/fd.pdf Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Forsvarsdepartementet (2016): «Utdanningsreform i Forsvaret». Pressemelding, lastet ned 11.03.2020 fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/utdanningsreform-i-forsvaret/id2506990/>.
- Forsvarsdepartementet (2016): Prop. 151 S (2015–2016) *Kampkraft og bærekraft – Langtidsplan for forsvarssektoren*.
- Forsvarsdepartementet (2017): «Historie og plan – F-35», lastet ned 25.12.2019 fra <https://www.regjeringen.no/no/tema/forsvar/innsikt/kampfly/historie-og-plan--f-35/id2401622/> Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Forsvarsdepartementet (2017): Prop. 123 S (2016–2017) *Investeringar i Forsvaret og andre saker*.
- Forsvarsdepartementet (2019): «Vil ha flere kvinner i Forsvaret», pressemelding 3. juni, lastet ned 27.01.2020 fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/vil-ha-flere-kvinner-i-forsvaret/id2653103/> Oslo: Forsvarsdepartementet.
- Forsvarsstaben (2007): *Forsvarets fellesoperative doktrine*, Oslo: Forsvaret.
- Forsvarsstaben (2017): *Prosjektmandat for utdanningsreformen*, drøftet 20. januar 2017. Oslo: Forsvaret.
- Frøland, Hans Otto (2018): «Organisation Todt som byggherre i Norge», *Historisk tidsskrift* (97)3, s. 167–188.
- Fukuyama, Francis (1989): «The End of History?», *The National Interest*, 16 (Summer), 3–18.
- Gibbs, Normann Henry (1976): *Grand Strategy*, vol. I, i serien «History of The Second World War», London: Her Majesty's Stationary Office.
- Giulianotti, Richard (1999): *Football. A Sociology of the Global Game*, Cambridge: Polity Press.
- Glærum, Sigurd (2017): «Hvorfor forske på Russland?», i «10 år med russisk forsvarsmodernisering», Viten (Forskningfaglig rapport, Forsvarets forskningsinstitutt), nr. 2, s. 4, lastet ned 15.02.2020 fra <https://publications.ffi.no/nb/item/asset/dspace:4240/17-16860.pdf>
- Graasvoll, Ottar og Ingunn Mari Skaaden (2000): «Nytt NATO – Nytt Luftforsvar? GILs Luftmaktseminar 8-10 februar 2000», FFI/Reiserapport-2000/02199, 29. mai.
- Gray, Colin S. (1999): *Modern Strategy*, Oxford: Oxford University Press.
- Gray, Colin S. (2003): *Strategy for Chaos, Revolutions in Military Affairs and the Evidence of History*, London: Frank Cass.
- Grunnloven: (1814): Kongeriket Norges Grunnlov (LOV-1814-05-17), lastet ned 01.02.2020 fra <http://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17>

- Haeckel, Ernst (1899): *Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie*, Bonn: Verlag von Emil Strauß.
- Hafsten, Bjørn [ukjent årstall]: «Historien om Starfighter i Norge», *Norsk flyhistorisk tidsskrift*, lastet ned 25.11.2019 fra www.starfighter.no.
- Haga, Lars Peder og Ole Jørgen Maaø (2018): *Forsvarets doktrine for luftoperasjoner, Trondheim*: NTNU grafisk senter.
- Hastings, Michael (2012): *The Operators*, London: Orion.
- Haug, Karl Erik (2007): «Moltke, den tyske militære skole og norske offiserer – en virkningshistorie», i Knut Arstad (red.): *Militære perspektiver på unionen mellom Norge og Sverige 1814–1905*, Oslo: Forsvarsmuseet, s. 231–257.
- Haug, Karl Erik (2012): «Den beleste offiser – dannet, men ubrukbar?», i Øistein Espenes og Ole Jørgen Maaø (red.): «Luftmaktstenkingens 'enfant terrible'. Festskrift til Nils E. Naastad på 60-årsdagen», *Luftkrigsskolens skriftserie*, vol. 26, s. 47–55.
- Haug, Karl Erik og Ole Jørgen Maaø (red.) (2011): *Conceptualising Modern War*, New York: Columbia University Press.
- Hedenstrøm, Fredrik (2012): «Israelsk strategisk kultur – kontinuitet og endring», masteroppgave ved Forsvarets stabsskole.
- Henriksen, Dag og Ole Jørgen Maaø (2017): «Utdanningsreformen – paradokser og tapte muligheter», *Norsk Militært Tidsskrift* (2), s. 4–11.
- Heuser, Beatrice (2010): *The Evolution of Strategy, Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoel, Tanja (2016): «5 på Haugen», *JetSet*, høst, s. 41.
- Holdar, Sven (1992): «The Ideal State and the Power of Geography: The Life-Work of Rudolf Kjellén», *Political Geography* 11(3), s. 307–323.
- Holstmark, Sven G.: «Norge og Sovjetunionen – bilaterisering og fellesstyre», lastet ned 20.01.2020 fra <https://www.atlanterhavskomiteen.no/files/dnak/Documents/Publikasjoner/Sven%20G.%20Holtmark%20-%20Norge%20og%20Sovjetunionen%20-%20bilaterisering%20og%20fellesstyre.pdf>
- Hosar, Hans P. (2000): *Kunnskap, dannelse og krigens krav – Krigsskolen 1750–2000*, Oslo: Krigsskolen/Elanders Publishing.
- Hosar, Hans P. (2017): «Tidlege akademiseringsframstøyt i militærutdanninga», *Norsk Militært Tidsskrift* (3), s. 22–29.
- Hughes, Daniel J. (1993): *Moltke on the Art of War: Selected Writings*, New York: Ballantine Books.
- Hume, David (1985): «Of the Original Contract», i *Essays. Moral, Political and Literary*, Indianapolis: Liberty Classics, s. 464–487.
- Høiback, Harald og Ole Jørgen Maaø (2019): *Luftforsvarets historie – fortalt gjennom 75 gjenstander*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Jarvis, Robert (1978): «Cooperation under the security dilemma», *World Politics* 30(2), s. 167–214.
- Jenkins, Roy (2001): *Churchill*, London: Pan Books.
- Jensen Ivar et al. (2006): *Kontroll- og varslingsystemets historie*, Trondheim: Tapir akademiske forlag.

- Jentoft, Morten (2009): *Døden på Kola*, Oslo: Gyldendal forlag.
- Kaldor, Mary (1999): *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.
- Kjellén, Rudolf (1911): *Det stora orienten. Resestudier i Österväg*, Göteborg: Ahlin och Åkerlund Forlag.
- Kjellén, Rudolf (1912): *Stormakterna*, Stockholm: Hugo Gerbers förlag.
- Kjellén, Rudolf (1916): *Staten som livsform*, Stockholm: Hugo Gerbers förlag.
- Kjellén, Rudolf (2016 [1906]): *Nationell samling. Politiska och etiska fragment*, Stockholm: Logik förlag.
- Kjellén, Rudolf (2016a): «Den konservativa åskådningen», i *Nationell samling*, s. 19–43.
- Kjellén, Rudolf (2016b): «Till liberalismens karaktäristik», i *Nationell samling*, s. 44–57.
- Kjellén, Rudolf (2016c): «En idealisk riktning», i *Nationell samling*, s. 58–64.
- Kjellén, Rudolf (2016d): «Nationalitetsidéen», i *Nationell samling*, s. 130–162.
- Kjellén, Rudolf (2016e): «Fosterlandet. En begreppsanalys», i *Nationell samling*, s. 162–172.
- Kjølleberg, Even (2015): «Siste skanse», NRK, lastet ned 25.11.2019 fra <https://www.nrk.no/dokumentar/xl/siste-skanse-1.12008817>
- Klevberg, Håvard (2013): Anmeldelse: «Øystein [sic!] Espenes og Ole Jørgen Maaø. Luftmaktstenkingens enfant terrible – Festskrift til Nils E. Naastad på 60-årsdagen», i *Norsk Militært Tidsskrift* (1), s. 48–50.
- Klevberg, Håvard (2012): «Request Tango»: *333 skvadron på ubåtjakt – maritime luftoperasjoner i norsk sikkerhetspolitikk*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Knutsen, Torbjørn (2014): «Halford J. Mackinder, Geopolitics, and the Heartland Thesis», *The International History Review* 36(5), s. 835–857.
- Knutsen, Torbjørn (2016): *A History of International Relations theory*, Manchester: Manchester University Press.
- Knutsen, Torbjørn L. og Martin Hall (kommer 2020): «Rome – Republic, Monarchy and Empire», i de Carvalho, Benjamin, Julia Costa Lopez og Halvard Leira (red.): *The Routledge Handbook of Historical International Relations*, London: Routledge.
- Knutsen, Torbjørn L., Halvard Leira og Iver Neumann (2016): *Norges utenrikspolitiske idehistorie*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Kristiansen, Tom (2019): *Hærføreren Otto Ruge*, Oslo: Aschehoug.
- Kunnskapsdepartementet (2015): Meld. St. 18 (2014–2015) *Konsentrasjon for kvalitet – Strukturreform i universitets- og høyskolesektoren*.
- Kunnskapsdepartementet (2017): Meld. St. 16 (2016–2017) *Kultur for kvalitet i høyere utdanning*.
- Leggiere, Michael V. (2014): *Blucher: Scourge of Napoleon*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Luciani, Roberta og Janne Wilberg (2016): «Atlantehavsvollen – Atlantikwall», *Fortidsminneforeningen årbok*, s. 147–164.

- Mackinder, Halford J. (1887): «On the Scope and Methods of Geography», *Proceedings of the Royal Geographical Society*.
- Mandelbaum, Michael (2002): *The Ideas That Conquered the World: Peace, Democracy and Free Markets in the 21st Century*, New York: PublicAffairs.
- Matlary, Janne Haaland (2005): «Når skal Norge bruke makt?», *Dagbladet*, 3. mars.
- Mattis, Jim og Bing West (2019): *Call Sign Chaos. Learning to Lead*, New York: Random House.
- Moen, Knut E (1998): «Selvpålagte restriksjoner i nord 1945–1965», *Forsvarsstudier*, nr. 5.
- Moland, Arnfinn og Olav Riste (1997): *Strengt hemmelig: Norsk etterretningstjeneste 1945–1970*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Moore, Barrington, Jr. (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston: Beacon Press.
- Mueller, Steve (2017): «The 65 Most Inspirational Soccer Quotes», lastet ned 13.12. 2019 fra <http://www.planetofsuccess.com/blog/2017/inspirational-soccer-quotes/>
- Maaø, Ole Jørgen (2011): «Mary Kaldor's New Wars: A Critique», i Haug, Karl Erik og Ole Jørgen Maaø (red.): *Conceptualising Modern War*, New York: Columbia University Press, s. 65–86.
- Maaø, Ole Jørgen (2014): «Vitenskap for politikk? Systemgruppen ved Forsvarets forskningsinstitutt og norsk forsvarspolitik fra 1950 til 1980», ph.d.-avhandling, Trondheim: NTNU.
- NATO (2014): «NATO leaders take decisions to ensure robust Alliance», lastet ned 23.01.2020 fra https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_112460.htm
- NATO (2019): «NATO Chiefs of Defence discuss future Alliance adaptation», lastet ned 23.01.2020 fra https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_166244.htm?selectedLocale=en
- NATO Russia Council (2014): «Statement by NATO Foreign Ministers», lastet ned 09.01.2020 fra <https://www.nato.int/nrc-website/en/articles/20140327-announcement/index.html>
- Nichols, Tom, Douglas Stuart og Jeffrey D. McCausland (red.) (2012): *Tactical Nuclear Weapons and NATO*, Carlisle Barracks, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College.
- Njølstad, Olav (2008): *Jens Chr. Hauge – fullt og helt*, Oslo: Aschehoug.
- NOU 2000: 14: *Fribet med ansvar. Om høgre utdanning og forskning i Norge*, Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon, informasjonsforvaltning.
- NOU 2016: 8: *En god alliert – Norge i Afghanistan 2001–2014*. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon, informasjonsforvaltning.
- NOU 2019: 2: *Fremtidige kompetansebehov II. Utfordringer for kompetansepolitikken*. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon, informasjonsforvaltning.
- Okstad, Gunnar (1986): «Repsoldater uten lønn under øvelse», *Adresseavisen*, 10. juli, s. 5.

- Omissi, David E. (1990): *Air Power and Colonial Control*, Manchester: Manchester University Press.
- Peden, George C. (1979): *British Rearmament and the Treasury 1932–1939*, Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Persen, Kjell (2017): «For tre uker siden var dette et museum. Nå har Forsvaret plutselig stengt dørene», TV2, lastet ned 25.11.2019 fra <https://www.tv2.no/nyheter/9545206/>
- Popper, Karl (2002): *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*, London: Routledge Classics.
- Ratzel, Friedrich (1900): *Das Meer als Quelle der Völkergrösse*, Munich: R. Oldenbourg.
- Ratzel, Friedrich (1901): «Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie», i K. Bücher et al.: *Festgaben für Albert Schäffle*, Tübingen: H. Laupp, s. 104–189.
- Ringsmose, Jens og Christian Brøndum (2018): *Frihedens pris: så lav som mulig. NATO, Danmark og forsvarsbudgetterne*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Roberts, Andrew (2018): *Churchill, Walking with Destiny*, London: Allen Lane.
- Rognhaug, Harald (1981): «Cicignon som fortifikasjonsoffiser i Norge», i Harald Hals (red.): *300 år med Cicignon*, Trondheim: Trondheim kommune, s. 27–45.
- Sagan, Scott D. (1991): «Rules of Engagement», i Alexander L. George (red.): *Avoiding War, Problems of Crisis Management*, Boulder: Westview Press, s. 443–470.
- Sanderød, Steinar (2012): «Nordatlantisk integrasjon. En analyse av kommandooverføring av deler av Luftforsvaret i 1963», Masteroppgave, Trondheim: NTNU.
- Sanderød, Steinar (2017): «Birger Fredrik Motzfeldt – flyvåpenet mellom barken og veden», i Maaø, Ole Jørgen og Steinar Sanderød (red.): *Luftforsvarets historie – sett ovenifra*, Trondheim. Fagbokforlaget, s. 85–110.
- Sandnes, Hans Ole (2008): *The 1970–74 Combat Aircraft Analysis. Priority to Defensive Counter Air and Anti-Shipping Operations. How optimizing defence resources altered the use of RNoAF fighters*, University of Glasgow, Department for Modern History, Centre for War Studies.
- Sandvik, Pål Thonstad (2018): *Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800–1940*, Bergen: Fagbokforlaget.
- Schiøtz, Johannes (1919): *Den militære Høiskolens historie, 1817–1919*, Kristiania: C. Dahls bok & kunstrykkeri.
- Short, Michael C. (2001): «An Airman's Lessons from Kosovo», i John A. Olsen (red.): *From Manoeuvre Warfare to Kosovo?*, Royal Norwegian Air Force Academy, s. 257–288.
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes (2001): *Fryktens likevekt. Atombomben, Norge og verden 1945–1970*, Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes (2001b): «Brennpunkt Flesland», *Bergens Tidende*, 18. mai, s. 27.

- Skogrand, Kjetil (2004): *Alliert i krig og fred: 1940–1970*, Norsk forsvarshistorie, bind 5, Bergen: Eide forlag.
- Skogrand, Kjetil (2008): «Allianser i alliansen 1949–1989», i Berg, Roald (red.): *Selvstendig og beskyttet. Det stormaktsgaranterte Norge fra Krimkrigen til NATO*, Bergen: Fagbokforlaget, s. 99–113.
- Slagstad, Rune (1998): *De nasjonale strateger*, Oslo: Pax.
- Slagstad, Rune (2000): *Kunnskapens bus. Fra Hansteen til Hanseid*, Oslo: Pax.
- Slessor, John (1956): *The Central Blue*, Glasgow: Collins.
- Sørensen, Lars Hovbakke (2014): *En europeisk danmarkshistorie*, København: Gyldendal.
- Sørhaug, Tian (1996): *Om Ledelse, makt og tillit i moderne organisering*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Steffensen, Silje T. (2020): «– Jeg er villig til å ofre livet mitt for din frihet, men ta meg ikke for gitt», *Dagens Næringsliv*, 17. februar, s. 28.
- Stewart, Graham (2000 [1999]): *Burying Caesar*, London: Phoenix.
- Stortingstidende (1963): *Stortingstidende 1962–1963*, del B, Oslo: Centraltrykkeriet.
- Stugu, Ola Svein (2020): *Den andre verdenskrigen i norsk minnekultur*, upublisert manus.
- Sunstein, Cass R. (2006): *Infotopia – How many minds produce knowledge*, Oxford: Oxford University Press.
- Supphellen, Steinar (1997): *Innvandrerne by 1537–1800*, bind 2 i Trondheims historie, Oslo: Universitetsforlaget.
- Taleb, Nassim Nicholas (2007): *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, New York: Random House.
- Taylor, A. J. P. (1964 [1961]): *The Origins of the Second World War*, London: Penguin.
- Hiroshima Peace Memorial Museum (1999): *The Spirit of Hiroshima. An Introduction to the Atomic Bomb Tragedy*, Hiroshima: City of Hiroshima.
- Thorheim, Eiliv Jørgen (1985): *NIKE-bataljonen – de første 25 årene*, Lillestrøm: Akershus Arbeiderpresse.
- Thyness, Paul (2009): «Peter Motzfeldt», *Norsk biografisk leksikon*, lastet ned 01.02.2020 fra https://nbl.snl.no/Peter_Motzfeldt
- Tidemann, Grethe (2014): «Universitet i Oslo i skjebneåret 1814», lastet ned 18.02.2020 fra <https://www.uniforum.uio.no/nyheter/2014/02/universitetet-i-oslo-i-skjebnearet-1814.html>
- Tørrisplass, Ole Marius (2018): «Deterrence and Crisis Stability – The F-35 and Joint Strike Missile’s Effect on the Norwegian Security Policy Toward Russia», *Scandinavian Journal of Military Studies* 1(1), s. 19–32.
- Tunander, Ola (2005): «Swedish Geopolitics», *Geopolitics* 10(4), s. 546–566.
- United States Air Force (1992): *Air Force Manual 1-1, Vol I and II, Basic Aerospace Doctrine of the United States Air Force*, March.
- Utenriks- og forsvarskomiteen (2017): Innst. 62 S (2016–2017) *Innstilling fra utenriks- og forsvarskomiteen om Kampkraft og bærekraft – Langtidsplan for forsvarssektoren*. Oslo: Utenriks- og forsvarskomiteen.

- Utenriksdepartementet (2006): «Regjeringens nordområdestrategi», plan/strategi lastet ned 18.02.2020 fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/regjeringens-nordomradestrategi/id448697/> Oslo: Utenriksdepartementet.
- Vengstad, Kjetil (2006): «Fleksibilitet, slagkraft og overlevelsesevne. Luftforsvaret og Natos infrastrukturprogram 1950–1957», *Forsvarsstudier* (3), Oslo: Institutt for Forsvarsstudier.
- Wang, Nils (2013): «Forsvaret er presset til utvikling», *Berlingske*, 4. september.
- Wathne, Kyrre (2019): «Hadde D-dagen vært like vellykket med en kvinnekvote på 30 prosent», *Morgenbladet*, 29. juni.
- White, Charles Edward (1989): *The Enlightened Soldier, Scharnhorst and the Militärische Gesellschaft in Berlin, 1801–1805*, London: Praeger.
- Wilberg, Janne (2016): «Den farlige historien er den som forties», *Fortidsminneforeningens årbok*, s. 9–30.
- Wilson, Thomas (1995): *Churchill and the Prof*, London: Cassel.
- Wulf, Andrea (2015): *The Invention of Nature: Alexander von Humboldt's New World*, New York: Random House.
- Økland, Ingunn (2012): «Æres den som æres tør», *Aftenposten*, 29. mai.

Muntlige kilder

- Øistein Espenes (2019) Samtale med Dag Henriksen. Luftkrigsskolen, 26 november.
- Olav Aamoth (2020) Samtale med Dag Henriksen. Luftkrigsskolen, 5. februar.

Webmateriale

- «FOUNDING ACT ON MUTUAL RELATIONS, COOPERATION AND SECURITY BETWEEN NATO AND THE RUSSIAN FEDERATION», lastet ned 09.01.2020 fra https://www.nato.int/nrc-website/media/59451/1997_nato_russia_founding_act.pdf.
- Presentasjonen av Nato-Russia council på Natos hjemmeside, lastet ned 09.01.2020 fra <https://www.nato.int/nrc-website/en/about/index.html>.
- World Economic Forum (2018), The Future of Jobs, lastet ned 16.03.2020 fra http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf
- <https://gjenreisingsbyer.custompublish.com/>, lastet ned 16.03.2020
- <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/>, lastet ned 25.10.2019.
- https://no.wikipedia.org/wiki/Ergan_kystfort, lastet ned 25.11.2019.
- <https://www.riksantikvaren.no/Fredning/Fredninger/>, lastet ned 19.10.2019.
- <https://www.forsvarsbygg.no/no/radgivningstjenester/vern-av-kulturminner/om-kulturminnefaglig-radgivning/>, lastet ned 20.10.2019.
- <https://falstadsenteret.no/historie/falstadsenteret/>, lastet ned 20.11.2019.
- <http://www.quoteambition.com/soccer-quotes/>, lastet ned 13.12.2019.
- <https://www.azquotes.com/>, lastet ned 15.12.2019.
- <https://www.liverpoolfc.com/news/first-team/288358-bob-paisley-10-legendary-quotes/>, lastet ned 14.12.2019.

<https://www.brainyquote.com/topics/soccer-quotes>, lastet ned 13.12.2019.

<https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/yourcountry/collections/churchillexhibition/churchill-the-orator/human-conflict/conflict2/>, lastet ned 17.12.2019.

<http://oktober.no/Boeker/Essay-sak/VM-i-fotball-1-5>, lastet ned 16.03.2020.

<http://www.planetofsuccess.com/blog/2017/inspirational-soccer-quotes/>, lastet ned 03.01.2020.

Film

Videoopptak, Luftkrigsskolen, 5. februar 2020 (viser utdeling av Luftforsvarets fortjenestemedalje til Øistein Espenes).

Bilder og illustrasjoner

Omslag, forsidebilde: Martin Giskegjerde/Forsvaret

Omslag, baksidebilde: Julie Helene Günther/Forsvaret

s. 3 Privat samling via Ragnhild Espenes

s. 7 Martin Giskegjerde/Forsvaret

s. 12 Privat samling via Ragnhild Espenes

s. 13 Adresseavisen (faksimile)

s. 19 Foto via Luftmaktsavdelingens samling

s. 21 Foto via Luftmaktsavdelingens samling

s. 33 Foto via Luftmaktsavdelingens samling

s. 40 Mats Grimsæth/Forsvaret

s. 58 Martin Giskegjerde/Forsvaret

s. 60 Martin Mellquist/Forsvaret

s. 110 Luftforsvarsmuseet

s. 114 Luftforsvarsmuseet

s. 157 Foto via Luftmaktsavdelingens samling

s. 196 Morten Hanche/Forsvaret

s. 200 Hedvig Antoinette Halgunset/Forsvaret

s. 207 Foto: Adresseavisen

Presentasjon av bidragsyterne

Karl Erik Haug

Karl Erik Haug er professor i historie ved Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen, der han tidligere var dekan. Karl Erik har både hovedfag og doktorgrad fra NTNU, den siste omhandler Norges forhold til Folkeforbundet. Han har publisert artikler over et svært bredt nasjonalt og internasjonalt militærhistorisk fagfelt. Høsten 2019 gjennomførte han Sjefskurset ved Forsvarets høyskole. Karl Erik er kjent for å være veldig glad i å arrangere nachspiel, av og til klarer han til og med å lure med seg Øistein.

Dag Henriksen

Oberstløytnant og professor Dag Henriksen er sjef for Seksjon for luftmakt og luftmilitær ledelse ved Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen, og har vært Øisteins nærmeste sjef de siste årene – til begges entusiasme og glede. Dag har bakgrunn fra kontroll- og varslingsbransjen, har militær utdanning fra Luftkrigsskole I og II, Forsvarets stabsskole og Sjefskurset ved Forsvarets høyskole. Han har publisert bredt nasjonalt og internasjonalt om anvendelsen av luftmakt, og ble Kuhaugens første professor i luftmaktmijøet. Dag er i tillegg ofte å se på parketten sammen med Øistein når stabsfotballen finner sted et par ganger i uka, og føler selv at han stadig vekk briljerer der.

Harald Høiback

Oberstløytnant og professor Harald Høiback er nestkommanderende ved Forsvarets museer. Harald har bakgrunn fra kontroll- og varslingsbransjen, og har militær utdanning fra Luftkrigsskole I og II og Forsvarets stabsskole. Harald har en mastergrad i historie fra University of Glasgow og en doktorgrad i filosofi fra Universitetet i Oslo. Han har utgitt en rekke bøker og artikler, spesielt om militærhistorie og militærteori. Hans siste utgivelse (sammen med Ole Jørgen Maaø) er *Luftforsvarets historie – fortalt gjennom 75 gjenstander*, dedikert til Øistein og Nils E. Naastad. Harald sliter fortsatt med ettervirkningene etter å tapt en fotballkamp mot blant annet Øistein på Luftkrigsskolens parkett i 2001.

Geir Olav Kjøsnes

Brigader (p) Geir Olav Kjøsnes er tidligere skolesjef ved Luftkrigsskolen. Geir har bakgrunn fra luftvernartilleriet og har sin militære utdannelse fra Luftkrigsskolen, stabsskole i Danmark og NATO Defence College i Roma. Han har vært stabssjef i Heimevernet, og sjef for både Vernepliktsverket og Forsvarets stabsskole. Han jobber nå for Maritime Robotics AS. Som skolesjef på Luftkrigsskolen jobbet han tett sammen med Øistein i arbeidet med å akkreditere Luftkrigsskolen som høyskole. Etter det vi kjenner til er Geir den eneste som har røykt vann- (eller var det freds-?) pipe med Øistein.

Torbjørn Knutsen

Torbjørn Knutsen er professor i statsvitenskap ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap ved NTNU og professor II ved Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen. Torbjørn har en mastergrad fra Georgetown University og doktorgrad fra University of Denver. Han har også undervist ved en rekke universiteter i USA. Torbjørn er en nestor innenfor statsvitenskap i Norge og har publisert og redigert en rekke anerkjente bøker og artikler nasjonalt og internasjonalt innen internasjonal politikk, om Norges og USAs utenrikspolitikk og om samfunnsvitenskapelig metode. I sin tid stoppet Torbjørn nesten en utenlandsreise for både seg selv og Øisteins kjære luftmaktsavdeling ved å lappe på sitt pass med litt lynlim, noe som ikke slo helt heldig ut ved innpassering til Storbritannia.

Dag Inge Korstad

Major Dag Inge Korstad er prosjektleder for implementering av Luftforsvarets skolesenter på Værnes. Dag Inge har operativ bakgrunn fra luftvernartilleriet og har også tjenestegjort i Heimevernet. Han satt ved Øisteins kateter i valgfaget «Norsk sikkerhetspolitikk» da han gikk Luftkrigsskole II, og har senere også tatt en master i militære studier ved Forsvarets høyskole. Dag Inge har de siste årene forsket på kampflyvåpenets offensive rolle under den kalde krigen. Selv om han har tatt seg jobb på Værnes, er Dag Inge stadig å se på Kuhaugen, der han jakter etter mer forståelse for den kalde krigens irrganger, gjerne i ivrig samtale med Øistein på sistnevntes kontor.

Ole Jørgen Maaø

Ole Jørgen Maaø er førsteamanuensis i historie ved Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen. Ole Jørgen er tidligere yrkesmilitær med nesten tjue års tjeneste fra Luftforsvaret og har militær utdanning fra Luftkrigsskole I og II, der han også satt ved Øisteins kateter. I tett samarbeid med Harald Høiback ble Ole Jørgen gruppens utpekte ekspert i å avlede lærer Øistein med intrikate spørsmål. Ole Jørgen har en mastergrad i historie fra University of Glasgow og en ph.d. fra NTNU. Sammen med Harald Høiback ga Ole Jørgen i 2019 ut boken: *Luftforsvarets historie fortalt gjennom 75 gjenstander*. I januar 2020 ble Ole Jørgen tildelt Luftmilitært Samfunds hederstegn for sitt arbeid med Luftforsvarets historie. De siste årene har Ole Jørgen hatt kontor i nærheten av Øistein, men hans oppfordringer om at Øistein burde rydde på kontoret har hittil falt på steingrunn!

Nils Edward Naastad

Nils E. Naastad er førsteamanuensis i historie, og må regnes som en legende blant lærerkreftene ved Luftkrigsskolen. Nils har hovedfag og doktorgrad i historie fra NTNU. Sammen med F-16 piloten Arent Arntzen var Nils den sentrale aktøren for oppbyggingen av Luftmaktsavdelingen på Luftkrigsskolen og omformingen av skolens faglige ståsted på 1990-tallet, etter hvert i økende og tettere samarbeid med Øistein. «Nils og Øistein» var et begrep på skolen omkring årtusenskiftet. Nils ga seg på Luftkrigsskolen i 2006, og har siden hatt sitt virke på Program for lærerutdanning på NTNU før han avsluttet lærerkarrieren på videregående og ungdomsskole på Nord-Møre. Nils er kjent for sin skarpe penn, kreativitet og kritiske fremstillingsevne. I 2012 ble Nils hedret med festskriftet: *Luftmaktens «enfant terrible»*, der Øistein var redaktør sammen med Ole Jørgen Maaø. I enkelte kretser er Nils kjent for å fremføre svenske drikkeviser sammen med Øistein.

Steinar Sanderød

Major Steinar Sanderød er hovedlærer i Luftmakt ved Forsvarets høyskole/Luftkrigsskolen. Steinar har bakgrunn fra kontroll- og varslingsbransjen i Luftforsvaret og har militær utdanning fra Luftkrigsskole I og II, samt Forsvarets stabsskole I. Steinar har en mastergrad i historie fra NTNU. I 2017 var han redaktør sammen Ole Jørgen Maaø på boken: *Luftforsvarets historie – sett*

ovenfra. Steinar har de siste årene jobbet svært tett sammen med Øistein, spesielt i klasserommet, der de to nærmest har blitt et tohodet lærertroll for elevene på Luftkrigsskolens første avdeling.

Hans Ole Sandnes

Brigader Hans Ole Sandnes er sjef for Nasjonalt luftoperasjonscenter (NAOC) på Reitan. Hans Ole har bakgrunn som jagerpilot og har fylt en rekke posisjoner; fra pilot, skvadronsjef og sjef 132 luftving på Ørland. Han har militær utdanning fra Luftkrigsskole I og II, samt Forsvarets stabsskole og NATO Defence College. Hans Ole har bred erfaring fra operasjoner i Kosovo, Afghanistan og Libya, der han var detasjementsjef. Hans Ole har en mastergrad i historie, der han skrev om kampflyanalysen som lå til grunn for Norges doktrinelle overgang til mer defensive operasjoner tidlig på 1970-tallet. Med sin brede Vinne-dialekt bidro Hans Ole sterkt i luftmaktsavdelingens faglige virksomhet omkring årtusensskiftet, der han blant annet underviste på et valgfag han selv døpte BEKUBAL: «Begrenset krig og bruk av luftmakt.»

Ola Svein Stugu

Ola Svein Stugu er historiker, forfatter og professor emeritus ved Institutt for historiske studier ved NTNU. Ola Svein leverte sin hovedoppgave ved Universitetet i Oslo i 1976. Ola Svein har skrevet en rekke artikler og bøker innenfor kulturhistorie, byhistorie og historiedidaktikk. Han var en viktig bidragsyter i årene frem mot Trondheims tusenårsjubileum i 1997 med en rekke artikler og bøker, og han skrev da også siste bind av Trondheims byhistorie: Kunnskapsbyen. Ola Svein var fast spaltist i *Adresseavisen* fra 2000 til 2015. Ola Svein og Øistein har i mange år sunget sammen i det legendariske koret *Trøndernes Mandsangforening*, et av Norges eldste kor. Det går imidlertid rykter om at verken Ola Svein eller Øistein var med på stiftelsesmøtet på Erichsens konditori i 1858.

Øistein Espenes har i mer enn tretti år vært sentral i arbeidet med å utvikle Luftkrigsskolen. Både i kraft av sitt langvarige virke som pedagog, og i kraft av sin evne som institusjonsbygger. Han har tilført læring til Luftforsvarets offiserer, og da Forsvarets krigsskoler ble akkreditert som høyskoler med rett til å utstede bachelorgrader, spilte han som dekan ved Luftkrigsskolen en helt avgjørende rolle. I tillegg har han hatt en sentral rolle i å utvikle Luftmaktseminaret til en av de fremste fagmilitære konferansene i Europa. Han har således utviklet mennesker og utdannings-systemet til Luftforsvarets og Forsvarets beste. Hele tiden med en kritisk og akademisk tilnærming som utgangspunkt.

I anledning Øisteins 70-årsdag 4. mai 2020 ønsker vi derfor å hedre ham med et festskrift som tar utgangspunkt i noen av Øisteins mange interessefelt som historiker.

Utdanning for Luftforsvarets fremtid

Med *Luftkrigsskolens skriftserie* tar Luftkrigsskolen sikte på å synliggjøre skolens virksomet og gjøre den mer allment tilgjengelig. I serien publiseres studier, seminarrapporter og lignende, hovedsaklig innenfor fagfeltene luftmakt og ledelse.

ISSN 1502-007X

